

MAGYAR NYELVŐR

139. ÉVF.

*

2015. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Száz éve született Lőrincze Lajos

Lőrincze Lajos életműve és öröksége

*„porában is áldott kiért
és ezerszer áldott ki által
akár a szív fölött a vért
szembefeszült a másvilággal”*

(KÁNYÁDI SÁNDOR:
Magyar történelmi pillanatokra.
Lőrincze Lajos emlékére. 1993;
részlet)

Lőrincze Lajos munkásságát, valamint munkásságának hatását három fejezetben foglalom össze: 1. Mit műveltem? – Lőrincze Lajos vallomások önéletrajza nyomán; 2. Mit művelt? – életműve objektív tükörben. – 3. Mit műveltek vele? – Lőrincze Lajos hatása, öröksége.

1. Mit műveltem? – Lőrincze Lajos vallomása

Lőrincze Lajos akár ironikusnak vehető *Mit műveltem?* címmel összegzi életművét a *Nyelvünk és Kultúránk* című folyóiratban: „Elgondolkoztam, hogy miért is tudom *hitelesen* csinálni, amit csinállok. 1. Szeretem a munkámat. 2. Hiszek abban, amit csinállok s amit mondok. 3. Mindig az igazság érdekel, azt szeretném feltárni, és 4. érthetően, vonzóan átadni. Hogy más is úgy higgye. 5. Tárgyilagos voltam és vagyok, az elfogultságok, dogmák ellen harcolok. De azért **nem teljesen elfogulatlanul**. Nem egyforma számomra minden nyelv” (Lőrincze 1999: 30). Tudományosan megalapozott népszerű ismeretterjesztő stílusát pedig ekként foglalta össze: „Sikerült olyan formát kialakítani, amely szórakoztatva tanít, egyesíti a nyelvi, irodalmi, művelődési tanulságokat, olyan szemléletet elfogadtat-

ni, amely távol áll az elvakult sovinizmustól, hagyományörző, de a nyelvi fejlődést megértő s nyitott a nyelvi szépségek iránt” (Lőrincze 1999: 30–31). Tiszteletes és hiteles *ars poetica*.

Lőrincze Lajos számos alkalommal és helyen vallott életéről, munkásságáról, ezekből – talán minden nyelvészünknel jobban – kirajzolódik élete, személyisége. Tudható, hogyan lett nyelvész: „Nyelvész én nem úgy lettem, hogy egyszer csak megvilágosodott: márpedig csak az lehetek [...] Inkább a sorsom hozta úgy: olyan helyen születtem, hogy már második gimnazista koromban szentgáli dialektusban készíthettem el egyik iskolai írásbelimet. Első egyetemi szemináriumi dolgozatomat Laziczius Gyulának írtam a szentgáli tájszavakról. Emlékszem tanárom mosolyára: »De jó földszagú példái vannak« – dicsérte meg, amint nem magamnak, hanem földijeimnek köszönhetek” (Lőrincze 1993: 36). A *Megnől az ember szíve* című, utolsó, életében megjelenő kötetéből (Lőrincze 1993) bőven idézhetünk példákat nyelvészi, emberi magatartásáról. Érzékletesen mutatja be a pápai kollégisták „kapcsolattartó” szokásait; például az összetegeződés körülményes ceremóniáját. Ha egy fölsőbb osztályos barátságba került a fiatalabbal, mellékesen megjegyezhet: „Nem köll engem magázni...” Vagy történhetett körülményesebben: „Hát Lőrincze úr, mink mikor egyezünk meg? – Hát, Süle úr, amikor gondolja. – Akár most is? – Akár most is. – Hát akkor szervusz, Lőrincze úr! – Szervusz, Süle úr!” (Lőrincze 1993: 98). 1957-ben vagy 1958-ban Lőrincze Lajos a Mártírok útján találkozott Veres Péterrel: „Péter bácsit ismertem még egyetemista koromból; később is gyakran találkoztunk, mert tagja volt a Nyelvművelő Bizottságnak, s szorgalmas olvasója, levelezője a Magyar Nyelvőrnek. Elkísértem egy darabig, jó volt vele beszélgetni. Egyszer csak megállt a járdán, szembe fordult velem, s azt mondta kedvesen: Tudod, Lajos, szeretem benned, hogy te nem tegezel vissza. Nem is való az. Te tudod a tiszteiséget...” (Lőrincze 1993: 98).

Veres Péterhez kapcsolható a „népben, nemzetben való gondolkodás” nyelvi szerkezet. Ezt Lőrincze így gondolja tovább egy vallomásában: „A »nyelvben, népben való utazás« szinte állandó lételememmé vált” (Lőrincze 1993: 174). A „népben, nemzetben való utazás” egyik eredője és jele volt nyelvjárási beszéde. Egy ideje nagyon érzékeny a nyelvész a nyelvi diszkriminációra, és eseteket sorolnak fel a nyelvjárásiasság durva kirekesztésére. Lőrincze személyes példája igazolja, hogy az ellentéte is igaz: a nyelvjárási (esetében: dunántúli) beszéde teljes elfogadásra talált minden esetben, a Rádióban is. „Nekem – emlékezetem szerint – senki se mondta Pápán, hogy baj van a beszédemmel, hogy csúnyán, parasztosan beszélek” (Lőrincze 1993: 69). Lőrincze Lajost általában dicsérték „édes dunántúli nyelvéért”, ahogy írja: „a dunántulizmus vagy mondjuk hazai kiejtéssel, rövid *u*-val: a dunántulizmus nekem egész életemben csak öröm forrása volt”. Első nyilvános sikerét is ezzel aratta: 1939-ben az egyetemi kiejtési versenyen szerepelt, nem kis mértékben ennek köszönve Kodály Zoltán barátságát (Lőrincze 1993: 144). A „népben, nemzetben való utazás” végigkíséri az életét: kezdve a szülőföldtől, Szentgáltól, amelynek tájaihoz, szavaihoz oly sokszor visszatér; említi, élesztgeti, gyűjti és ápolja ezeket a tájszavakat, nyelvi szokásokat. A következő jelentős állomás életében Pápa és a híres kollégium, ahol remek tanárok, iskolatársak, a magyar és európai tudomány várja. A következő

meghatározó élmény pedig a másik kollégium, az Eötvös Kollégium. Bekapcsolódik a falukutató mozgalomba. A nyelvjáráskutatás és a nyelvművelés azután végigkíséri életét. Talán ő az első olyan nyelvészünk, aki beutazza az egész magyar nyelvterületet (a nyelvatlasz-gyűjtéssel az egész Kárpát-medencét, később, immár az Anyanyelvi Konferencia képviselőjeként az európai és amerikai magyar diaszpórát). A *Megnől az ember szíve* című könyvének címe egy parasztember (adatközlő) mondása – éppen Lőrincze útjaira vonatkoztatva: Egy bukovinai parasztember Baranyában egyszer ezt kérdezte tőle: „Tanár úr, volt-e már Erdélyben?” Voltam. „Hát Moldvában volt-e?” Voltam. „Hát errefelé volt-e?” Voltam. „Szép. Szép dolog. Szép dolog – mondta. – Szép tájakat megismerni, emberekkel találkozni. *Megnől az ember szíve*” (Lőrincze 1993: 29). A „nép, nemzet” összekapcsolása a *Nyelvben él a nemzet* szállóigénkben valósul meg, ez alighanem a magyar nyelvművelő hagyományok egyik leggyakrabban idézett mondata. Egy irodalmi lapbeli vitához kapcsolódva Lőrincze így módosítja-bővíti ki a szállóigét: *Nemzetben él a nyelv*. „A nyelv, magyar nyelvünk valóban legfőbb kincsünk, közösségsszervező, összetartó erő. *Összetartozástudatunknak, magyarságunknak nemcsak legfőbb jele, szimbóluma, hanem tényezője is*. De ahogy a nyelv *összetartója* a közösségnek, ugyanúgy a közösség (csoport, nép, nemzet) *megtartója* a nyelvnek. A közösségben, népben, nemzetben él a nyelv. Kívüle nagyon nehezen” (Lőrincze 1993: 169). Lőrincze Lajost szólásban is megörökítették. A *Lőrincze csókolassa* – mondják tréfásan annak, aki valamilyen nyelvi hibát ejt. Neve folklorizálódott: igét is gyártottak belőle: *lőrincézik*. Békés István a *Legújabb magyar anekdotakincs* (1966: 273) című könyvében megjegyzi: „Lőrincze Lajos körül egész kis anekdotakör keletkezett. Az édes anyanyelvünk iránti érdeklődést, de az érdeklődés felkeltésének avatott művészetét is dicséri, hogy a jeles nyelvtudós családi neve – úgyszólván – köznévvé lett.”

2. Mit művelt? – Lőrincze Lajos munkássága

Tudományos munkájának homlokterében előbb a földrajzinév-kutatás, majd az MTA Nyelvtudományi Intézetének (terv)feladatai között szereplő munkák álltak: 1. a nyelvatlaszgyűjtés, 2. a nyelvművelő munka. Ez utóbbi két részre oszlik: (a) elvi-elméleti alapvetések és (b) gyakorlati nyelvművelő tevékenység. Lőrincze Lajos Pais Dezső tanítványa volt. Először a földrajzi nevek iránt érdeklődik (*Földrajzi neveink élete*, 1947, *Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai*, 1949). Majd részt vesz az intézet által szervezett nyelvjárási gyűjtésekben itthon és határainkon kívül is. Ehhez kapcsolódik a Benkő Loránddal közösen készített kötet: a nyelvjáráskutatás 150 éves múltjának bibliográfiája (1951). „Lőrincze igen aktív gyűjtő volt: 76 magyarországi, 22 romániai, 12 jugoszláviai, 4-4 ausztriai és szovjetunióbeli településen, azaz összesen 118 kutatóponton végzte el a gyűjtést” – írja Kiss Jenő (2005: 37). A *magyar nyelvjárások atlasza* (1968–1977) Lőrincze munkájának eredménye is. Szülőföldjéhez kapcsolódó történeti tájnyelvi gyűjtését (mondhatni „szentgáli tájnyelvi szótárát”) időse korában adták ki (Lőrincze 1989).

Lőrincze Lajos nem „pusztán” nyelvművelő volt, hanem elméleti szakember is. Kevésbé hangsúlyozzák, hogy elméletileg is megalapozta a nyelvművelést. Ennek első változata az 1951-ben rendezett nyelvművelő konferencián tartott beszéde, amelyben elhatárolódott az előző korszak nyelvművelésétől, és új utat jelölt ki a korszerű nyelvművelésnek (a korszak elvárásainak megfelelően Sztálint is idézte) (Lőrincze 1953a). Lőrincze Lajos volt a *Nyelvművelő kézikönyv* első munkaközösségének a vezetője (1962), majd munkaköri változások miatt a kézikönyv Grétsy László és Kovalovszky Miklós szerkesztésében jelent meg (1980, 1985), de Lőrincze Lajos elvi felfogása a legalapvetőbb címszavakban érvényesült, például: nyelvi tervezés; nyelvművelés; nyelvművelő babonák; nyelvszokás és nyelvi norma; nyelvtan és nyelvi norma; nyelvtudomány és nyelvművelés; nyelvvaltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás stb. Ugyanezen elvek fogalmazódnak meg az *Emberközpontú nyelvművelés* (1980) című ismeretterjesztő könyvének *Szemlélet, módszer* című bevezető tanulmányaiban (a többi népszerű ismeretterjesztő nyelvművelő írás), valamint *Nyelvművelés* című Fábián Pállal közösen írt egyetemi jegyzetében is. Lőrincze *Mai nyelvművelésünk főbb kérdései* címmel a következő gondolatmenet szerint foglalta össze elméletét (a legtöbb fejezetet a Nyelvművelő kézikönyvből átemelt címszó alkotja, de itt folyamatosan követhető kifejtésben): 1. A nyelvművelésről általában, 2. Nyelvvaltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás, 3. A nyelvi normáról általában, 4. Nyelvszokás és nyelvi norma, 5. A nyelvi norma egyéb meghatározói, a) Egyéni ízlés és nyelvi norma, b) Nyelvérzék és nyelvi norma, c) Logika és nyelvi norma, d) Célszerűség és nyelvi norma, e) Író és nyelvi norma, f) Tájnyelv és nyelvi norma, g) Jóhangzás és nyelvi norma, h) Nyelvtan és nyelvi norma, 6. Az idegen szavak, 7. Nyelvművelésünk módszere, 8. Nyelvtudomány és nyelvművelés, 9. Nyelvművelő babonák (Fábián 1980, valamint Lőrincze fejezete változatlan formában: Tátrai 1990).

Elméleti munkásságnak egyik kifejező példája a *Hogyan vitázzunk, hogyan vitázzunk?* című, előbb a Magyar Nyelvőrben több részben, majd külön kiadvánnyként is megjelent elemzése a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról (Lőrincze 1985). Ebben a jelzett, sokat reflektált szerkezetípussal kapcsolatban előbb a nyelvhasználat tényeit (nyelvszokás, szépirodalom, a nyelvészek véleményét stb.) veszi sorra, majd megvizsgálja a szerkezet kialakulását. Véleményének kimondása előtt figyelembe veszi az analógiás esetek nyomását (kényszerét), valamint bizonyos esetekben a szerkezet célszerűségét is, példákat hoz, szétválasztja a szerkezetről alkotott véleményekben, kritikákban a részgazságokat és a tévedéseket. Tanulmányában, ahogy azt akkoriban a nyelvművelőtől elvárták, elmondja véleményét a *Mi a teendő?* kérdésében is. De ezzel még nem ér véget az elméleti munka. Egy zárófejezetben (*A nyelvművelés dialektikája*) általános elveket is megfogalmaz, például ezt: „A nyelvi jelenségek megítélésében tapasztalható nézet- és véleménykülönbségek legfőbb forrása a nyelv életének, változásainak dialektikája, az, hogy a nyelv életfolyamataiban egymással ellentétes erők, törekvések érvényesülnek, s ezeket a tendenciákat nem egyformán értékeljük; érvényesülésüket az egyik ember gátolja, a másik támogatja, vagy legalábbis tudomásul veszi” (Lőrincze 1985: 52). Ez a gondolatot a legtöbb társadalmi jelenség működése igazolja. Voltaképpen ezért van annyi vita a nyelv (és minden más) körül.

A név- és nyelvjárástudományi munka, a nyelv művelés elméleti alapozása mellett Lőrincze Lajos munkásságának harmadik és talán legkiterjedtebb vonulata a gyakorlati nyelv művelő munka volt. Ebbe sorolhatjuk a kisebb tanulmányokat, írásokat tartalmazó munkákat, például: *Nyelv és élet*, 1953b, *Nyelvőrségen*, 1968), és *Édes anyanyelvünk* (1961. 1. és 2. kiadás, 1972, harmadik, javított kiadás). Utolsó, halálának évében megjelent kötete kisebb írásait, emlékezéseit, beszédeit tartalmazza (Lőrincze 1993). Tanítványai, munkatársai később számos köszöntővel, válogatott írásainak gyűjteményével (Graf [szerk.] 1999), bibliográfiájának összeállításával és kiadásával (Balogh Ferencné 1998) ápolták emlékét. Születésének 90. évfordulójára a Magyar Nyelvőr különszámot jelentetett meg (2005), születésének 100. évfordulóján konferenciákkal, számos megemlékezéssel és egy újabb emlékkötettel tisztelegtek munkássága előtt.

Lőrincze Lajos életművéhez tartozik szerkesztői tevékenysége is. Csaknem negyven éven át szerkesztette a Magyar Nyelvört (1954–1993), és bár tudjuk, hogy ebben voltak segítői (például Szende Aladár), de azért a lap színvonalát Lőrincze Lajos is garantálta. Lőrincze Lajos ott volt az *Édes Anyanyelvünk* című nyelv művelő-ismeretterjesztő lap megszületésénél is (a szerkesztőbizottság elnöke lett). A hazai nyelv művelést a rádió hatására Kárpát-medenceivé szélesíthette, később pedig az *Anyanyelvi konferencia* mozgalmának vezetőjeként, elnökeként (1970–1992) világméretűvé, 1945 óta először megszólítva a világon szétszóródott, diaszpórában élő (emigrált) magyarságot.

Kétségtelenül Lőrincze Lajos volt a 20. század talán legismertebb és legnagyobb hatású nyelvésze. Ezt részben személyes vonzerejének, azon belül kedvesen tanáros stílusának, szép, nyugodt, dunántúli ízü beszédének, valamint a korszak legfontosabb médiájának, a rádióknak köszönheti. A Halász Gyula által alapított, de igazából Lőrincze Lajos által felfuttatott *Édes anyanyelvünk* című rádióműsornak 1952-től egészen haláláig, 1993-ig volt a „hangja”, gazdája. (A műsor 1994-től Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László és Szathmári István közreműködésével egészen 2007-ig élt. Közben ennek anyagából is megjelent egy kötet *Kedves hallgatóm!* címmel Kövesdy Zsuzsa [2003] szerkesztésében.) De sokszor szerepelt az akkoriban fölfutó Magyar Televízióban is. Lőrincze Lajost minden bizonnyal vonzotta a média erejéből támadt népszerűség, ám akik ismerték, tudják, hogy mindvégig nagyon szerény, csendes ember maradt. Számos anekdota él róla, például az, amikor az 59-es tömött vilamoson hangosan ráköszönt valaki, rögtön leszállt, és egy másik szerelvénnel ment tovább.

3. Mit műveltek vele? – Lőrincze Lajos hatása, öröksége

Lőrincze Lajos kétségtelenül a legtekintélyesebb és legnagyobb hatású nyelv művelő volt a második világháború utáni évtizedekben – egészen a rendszerváltozásig (haláláig). Az ötvenes évek elején szokásos (kötelező?) fordulatok nála is fel-felbukkannak, és még később is beszüremkedik egy-egy politikai felhang az írásaiba (például az aczéli kultúrpolitika jelszava), ám ezek a lényegen nem vál-

toztatnak: elvi-tudományos (és hozzáteszem: erkölcsi) alapon folytatta a nyelv-művelést, és ezt ma is példamutatónan vonzó és toleráns stílusban tette – ahogy az egy korszerű ismeretterjesztő tudóshoz illik. Olyan korban igyekezett szolgálni és fenntartani az összetartozás-tudatot jelentő magyar nyelv ügyét, amikor az nem volt a hivatásos ideológia része. Vagyis sokkal inkább „ellenszélben” cselekedett, „ahogy lehet”.

A Lőrincze Lajos halála utáni években bontakozott ki a magyar nyelvtudományban a korábbi (szocializmus kor, szovjet rendszerbeli) nyelv-művelés kritikája, amely egyúttal nyelv-művelés-ellenesség is párosult, és elbizonytalanította a közvéleményt is. A viták fő csomópontjai: a nyelvészet, a nyelvi norma meghatározása, a deskriptív-preskriptív jellege, valamint a magyar nyelvnek (Trianon következményeként) az úgynevezett állami változatai és a magyarországi köznyelv (sztenderd) viszonya. Ebben a kontextusban Lőrincze Lajos munkássága is „az egységesítő kommunista nyelv-művelés” (Sándor 2003: 400; 2015: 268), sőt még általánosabban a „nyelvi diktatúra” tárgykörébe került (Sándor 2015). Bár Sándor Klára Lőrincze szerepét kétségtelenül – például Bárczi Gézáéhoz képest – pozitívabbnak ítéli meg. A szerző kiemeli az *Emberközpontú nyelv-művelésben* (1980) megjelenő politikai utalásokat is. Összegzésül ezt írja: „Lőrincze könyvének csekély volt a tényleges hatása. Sokan hivatkoztak rá, többen mesterüknek is nevezték, még többen nyilvánítják magukat követőjének, de Lőrincze szemlélete és alapelvei nem tudtak behatolni a nyelv-művelő gyakorlatba. A Lőrinczére való hivatkozás legitimációs eljárás, hiszen kétségtelenül a korszak legtekintélyesebb és legnépszerűbb nyelv-művelője volt, de a gyakorlat sokkal inkább a Bárczi által is képviselt régi és rigorózus hagyományokat követte. A korszak nyelv-művelése lényegében az 1951-es programhoz igazodott, alapelve az egységesség maradt, és az azzal nyelvszemléletét tekintve azonos, s így jól összehangolható nyelv-központú irányzathoz: hiszen mindkettő erősen központosító politikai ideológia terméke volt” (Sándor 2015: 274–5). A rendszerváltozás utáni időszak sok tekintetben a korábbi eszmék, ideológiák megkérdőjelezése, sőt tagadása lett. Lőrincze Lajos emléke halványodik, de azt nem állíthatjuk, hogy munkássága pusztán legitimációs eljárás lenne a mai nyelv-művelőknek. Elveit, nézeteit, attitűdjeit sokan átvették, tanították és tanítják. Mindenképpen Lőrincze nyomán (is) újult meg a nyelv-művelés. Részben kifejlődött többféle felfogása: kommunikációs, érték-központú, stílusközpontú, művelődésközpontú, antropológiai nyelvészeti meg-alapozottságú stb., részben több szintje alakult ki: nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvstratégia, nyelv-művelés, nyelvvédelem. S ha már az adott szinten helyez-zük el a különféle felfogásokat, véleményeket, akkor sok esetben értelmetlen is a vita, mert a laikus nyelvvédő álláspontját nem föltétlenül érdemes összekeverni a nyelvstratégiával.

Lőrincze Lajos és a szocializmus kori nyelv-művelés jelentőségét a történelmi szempontok figyelembevételével értékelem nyelvstratégiámban (Balázs 2001: 78, 79, 84, 86–7, 100 stb.), valamint nyelv-művelési vitairatomban (pl. Balázs 2005a: 35). Lőrincze Lajos munkásságának említése mellett összefoglaló gondolatom a következő: „A nyelv-művelés olyan korszakokban is hangsúlyozta és ébren tartotta a nemzeti kultúra, nyelv, identitás fontosságát, amikor a „hivatalos”

politikai nézetek ezt egyáltalán nem támogatták, sőt – olykor – káros nacionalizmusnak ítélték, üldözték” (Balázs 2001: 105). Pomogáts Béla lírai emlékezésében a rendszerváltozás szellemi előkészítői közé helyezi Lőrincze Lajost: „Lőrincze Lajosnak nemcsak a hangját, nemcsak a dunántúli szülőföld dallamát mindvégig megőrző hanglejtését ismerték széles körben, hanem a személyét is: baráti figyelmességét, ellentéteket áthidaló diplomáciai készségét, engesztelő szeretetét, amely az evangéliumi szellemiséget képviselte egy olyan világban, amelyet máskülönb a politikai akarat tartott hatalmában, és ez az akarat nem ismerte a szeretetet, csupán az érdeket. Lőrincze Lajos az anyanyelvi mozgalom vezető egyéniségeként sok száz vagy ezer magyar tudóst, tanárt, lelkészt, írórt ismert meg szerte a nagyvilágban. Mindenütt képviselni tudta az anyanyelvi kultúra védelmének ügyét, a nemzeti szolidaritást, azt a »magyar–magyar« párbeszédet, amely nemcsak a földrajzilag szétszóródott és politikailag megosztott magyarság önmagára eszmélésének volt a kerete, hanem új »beszédmódot« is kezdeményezett. »Beszédmódot«, amelynek az egymás iránt tanúsított figyelem és türelmesség szabta meg a törvényeit: olyan készségek és tulajdonságok, amelyek a demokrácia értékvilágához kötődnek, és így a magyarság nemrég lezajlott történelmi sorsfordulatát készítették elő” (Pomogáts 1999: 10–1).

Lőrincze Lajos munkásságának tömör összegzését adja Graf Rezső (1999: 12–7) egy kisebb tanulmányban. Mint írja, a magyarságközpontú és egységes nyelvpolitika folytatásának programját hagyta ránk örökölni. Ennek jellemzői: (1) A nyelvtudomány szakmai kérdései mellett mindig nemzeti ügynek tekintette a nyelvművelő munkát. (2) Vallotta, hogy az anyanyelv köt össze bennünket: itthon élőket és a haza határain kívülre rekedteket. (3) Azt hirdette, hogy az anyanyelv az alapja nemzettudatunknak, a magyarsághoz való tartozásunknak minden helyzetben, minden korban. (4) Munkásságát mindig (nyelv)politikai tevékenységnek is tekintette, és akkor is folytatta, amikor törekvéseit bizonyos körök esetenként bizalmatlansággal fogadták nemcsak itthon, hanem a szomszédságban és Nyugaton is. (5) A nyelvhasználatból való tudatos törődést különleges nemzetmentő mozgalomban minősítette a 20. századi történelmünk sajátos alakulása miatt; mert az anyanyelv megőrzését a magyarság jövője, fennmaradása egyik nélkülözhetetlen zálogának hitte és tartotta. (6) E szándékának következetesen tanújelét adta több mint négy évtizedes munkássága során tanácskozásokon, előadásokban vagy a határokat is átívelő katedrájáról: rádiós ötperceiben. Munkásságának lényegét a következő címszavakban lehet összefoglalni: (1) Összekötő kapocs: „Több is a mi anyanyelvünk, mint kifejező vagy közvetítő eszköz. Nekünk ez a nyelv, amelyben leginkább érezzük a szavak varázsát, jelentésük finom árnyalatait; a szavakkal ezen a nyelven tudjuk csak igazán pontosan, biztonságosan magunkat kifejezni. Ez árasztja az otthon melegét, ez köt össze bennünket múltunkkal, történelmünkkel.” (2) Közösségszervező erőforrás: „Magyar nyelvünk valóban legfőbb kincsünk, összetartó erő. Összetartozásunknak, magyarságunknak nemcsak legfőbb jele, szimbóluma, hanem tényezője is. De ahogy a nyelv is megtartója a közösségnek, ugyanúgy a közösség (csoport, nép, nemzet) összetartója a nyelvnek. A közösségben, népben, nemzetben él a nyelv.” (3) A szülőföldhöz való tartozás: „Nem cél, hanem eszköz a szülőföldhöz való kapcsolódás erősítéséhez, a magyarságtudat

elmélyítéséhez: a nép és a föld kultúrájának, jelenének és múltjának megismeréséhez.” (4) Nyelvvédelem: „Sohasem szabad elfeledkezni arról, hogy a nyelvi leépülés mögött a kisebbségi ember élete, sorsa, leépülése is ott van előzményként, indító okként, magyarázatként. A nyelvvédelem, a nyelvmegőrzés, a nyelvápolás tehát a kisebbségi életben fokozottan politikai kérdés. Nem véletlen hát, hogy sokszor szélsőséges indulatokkal jár együtt.” (5) Viták: „Voltak, vannak és nyilván lesznek is viták elvi kérdésekről és a részletekről is. De ezek a viták nem tették és teszik kérdésessé, amit bizonyítani próbáltam: nyelvünk, kultúránk, hagyományaink szeretete, ápolása nem másodlagos kérdés társadalmunkban és művelődési politikánkban.” (6) Közös felelősség: A viták során a megoldások keresése” mindannyiunk feladata: íróké, irodalomtörténészé, történészé, néprajzosoké – s a nyelvészeké is”; „...nem feledkezhetünk meg annak a két alapvető közösségnek a felelősségéről sem, amelyek minden ember életére tudatformáló hatásúak [...] már a kezdetektől, ezen belül az anyanyelvhez való kötődésnek alakulásában is: a családról és az iskoláról” (Gráf Rezső 1999: 12–7).

Lőrincze Lajosról mérvadó nyelvészek vannak jó véleménynel. Benkő Loránd (2005: 13): „Lőrincze Lajos a múlt század második felének legkiválóbb hazai nyelvészei között tartandó számon.” Tolcsvai Nagy Gábor (2005: 72) így értékeli munkásságát: „Lőrincze tevékenysége nem szigorúan vett tudományos munka volt, hanem annál több: folyamatos közösségi önértelmezés és önértékelés.”

*

Lőrincze Lajos emléke méltó a megőrzésre. Három iskola viseli a nevét, és ezzel is őrzi emlékét. A veszprémi Eötvös József Könyvtárban és Szentgálon emlékszoba, utóbbi helyen ma már szobor is őrzi emlékét. Vácott emléktáblát állítottak tiszteletére. Íróasztala és néhány személyes tárgya a széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában található. 2015-ben a 49. magyar nyelv hete megnyitóján, Pápan, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának esszékonferenciáján Széphalomban, a magyar nyelv napján a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Pesti Vigadóban rendezett állami ünnepségen is megemlékeztek róla. Születésnapján, november 24-én a Nemzeti Örökség Intézete koszorúzott a Farkasréti temetőben található sírjánál. Halálakor Kányádi Sándor versben emlékezett meg róla, 2015-ben Szilvási Csaba tisztelte meg egy költeménnyel, amely nyelvészeti munkásságára is reflektál. Az *Édes Anyanyelvünk* című folyóirat és a Magyar Rádióban naponta hallható *Tetten ért szavak* című ötperces nyelvi műsor (amely részben az Édes anyanyelvünk folytatásának is felfogható) az év folyamán több alkalommal is megemlékezett Lőrincze Lajosról, ez utóbbi műsorban korábbi felvételekről hangját is felidéztek. A 100 éves ünnepségek bizonyították, hogy hatása ma is él.

SZAKIRODALOM

Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest.

Balázs Géza 2005a. „*A magyar nyelv elé mozdításáról...*” Vitairat a nyelvművelésért. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balázs Géza 2005b. Lőrincze után... *Magyar Nyelvőr* 129: 3–8.

- Balogh Ferencné 1998. *Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém.
- Békés István 1966. *Legújabb magyar anekdotakincs*. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd 2005. Lőrincze Lajossal. *Magyar Nyelvőr* 129: 11–5.
- Graf Rezső (vál. és szerk.) 1999. *Anyanyelv és nemzet. Lőrincze-breviárium*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.
- Graf Rezső 1999. *Lőrincze Lajos öröksége*. In: Graf Rezső (vál. és szerk.) 1999: 12–7.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980, 1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2005. Lőrincze Lajos és a nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelvőr* 129: 36–9.
- Kövesdy Zsuzsa (vál. és szerk.) 2003. *Kedves Hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos (szerk.) 1953a. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. (Tanulmánygyűjtemény.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1953b. *Nyelv és élet*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1964. *Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*. Szerk.: Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. Gondolat, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos (szerk.) 1972. *Édes anyanyelvünk*. Harmadik, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Budapest. (Gyorsuló idő.)
- Lőrincze Lajos 1980. Mai nyelvművelésünk főbb kérdései. In: Fábíán Pál (szerk.): *Nyelvművelés*. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 57–116.
- Lőrincze Lajos 1985. *Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 162.)
- Lőrincze Lajos 1989. *Bilingválizáció. Szógyűjtemény Szentgál XVII–XIX. századi nyelvéből*. Szerk. és vál.: Balogh Ferencné. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém.
- Lőrincze Lajos 1993. *Megnől az ember szíve. Barátok – emlékek – találkozások*. Új Horizont, Veszprém.
- Lőrincze Lajos 1999. Mit műveltem? (Önéletrajz.) In: Graf Rezső (vál. és szerk.) 1999: 18–31. (Első megjelenése: *Nyelvünk és Kultúránk* 1995: 91–2.)
- Magyar Nyelvőr 2005. 129. évfolyam. *Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára*. Felelős szerkesztő: Keszler Borbála.
- Pomogáts Béla 1999. Lőrincze tanár úr. In: Graf Rezső (vál. és szerk.) 1999: 9–11.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 381–410.
- Sándor Klára 2015. Diktatúra a nyelvben. In: Gaál Zsuzsanna (főszerk.): *Nyelvészet, művészet, hatalom. Írások Tóth Szergej tiszteletére*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 263–75.
- Tátrai Szilárd (szerk.) 1990. *Nyelvművelés*. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A cselekvés hitelessége. *Magyar Nyelvőr* 129: 70–2.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

„Áldassék a lektor!”

Egy régi vita mai tanulságai*

1. 1970 januárjában – Rákos Sándor „baráti erőszakának” engedve – Lőrincze Lajos előadást tartott az Írószövetség egyik szakosztályának ülésén író és nyelvész kapcsolatáról, és ott felvetette az azóta is aktuális, mindig aktuális kérdést: ha az irodalom nyelve az élő nyelvszokás legmagasabb rendű formája, amely azonban túl is mutat a nyelvszokáson azáltal, hogy az író újítja, gazdagítja, fejleszti a nyelvet, akkor „minden jó, amit az írók írnak?”.

Ez a szónokinak vélhető kérdés szinte magában foglalja a választ: nem minden jó. Lőrincze erre mindjárt példákat is szolgáltatott „irodalmunk egyik legkiemelkedőbb egyéniségének” két művéből. Nem árulta el, hogy az előző évben elhunyt Tersánszky J. Jenőről van szó, de aki nagyon akarta, azonosíthatta az idézeteket (bár akkor még nem volt internet). Az előadás ennek ellenére – vagy éppen ezért – visszhangtalan maradt.

Lőrincze azonban nem hagyta ennyiben a dolgot, és nyolc évvel később újból belenyúlt a darázsfaszekbe: jegyzetei alapján írásba foglalta és meg is jelentette egykori előadását az *Élet és Irodalomban* *Rejtély* címmel (Lőrincze 1978a). Ebben a cikkében már néven is nevezi az író, és megmondja, hogy annak *Rossz szomszédok* és *Nagy árnyakról bizalmasan* című könyveiből veszi a példákat.

Mit kifogásolt Lőrincze Lajos Tersánszky stílusában? Egy szóval megnevezve: a pongyolaságot (bár ezt a minősítést, tapintatból, nem írta le). Többtucatnyi példájából itt csak néhányat idézhetek: *talpán járó* (= talpraesett), *gyöngedongájú* (= vékonydongájú), *hadonászni jött* (= hadonászni támadt kedve), *rátart valamire* (= igényt tart valamire). Az ismétlődő ragok csak az utolsó helyen vannak kitéve: *tiszteletdíj vagy előlegből* (= tiszteletdíjból vagy előlegből), *felesége, a bábáról* (= feleségéről, a bábáról). Ez utóbbi voltaképpen régiesség, a 19. század végéig – a tömörítés eszközeként – elég gyakori volt.

Mi az a „rejtély”, amelynek megoldását Lőrincze ebben a cikkében keresi? Nem is egy rejtély van itt, hanem mindjárt három:

- Honnan vette nyelvi leleményeit az író?
- Mi a funkciójuk ezeknek a szabálytalanságoknak?
- Ezekről vagy ezek ellenére nagy író, stílusművész Tersánszky?

A választ Lőrincze nem adja meg, de azt sugallja, hogy a művelt nyelvhasználat normájától való eltérések nem növelik (vagy ezeknek nem mindegyike növeli) a szépirodalmi alkotás stilisztikai értékét. Nem ártott volna tehát a kéziratokat nyomdába adás előtt tapintatosan lektorál(tat)ni nyelvhelyességi szempontból.

* Az 1. pont előadásként elhangzott A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának Lőrincze Lajos-esszé-konferenciáján (Széphalom, 2015. június 20.), és az Anyanyelvpolók Szövetsége magyar nyelv napi megemlékezésén (Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2015. november 13.).

Lőrincze cikkére már a hetilap következő számában válasz érkezett Rab Zsuzsa, a jeles költő és műfordító tollából (Rab 1978). Véleményének, azazhogy ellenvéleményének lényegét már vitacikkének címe is magában foglalja: „*Rútsággokkal volt gyönyörű...*” (így folytatódik: „...mint minden műremek”, idézet Zelk Zoltán verséből). Rab Zsuzsa több kifogásolt esetben (pl. *talpán járó, gyöngé don-gájú*) megvédi az író, a menthetetlen lapszusokról azonban hallgat. Álláspontját ebben a cikk közepe táján elhelyezett egysoros bekezdésben összegezi: „Áldassék a lektor!”, mármint azért, hogy nem rendszabályozta meg Tersánszkyt. Befejezésül abban jelöli meg a nyelvészek feladatát, hogy megfigyeljék a nagy írók újszerű nyelvi fordulatait, és „azokból szűrjék le és fogalmazzák meg a nyelv- és stílusfejlődés új normáit”. Tehát a javítás helyett az okulásra esik a hangsúly.

A vitához Lengyel Balázs is hozzászólt *Az eleven Tersánszky* címmel (Lengyel 1978). Véleménye valahol félúton áll Lőrinczéé és Rab Zsuzsáé között: a „speciális stílszándék” nem szentesíti egytől egyig a szabálytalanságokat, de az író korábbi remekműveiben a netáni pongyolaságokat bőven ellensúlyozza „közbeszédként ható nyelvalkotásának pazar gazdagsága”. A *Nagy árnyakról bizalmasan*, ez a kései „melléktermék-könyv” valóban tele van „nyelvi tűrhetlenségekkel”, ez azonban nem csökkenti Tersánszky stílusának eredetiségét, elevenségét, azt a sajátos „antiirodalmisságot”, amely a szerző szerint az író fő erénye.

A vita Lőrinczének Rab Zsuzsa ellenvéleményére reflektáló, *Lektorálás* című cikkével zárult (Lőrincze 1978b). Ebben fenntartja korábbi álláspontját, és Arany János példáját idézi, aki szintén „lektorálta” *Az ember tragédiáját* – és ezzel csak használt neki. „Áldassék a lektor!” – mondja Lőrincze is, de öszerinte nem azért, mert nem avatkozott bele a szövegbe, hanem azért, mert kijavította, amit ki kellett. Például Éva legelső megszólalása az „eredetiben” így hangzott: „Ah, milyen édes, milyen szép az élni”. Ebből lett Arany javító tollá nyomán ez a hallatlanul zenei, az olvasó emlékezetébe nyomban bevésődő verssor: „Ah, élni, élni: mily édes, mi szép!” Persze nem minden mai lektor, irodalmi szerkesztő Arany János (enyhén szólva), de ettől még nem utasítható el elvileg a szépirodalmi művek (értelemszerűen: a szépprózai művek) nyelvi-nyelvhelyességi lektorálása.

Az ÉS-beli vita fő kérdése tehát ez volt: kell-e, és ha kellene is, szabad-e a kiadói lektornak beleavatkozni az író szövegébe? (Boldog idők, amikor ez volt a probléma! Ma a legjobb írók új művei jelennek meg sajtóhibák tömegével, mert a kiadó ahhoz sem veszi a fáradságot, hogy a szerző által az alkotás hevében óhatatlanul elkövetett elütéseket korrigálja. Most én nem mondok se szerzőt, se kiadót...)

2. Nem kívánok, mert talán nem is tudnék, állást foglalni Lőrincze Lajos és Rab Zsuzsa egykori vitájában. Csupán néhány példát mutatok be olvasói tapasztalataim alapján annak szemléltetésére, milyen nyilvánvaló nyelvhelyességi hibák fordulnak elő klasszikus íróink legújabb kiadásában is. Egyben azonban annak jelzésére is, milyen óvatosan kell eljárnia a szöveg gondozójának, milyen sokféle szempontra kell tekintettel lennie.

2.1. Kezdjük talán mindjárt a legkényesebb kérdéssel, Kemény Zsigmond regényeinek nyelvi gondozásával. Ismeretes, hogy Kemény stílusát a kortársak részéről is, később is sok bírálat érte. Például Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kis tükré* című összefoglalásában, amely tanárnemzedékek ízlését befolyásolta, így vélekedett erről: „Kemény stílusa nehézkes, mondatai fárasztó közbevetésekkel terhelték” (Beöthy 1896, idézi Nagy 1958: 51). Ezt visszahangozza Mikszáth is *A rajongók* 1904. évi kiadásához írt előszavában: „írálya nehéz, döcögös, nagy kitéréseket használ, a lélektani fejtegetéseket a szertelenségig viszi. [...] Regényeiben becses volt, amit mondott, de élvezhetetlenné lett a mód miatt, ahogy mondta” (Mikszáth 1904: VI–VII). Jókai-életrajzában ugyanezt a véleményét még bántóbban, már-már szarkasztikus kajánsággal fogalmazta meg: „Az elbeszélő válfaj [= műfaj] nem is neki való, mintha az elefánt menüettet táncolna” (Mikszáth 2007: 83). Egy nemzedéknyi idővel később Laczkó Géza – sajátos módon újból csak *A rajongók* bevezetésében – ezt még élesebb formában ismétli meg: „Az írás legnagyobb művésze volt, és nem tudott írni” (Laczkó é. n. I, 7). Kemény Zsigmondnak kedves eszméje volt, hogy hibáink nem egyebek túlzásba vitt érényeknél. Az idézett értékelések viszont azt példázzák, hogyan válnak túlzásba vitt igazságok tévedéssé. Velük szemben Németh Lászlóval értek egyet, aki ezt írta Kemény stílusáról ugyanennek a regénynek Móricz Zsigmond által átdolgozott kiadása elé: „ha meg nem szokta az ember, zavar, ha pedig mint az írójához tartozót megszokta s megszerette, éppúgy beleéli magát, mint akármilyen más írói nyelvbe” (Németh 1940: 40).

Az alábbiakban nem Kemény Zsigmond nyelvének irodalmi stilisztikai finomságaival foglalkozunk, hanem nyelvhasználatának néhány olyan sajátosságával, amely nemcsak a mai, hanem a regény írásakor érvényben levő nyelvi normát is sérti. Tanulságos, hogy Gyulai Pál, miközben a tájszavakat és a nyelvújítási szavakat gyomlálta (nem mindig következetesen), ezeket a nyelvtani szabálytalanságokat érintetlenül hagyta, így ezek ma is benne vannak minden Kemény Zsigmond-kiadásban (pl. a Nagy Miklós gondozta 1958-as kiadásban és a MEK ezen alapuló szöveggözlésében).

A legkirívóbb szabálytalanság az egyenes idézet utáni idéző mondat állítmányának következetesen hibás szőrendje (az igeekötő az ige előtt marad, holott az idézetre eső nyomaték miatt az ige mögé kellene kerülnie). Például: „– Ki a »nemesi társaság« zászlója alatt szolgál – *közbeszólt* Zsófia” (Kemény é. n. I, 59); „– Polgárai az ezeréves városnak! – *közbeszólt* Kádár” (II, 305–6). Szabályosan: *...szólt közbe Zsófia, ...szólt közbe Kádár*. A regény szövegében összesen 9 ilyen adatot találtam (a továbbiak: I, 67 kétszer, 105, 182, 207, 261, 284–5; Móricz mindezeket vagy elhagyta, vagy javította). Ugyanez a pongyolaság más igeekötős igék használatában is megfigyelhető, ha jóval ritkábban is. Például: „– Nincs miért tovább fáradjon a leírással – *közbevágott* a solymár” (II, 274); „– Ha, ha, ha! – *fölkacagott* a férj vad fájdalommal” (I, 181); „– Ah! – *fölvillant* ekkor elméjében –, ha helyettem másra bízták volna a befogatásokat!” (II, 297). Itt is ez a szórend lett volna a szabályos, tudtommal Kemény Zsigmond korában is: *...vágott közbe a solymár, ...kacagott föl a férj, ...villant föl ekkor elméjében*.

További zavaró sajátossága *A rajongók* szövegének (más Kemény-regényekkel nem foglalkoztam ilyen behatóan) a nyomatékos és a nyomatékaltan szórend finomságai iránti érzék hiánya. Ennek gyakoribb fajtája az, hogy nyomatékos szórendet használ nyomatékaltan helyett azáltal, hogy a határozót vagy a tárgyat szükségtelenül kiemeli: „Szíve *a kiáradásig telt meg*” (I, 332); „De nem fogták el a képzelt gonosztevőt, mert gyors *elszánással ugrott a Marosba*” (II, 266); „– Ah! most *a partra mászik ki* – szólt leplezetlen örömmel Szerediné” (II, 267); „– De *kettőt kötök ki*” (II, 81) „lábát a legsebesebb iramlásra készíté, de Szeredi *kezeit téve a vállára*” (II, 270). Mindezekben természetesebb a nyomatékaltan szórend: *szíve megtelt a kiáradásig, gyors elszánással a Marosba ugrott, most kimászik a partra, de kettőt kikötök, a vállára tette a kezét*. A legutóbbi példánál maradva: nem az az újságoló elem, hogy a kezét tette a vállára (mi mást tett volna?), hanem az, hogy rátette a kezét, hogy visszatartsa.

Ennek ellentéte az a – sokkal ritkábban előforduló – pongyolaság, hogy nem emeli ki azt a mondatrészt, amelyre értelmi hangsúly esik: „De miután öreg pártfogóját most először csalta meg elhallgatással, megfogható volt, *ha nemcsak az útrakészülődés perceit nyugtalanlás közt tölté*, de még az éjjel egy részét is álmatlanul” (II, 135). Nyomatékos szórenddel első olvasásra is érthetővé válik: „De miután öreg pártfogóját most először csalta meg elhallgatással, megfogható volt, *ha nemcsak az útrakészülődés perceit tölté nyugtalanlás közt*, de még az éjjel egy részét is álmatlanul”.

Egyéb szórendi pontatlanságok is találhatók, például az állítmánynak a mondat végére hagyása: „A kandalló lángja az öreg tiszteletre ragadó és a leány igézetes arcát *megvilágította*” (II, 220). Mennyivel jobb lett volna ez: *A kandalló lángja megvilágította az öreg tiszteletre ragadó és a leány igézetes arcát*. Vagy így, az ellentétet jobban kidomborítva: *...egyaránt megvilágította az öregnek tiszteletre ragadó és a leánynak igézetes arcát*. De ennyire talán már nem is szabad belenyúlni a szövegbe. További példák: „A thyatirai angyalon kívül a szárdisit is a hittedes ösztöne *Fehérvárra csábította*” (I, 144) = *...a szárdisit is Fehérvárra csábította a hittedes ösztöne*; „Elemér e sóhajjal *a vánkossra visszahajtá fejét*” (I, 233) = *...visszahajtá fejét a vánkossra*.

Az efféle szórendi hibákat egy régebbi jobb magyartanár hullámos vonallal aláhúzta, és a dolgozat javításakor elmagyarázta diákjainak, miért és hogyan kellett volna a szavakat másképpen csoportosítani. Csak éppen egyik legértékesebb prózaíróknak, Kemény Zsigmondnak a műveit kell, hogy szeplőítsék ezek a szabálytalanságok, a rosszul értelmezett szöveghűség jegyében? Ha nem is a kritikai, de egy népszerű (és a világhálóra is felkerülő) kiadásnak a szerkesztője fontolóra vehetné ezeket a szempontokat is.

2.2. „Talán előbb kaptad a német, s általában idegen kultúrát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörülhetetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe” – írta Arany János Madáchnak a rá jellemző végtelen tapintattal, amikor kijavított kéziratát visszaküldte (idézi Lőrincze 1978b). Mutatis mutandis ezt mondhatnánk a 20. századi magyar próza egyik nagy alakjáról, Déry Tiborról is, akinek anyanyelve voltaképpen a német volt (szellemi anyanyelve mindenképp). Hatalmas

szorgalommal felnőtt korában sajátította el a magyar nyelv finomságait, és vált egyik legkitűnőbb stilisztánkká. De amit nem az anyatejjel szívott magába, azt olykor elvettette, és lektorai, akik oly nagy figyelmet szenteltek „ideológiai eltévelyedéseinek”, ezeket a nyelvi lapszusokat vagy nem vették észre, vagy nem merték helyesbíteni.

Az első példa a *Békés szőlőhegy 1938-ban* című, egyébként igen sikerült, némiképp Móricz *Ebédjére* emlékeztető elbeszélésben bukkan elénk. Ebben az egyik női szereplőt előbb így jellemzi: „Hangja tárgyilagosan, hidegen csengett, [...] Szemének is acélos, hideg fénye volt, [...] s ez különösképp *öregbítette* az egyébként fiatal, üde és hamvas arcot” (Déry 1975: I, 193). A jellemzést néhány oldallal később ezzel egészíti ki: „[...] a mosolytól ugyanannyit fiatalodott, mint amennyivel éles, fáradt hangja *öregbítette*” (uo. 197). A szöveg összefüggéséből nyilvánvaló, hogy az *öregbít* szót az író mind a két esetben ’öreggé vagy öregebbé tesz, öregít’ jelentésben használta: a hideg, fáradt hang és az acélos tekintet egyaránt *öregítette* a fiatal asszonyt. Holott a választékos stílusértékű *öregbít* ige értelmező szótáraink tanúsága szerint azt jelenti, hogy ’nagyobbá tesz, (meg)növel’, például *öregbíti valakinek vagy valaminek a dicsőségét, hírnevét*. Ez már az elbeszélés megírásának idején, az 1930-as évek végén is így volt. Egy régebbi cikkemben már szóvá tettem Dérynek ezt a melléfogását (Kemény 2009), de abban – túlzott engedékenységgel – azt írtam, hogy „neki szabad”. Ma úgy látom, hogy neki sem szabad, és főképpen az egykori szerkesztőnek nem lett volna szabad. Mármost így hagyni.

Bő egy évtizeddel később a – más okokból rengeteget kritizált – nagyregény, a *Felelet* szövegébe csúsztak be hasonló szóhasználati hibák. A példák közül csak szemelgetek, abban a sorrendben, ahogy olvasás közben beléjük botlottam.

„Aki Istent káromolja s hazáját becsmérli, [...] az [...] magánéletében is *hibádzani* fog embertársai ellen” (Déry 1973: I, 202). Jó magyarsággal: *hibázni*, még inkább *véteni* fog. A népies *hibádzik* alakváltozat ugyanis csak ebben a jelentésben használatos: ’hiányzik, híja van’, például: *hibádzik az árából valamennyi*. (Enyhítő körülmény lehet, hogy az idézett helyen egyik szereplőjét beszélteti, de nem bizonyos, hogy a szóválasztás mögött tudatos stílusszándék állt.)

„Az újságcikk alaposan megnehezítette a dolgát, *számítania* kellett azzal a *lehetőséggel* is, hogy a rektor – minthogy a botrány már nyilvánosságra pattant – visszakozni fog ígéretétől” (209). Egy mondatra két pongyolaság is jutott: a *számít valamivel* keverék szerkezet ezek valamelyike helyett: *számít valamire – számol valamivel*. A botrány pedig vagy *kipattan*, vagy *nyilvánosságra kerül*.

„Miközben tenyerével lecsapta az *izzadságot* [= izzadságot] homlokáról, egy ijedt sikoltásra lett figyelmessé” (344).

„[...] a Gyáriparosok Országos Szövetsége teljes erkölcsi és anyagi hatalmával *továbbá is* [= továbbra is] Farkasék mögött áll” (410).

„Bálint mégiscsak jobban megbízott bennük [ti. a férfiakban], mint az ismeretlen s gyanús nőkben, akiket nem lehetett *szavuknál fogni*”. Ennek

a frazémának a szabályos alakja nem *-nál*, hanem *-(o)n* ragos: *szaván fog, szavukon fog*.

„[a karosszékek és a pamlag] egy két méter átmérőjű, sárgarézzel kiver, alacsony, kerek asztalt *fogtak közbe*” (353). Lehet, hogy ez csupán sajtóhiba, mindenestre ez lett volna a kifogástalan alak: *fogtak közre*, esetleg *vettek körbe* vagy *körül*.

Ezek csupán apróságok, semmit sem vonnak le Déry Tibor írói nagyságából, regényének értékéből – mondhatja erre az irodalomértő olvasó, és igaza van. De a szerkesztőnek (persze még az író életében) tapintatosan el kellett volna simítania őket. Így utólag már én magam sem mernék hozzájuk nyúlni.

2.3. A mai irodalmi értékrendben (divatossá vált szóval: kánonban) még Dérynél is kedvezőtlenebb a megítélése Remenyik Zsigmondnak, sőt az igazat megvallva semmilyen megítélése nincs, mert gyakorlatilag elfelejtették. Pedig szatirikus regényei, útirajzai ma sem érdektelenek. De most nem erről van szó, hanem azokról a – nincs rájuk jobb szó – nyelvhelyességi hibákról, amelyeket *Őserdő* című kései regényében találtam. Csak néhányukat idézem.

„Tűz és omladékok áldozatává vált néhány kisebb halászfalu, de még a nagyobb *helyiségek* [= helységek], mint Iquique és Arica is sokat szenvedtek a földrengés következtében” (Remenyik 1974: 277).

„[...] ma már tudom, hogy ebben a szerves és élő világban, *melyben* [= melybe] állatok és emberek belétartoznak egyaránt, [...]” (296). A hiperurbanisztikus *melyben* alakot és a pongyola szórendet kijavítva: ... *melybe állatok és emberek egyaránt belétartoznak*.

Ezekkel a szórványos és esetleges nyelvhasználati hibákkal szemben, amelyek szinte szót sem érdemelnének, van egy olyan nyelvi sajátossága is Remenyik könyvének, amelyre a korabeli olvasó aligha figyelt fel, a mai nyelvművelő annál inkább. Ez pedig az úgynevezett kétszeres fokozás többszöri előfordulása. Ez a kontamináció útján létrejött redundáns szerkezet az újabb sajtónyelvben meg lehetőségen gyakorivá vált, ekkor azonban, az 1950-es évek vége felé, még kivételesen számíthatott. Az egykorú szerkesztő figyelmét mindenestre elkerülte.

„Ezt *annál is inkább szívesebben* teszem, mert épp elégünk volt [...] az emberiség szörnyűségeiben bővelkedő vérengzéseiből” (217).

„Támolyogva másztunk fel újra a meredek lépcsőfokokon, a *mindjobban élesebbé vált* [...] szélben” (226).

„Ezt az ajánlatot anyánk elfogadta. *Annál is inkább könnyebben* tehettem ezt, [...] mert [...]” (273).

A kétszeresen fokozó kifejezések két rokon értelmű, egyaránt szabályos szerkezetnek a vegyülésével keletkeznek: *annál szívesebben* × *annál (is) inkább szívesen* → *annál is inkább szívesebben*; *mind jobban élessé vált* × *mind élesebb*

bé vált → *mind jobban élesebbé vált*; *annál is könnyebben* × *annál (is) inkább könnyen* → *annál is inkább könnyebben*.

Könnyű azt mondani, hogy az ilyesmi figyelmetlenségből, nyelvi és gondolkodásbeli henyeségből ered. A nyelv művelők hajlamosak is az ilyen minősítésekre. Amikor néhány évvel ezelőtt a kétszeres fokozásról írtam, megpróbáltam ennél árnyaltabb magyarázatot keresni a jelenségre: „Meglehet, hogy [...] a pontos fogalmazásra való törekvés túlzásba vitele áll a kétszeresen fokozott melléknevek használata mögött. A beszélő, illetve az író kétszer is kiteszi a középfok jelét, hogy mondanivalója még biztosabban eljusson közlésének címzettjéhez. Meglehet, hogy az úgynevezett analitikus (szétagoló, elemekre bontó) kifejezés mód újabb kori előtérbe kerülésének is van valami köze a kétszeres fokozás gyakoribbá válásához” (Kemény 2011). Ehhez most csak annyit tennék hozzá, hogy a megmagyarázhatóság az én szememben nem azonos az elfogadhatósággal. Reményiknek választania kellett volna a két-két szinonim szerkezet között. Vagy legalább a kiadvány lektorának.

3. Ha itt érne véget ez a cikk, az olvasó joggal hihetné, hogy helyeslem a szép-irodalmi szövegek nyelvhelyességi szempontból való lektorálását, javítását (legalábbis akkor, amikor az író még életben van, és így a változtatást jóváhagyhatja). Ennél azonban bonyolultabb a dolog. Nem szabad ugyanis szem elől tévesztenünk azt a határt, amely a figyelmetlenségből elkövetett lapszus és az írói kifejezőeszközként, tudatosan alkalmazott nyelvi szabálytalanság között húzódik. Ez utóbbi esetében a lektori beavatkozás csak rontana a szövegen, mert olyasmit javítana ki, ami szándékosan volt rossz.

Ennek a határvonalnak, pontosabban e határvonal bizonytalanságának az érzékeltetésére hadd hozzak végül egy mai példát, mégpedig az erdélyi (marosvásárhelyi) születésű, de tizenöt éves kora óta Budapesten élő és alkotó írónak, Dragomán Györgynek *A fehér király* című regényét (2005, újabb kiadása: 2011). Az erdélyi magyar nyelvhasználati kérdések tisztázásáért Balla Editnek és Balla Péternek tartozom köszönettel.

A regény egy tizenegy-tizenkét éves kiskamasz belső monológja, nagyon hosszú mondatokból álló, ennek ellenére mindvégig jól követhető szóáradata. Az író nagy nyelvi megjelenítő erővel idézi fel a Ceaușescu-korszak utolsó éveinek nyomasztó légkörét. A szövegben ennek megfelelően gyakoriak az idegen, elsősorban a román eredetű idegen szavak. Ezek hozzátartoznak a kor és a környezet festéséhez, ezért vétek lenne ritkítani vagy „lefordítani” őket. Még azokat sem, amelyek a hazai olvasónak első pillantásra nehezen értelmezhetők, például: *jálézár* ’rugós reteszár’, eredetileg *Yale-zár* (Dragomán 2011: 7, 15, 163), *kalorifer* ’fűtőtest’ (22), *karioka* ’filctoll(készlet)’ (178), *nugát* ’aranynak látszó fémrög’ (183, 206). De az olyanokat sem, amelyek különféle okokból ismerősek, bár Magyarországon (ma már) nem használatosak, például: *blokk* ’háztömb, panelház’ (7, 121, 126, 249), *kollektív(es)* ’termelőszövetkezet(i dolgozó)’ (118, 125, 136, 149), *pionír* ’úttörő’ és összetételei (37, 73, 125, 146, 178), *filtru* ’filter’ (45). Még a hibás alakoknak is lehet stilisztikai jelentőségük – például: *eszkavátor* ’kanalas kotrógép’ (45) –, hiszen, ne feledjük, egy kisfiú nyelvi tudatának, nyelvismeretének térképe előtt állunk. Ugyanez érvé-

nyes a hazai iskolai gyakorlatban nem alkalmazott kifejezésekre, mint *évharmad* (265), *iskoláskabát* (242 kétszer), *iskolai karszám* (12), *felmérő futás* (16) is.

A regény szövegében előfordulnak nyelvi durvaságok, olykor trágárságok is, ezek száma azonban nem jelentős, éppen elég ahhoz, hogy a fiatal fiúk beszédének durvaságát jelezze. (A példákat nem idézem, csak oldalszámukat adom meg: 122, 175, 195, 204, 206, 210, 226 kétszer, 236.) Egy olyan van köztük, amely a magyarországi szlengben tudtommal nem ismeretes: *menjen a brantba* 'menjen a francba' (210, 227 kétszer). Ez a tisztázatlan, talán magyar nyelvjárási eredetű kifejezés a „couleur locale” része.

A regényt a beszédhelyzetnek megfelelően át- meg átszövik a beszélt nyelv lazaságai, pongyolaságai. Ezeket éppen úgy nem lett volna szabad „kijavítani”, mint a román szavakat vagy a durvaságokat. Csak néhány példát idézek erre: „most megnézzük, hogy *nem-e csörögsz-e* [ti. hogy nincs-e aprópénz a zsebedben], mondta” (62); „nem *kellelt* volna ostáblázni vele, mondta” (66); „felvette a labdát, és mondta, hogy az mostantól az *övéké*” (121); „örszemet, *azt* sehol se láttam” (135); „ahol azoknak a betiltott filmeknek a tekercseit tartják, *amelyikek* sose kerültek rendesen moziba” (229). Figyelemre méltó, hogy az idézett öt példa közül háromban ott van a *mondta* szó a beszéltnyelviség nyomatékosítására.

Befejezésül egy olyan erdélyi magyar nyelvjárási jelenség példáit idézem, amely már érinti azt a határt, amelyről a 3. pont elején beszéltem. A *valamitől fogva* ezekben a mondatokban regionalizmus a köznyelvi *valaminél fogva* vonzathoz képest:

„[...] és megint belevágott könyökkel a táskába, aztán *a szíjától fogva* odavette a térdére” (63);

„[a kalapot] *az állszíj vörösréz csúszógyűrűjétől fogva* tartottam” (181);

„[...] de aztán az állszíja [ti. a cowboykalapé] beleakadt az összetekert poszterekbe, és *attól fogva* lógott” (182);

„két vasgyári munkás *a sarokpánttól fogva* kiemelte a bejárati ajtót” (222).

A csak a magyarországi magyar köznyelvet ismerő olvasót egy pillanatra megakasztja az oda nem illő (nek látszó) rag. Az ő számára ugyanis ez lenne a természetes: *a szíjánál fogva*, *a csúszógyűrűjénél fogva*, *annál fogva* vagy *azon*, *a sarokpántnál fogva*. Ezt meg lehetett volna beszélni a kiadói szerkesztővel és esetleg hozzáigazítani a köznyelvi szokáshoz. Ez a változtatás aligha csökkentette volna a regény nyelvi világának hitelességét.

Ez a regionalizmus (nyelvjárási vonzat) előfordul az írónak 2014-ben megjelent *Mághya* című művében is: „már *a korától fogva* se lehet igazából köze az egészhez” (M. 217); „A gyíkokat nézed, Bertuka *a farkuktól fogva* lassan fel-emeli őket” (295); „A fehér mezőben a kitárt karú férfi [...] *a lábától fogva* van felakasztva” (309). Ezt a nagyszerű regényt csak ennek a cikkemnek a megírása után olvastam, ezért a rá vonatkozó többi stilisztikai megjegyzésemet már csak egy másik írásomban (Kemény 2015) tudtam megtenni.

4. A Pegazusnak szárnya is van, mégis megbotlik. Ha lenne ilyen közmondásunk, jól tükrözné az író és a nyelvhelyesség viszonyát. Még a legjobb stílusú, biztos

nyelvérzékű íróknak is érdemes (lenne) publikálás előtt kikérniük egy-egy hozzáértő olvasó véleményét. Aki éppenséggel lehetne a kiadói szerkesztő is. Hogy azt a csúnya szót, hogy „lektor”, ne is használjam. Hiszen az írók tudatában a „lektor” meg a „cenzor” nem esik messze egymástól. Ennek ellenére szerintem is „Áldassék a lektor!”, de csak akkor, ha jól végzi a dolgát. A „jól” itt körülbelül azt jelenti, hogy olyan tapintatosan, hogy még a szerző sem veszi észre, nemhogy az olvasó.

FORRÁSOK

- Déry Tibor 1973. *Felelet. Regény*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadása: 1950, 1952.)
- Déry Tibor 1975. *Theokritosz Újpesten*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadása: 1967.)
- Dragomán György 2011. *A fehér király. Regény*. Magvető, Budapest. (Első kiadása: 2005.)
- Dragomán György 2014. *Máglya. Regény*. Magvető, Budapest.
- Kemény Zsigmond é. n. [1939.] *A rajongók*. I–II. Az Est – Pesti Napló Rt., Budapest. (Első kiadása: 1858, 1859.)
- Remenyik Zsigmond 1974. *Vész és kaland. Őserdő*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadása: 1960.)

SZAKIRODALOM

- Kemény Gábor 2009. Összetéveszthető szavak. *ÉA* 31/2: 7.
- Kemény Gábor 2011. Egyre inkább gyakoribb a kétszeres fokozás. *ÉA* 33/3: 7.
- Kemény Gábor 2015. Stilisztikai széljegyzetek egy regény margójára. Dragomán György: *Máglya*. *ÉA* 37/4: 17.
- Laczkó Géza é. n. [1939.] [Bevezetés.] In: Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Az Est – Pesti Napló Rt., Budapest. I, 5–14.
- Lengyel Balázs 1978. Az eleven Tersánszky. *Élet és Irodalom*, szept. 9; 36. sz. 4.
- Lőrincze Lajos 1978a. Rejtély. *Élet és Irodalom*, júl. 22; 29. sz. 15. (Kötetben is: Lőrincze 1980: 167–79.)
- Lőrincze Lajos 1978b. Lektorálás. *Élet és Irodalom*, szept. 16; 37. sz. 4. (Kötetben is: Lőrincze 1980: 180–91.)
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1904. Bárány Kemény Zsigmond. 1814–1875. In Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Regény. Franklin-Társulat, Budapest. I, V–VIII.
- Mikszáth Kálmán 2007. *Jókai Mór élete és kora*. Népszabadság Zrt., Budapest. (Első kiadása: 1907.)
- Nagy Miklós 1958. Kemény Zsigmond és A rajongók. In Kemény Zsigmond: *A rajongók. Regény*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 7–58.
- Németh László 1940. Kemény Zsigmond. In Kemény Zsigmond: *Rajongók. Móricz Zsigmond átirásában*. Athenaeum, Budapest. I, 7–47.
- Rab Zsuzsa 1978. „Rútságokkal volt gyönyörű...” *Élet és Irodalom*, júl. 29; 30. sz. 2.

Kemény Gábor
egyetemi tanár
ME BTK
ny. tud. tanácsadó
MTA Nyelvtudományi Intézet

Lőrincze Lajos és a rádiós nyelvművelés*

Az 1960–70–80-as években Lőrincze Lajos nevét az egész ország ismerte. Többen, mint az összes nyelvészt együttvéve. A rádióbeli *Édes anyanyelvünk* című nyelvművelő, ismeretterjesztő műsorán nemzedékek nőttek fel. Neve fogalommá vált, pedig műsorai mindössze 5 percig tartottak.

Mi volt a varázsa a rádiós nyelvművelő Lőrincze Lajosnak? Mi volt az oka a műsor, főleg pedig Lőrincze Lajos óriási népszerűségének? Mert kijelenthetjük: mindmáig ő minden idők legsikeresebb, legelfogadottabb, legismertebb rádiós nyelvművelője.

1. Az előzmények – a rádiós nyelvművelés

Mint tudjuk, Magyarországon a rendszeres rádiós műsorsugárzás 1925 végén indult el hódító útjára. A rádiózás tömegessé válása a második világháború után, a 60-as évekre tehető, népszerűségének csúcát a 70-es évek jelentik. Ezért is meglepő, hogy a rádió még a 10. születésnapjánál sem tartott, amikor a – viszonylag kisszámú – hallgatóság már nyelvművelő adásokat is hallgathatott.

Halász Gyula. Annak, hogy a rádióban ilyen korán megjelent a rádiós nyelvművelés, kedvezett a két világháború közötti nagy nyelvvédő hangulat is, amelynek legfőbb orgánuma a Magyarosan című folyóirat volt. Halász Gyula földrajztudós, író, műfordító, nyelvművelő, a rádió irodalmi osztályának a lektora már a harmincas évek elején megindította az *Édes anyanyelvünk* című műsorsorozatot. A nyelvművelő – főleg nyelvvédő – előadások 1938-ban kötetbe gyűjtve is megjelentek 242 oldalon a Nyugat kiadásában ugyancsak *Édes anyanyelvünk* címmel. A műsort a források rendre 1934 és 1938 közé teszik, jóllehet a szerző az utószóban azt írja, hogy nyelvművelő előadásait már tíz éve írja a rádiónak, és már a századiknál tart. Egyetlen bizonytalan forrás még a műsor folytatására utal: „Az esztendő [1946] közepén már a *Rádió Szabadegyeteme* is működött, egyik rovata az *Édes anyanyelvünk*, Halász Gyula vezetésével” (Eke 1998, ezt veszi át szó szerint Kövesdy 2014: 4).

A tudós és írói vénával is bíró Halász rendkívül szellemesen és élvezetes stílusban rendezi össze és pellengérezi ki a nyelvhasználatban tetten érhető fonákságokat, rengeteg, főleg a sajtóból vett – de nemegyszer saját – példával szemléltet, és győzi meg az olvasót. Lendületes stílusa, humora üde olvasmány volt ebben az időben a nyelvészek száraz, gyakran túlságosan is szakszerű fejtegetései mellett.

* A *Magyar nyelv napján* elhangzott előadás bővebb változata („Nemzetben él a nyelv”. 100 éve született Lőrincze Lajos. Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015. november 13.).

Ma kissé túlhaladottnak tűnik ez a hibákat gyűjtögető, a mércét megmondó szemlélet és gyakorlat, ám a maga korában éppenhogy újszerű volt: nem kioktatott, hanem felvilágosított. „Halász Gyula nem iskolamesteri típus, és a nyelv őserdejében oly csodálatos biztonságú tájékozódásával inkább az a szeretetre méltó vezető, aki a helyes ösvényre csodálatos könnyedséggel vezet rá. Megmutatja, hogy az út, amit eddig tettünk, kanyargós, időt és energiát fecsérlés volt, s végül mégis az egyetlen célhoz vezetett volna” (Kázmér 1938: 427).

Az elsőség tehát mindenképpen a Halász Gyuláé, de ez a műsor még nem az a műsor volt. Ekkoriban a rádió még nem terjedt el, hallgatói és hatóköre meglehetősen szűk lehetett. Lemérhető ez azon is, hogy a műsornak sokkal gyengébb visszhangja volt, mint a kötetnek. A nyelv művelő írások gyűjteményét szinte mindenki nagy elismeréssel fogadta. Illyés Gyula – akinek ugyancsak szívügye volt az anyanyelv ápolása – a Nyugatban köszöntette és méltatta az immár kötetben is olvashatóvá vált cikkeket, amelyekből – mint írta – rengeteget tanult. Az irodalmár Keményfy János a Magyarosan hasábjain üdvözölte: „Ez a könyv az idei könyvnapnak állítólag legnagyobb sikere volt. Tán még ennél is nagyobb siker, hogy az újságok egyre-másra magasztalva írtak róla, jóllehet a könyv főképp a hírlapok nyelvbotlásait pellengérezi ki” (1938: 164). A Kalangya című délvidéki folyóirat 1938 augusztus–szeptemberi számában első oldalon harangozta be mint a könyvnap könyvét: „Hangban, tartalomban merőben új ez a könyv. A maga eredeti, egyéni módján mutat rá a nyelvünkbe beférkőzött tömérdek félszeregre, pongyolaságra, az idegen észjárásból eredő henye mondatfűzés terjengősségére” (336). Ugyanebben a számban Kázmér Ernő részletesen is bemutatta a kiadványt (1938: 426–8).

Zsirai Miklós. Talán kevesen tudják, hogy Lőrincze Lajos rádiós műsorának volt még egy előzménye. Zsirai Miklós akadémikust, egyetemi tanárt nem csak a finnugor nyelvészet nemzetközi hírű tudósaként tartjuk számon. Tevékenykedett ő a nyelv művelés területén is, 1932 és 1936 között – hol másokkal, hol egyedül – szerkesztette a Magyarosan című nyelv művelő folyóiratot. Arról csaknem megfélekedett az utókor, hogy az 1950-es évek elején a rádióban népszerűsítette a magyar nyelvet. A feldolgozott témák – Nyelvünk helye a nyelvek világában, A magyar nyelv alkata, Nyelvünk kialakulása, Hogyan beszéltek őseink?, A vizsolyi biblia, A magyar népnyelv stb. – azt mutatják, hogy ezek a műsorok kevésbé nyelv művelő, inkább ismeretterjesztő jellegűek voltak. A rádióadások anyaga a rendszerváltás táján került elő Zsirai hagyatékából, és Fábíán Pál rendezte sajtó alá 1995-ben Nyelv és rádió címmel.

2. Édes anyanyelvünk – Lőrincze Lajos műsora

2.1. A történet

A műsor történetének és előtörténetének földerítésében maga a szerző nem sok adalékkal szolgál. 1982-ben a Magyar Televízió hosszabb interjút készített vele (1984-ben sugározták Látogatóban Lőrincze Lajosnál címmel), ezt megelőzően

– mintegy segítségképpen – papírra vetette visszaemlékezéseit. A cédulákra írt följegyzések életútját, tanulmányait és munkásságát vázolják föl. Ezeket kiegészítette egy „pótcédulával”, amelyen a rádiós munkájáról ejt szót röviden. Azt írta, hogy a rádióval korrekt volt a kapcsolata, nem szóltak bele a munkájába, témaválasztása, állásfoglalásába. Igaz, ő sem háborgott, amikor a műsor helye, időpontja megváltozott. Pedig ez nem tett jót a műsor hallgatottságának, ugyanis a hallgatók hozzászóltak, hogy „a déli harangszóval együtt jár az »édes anyanyelvünk«” (Lőrincze 1982/1998).

A Lőrinczével foglalkozó munkák általában nem mulasztják el fölidézni, hogy az *Édes anyanyelvünk* című rádióműsor elindításánál Kodály Zoltán bábáskodott. Tőle származott az ötlet, az elgondolás, ő javasolta Lőrincze Lajosnak egy ilyen műsor elindítását. Azt nem tudjuk, hogy Kodály ismerte-e a Halász Gyula-féle műsort, ez szerepet játszott-e a később megvalósult műsor indításában, szerkesztésében, témavilágában. Az előzményekről és a folytatásról Illyés Gyula így vallott: „A nem perzekútori, hanem szép szavú: írói rangú nyelvművelést – Halász Gyula és Kosztolányi mozgalmát – Lőrincze Lajos és gárdája remek összjátékkal országos figyelem és taps közepette szélesítette soha nem remélt hatásúvá az olvasók körében” (idézi Péter 2002: 76). Tegyük hozzá: elsősorban a rádióhallgatók körében.

Lőrincze Lajos nyilatkozataiból, életrajzi adatokból és egyéb forrásokból tudjuk, hogy *Édes anyanyelvünk* című nyelvművelő műsorának első adására 1952. október 15-én került sor.² 1955-ben a vasárnap reggeli műsorsávban találjuk, 1961-től már hetente háromszor hangzott el a népszerű ötperces nyelvművelő adás. Maga Lőrincze azt írja az *Édes anyanyelvünk* című gyűjtemény előszavában, hogy a műsor kezdetben hosszabb (15–20 perces) előadásokból állt. Eleinte még nem rendszeresen, hanem 3–4 hetente került sorra, majd 1954-től rövidült ötpercesekre, ekkortól többnyire azonos időben sugározták.

Az egyes adásokban felolvasott írások zöme Lőrincze Lajos tollából származik, de „bedolgoztak” neki az intézeti kollégái és más, főleg pesti nyelvészek is. Híven mutatja ezt az *Édes anyanyelvünk* című kötet szerzői gárdája: Ferenczy Géza, Kálmán Béla, Károly Sándor, Kovalovszky Miklós, O. Nagy Gábor, Papp László, Rácz Endre, Szende Aladár, Tompa József stb., legalább húszan segítettek munkájában, mondhatnánk – némi túlzással –, a korabeli nyelvészek zöme. (Az 1968-as, *Nyelvőrségen* című kötetet a szerző kizárólag saját ötperceiből állította össze.) Mivel a rövid írásokat mindig Lőrincze olvasta föl a rádióban, így óhatatlanul az ő hangjához és nevéhez kötődött a műsor.

Az 1982-es tévéinterjúban Lőrincze így vallott műsoráról: „Amiről azt hittem, hogy csak futó »kaland«, próbálkozás lesz, a rádiós előadások, életem lényeges része lett. [...] Jólesett tudomásul venni, hogy az *Édes anyanyelvünk* több alkalommal a leghallgatottabb műsor volt, jólesnek a szép levelek, a meleg kézszorítások. Úgy gondolom, az én öt perceim, harmincéves munkám is erőteljesen

² Más forrás – alighanem tévesen – valamivel későbbre teszi az indulást: „A magyar csoport javaslatára 1952 decemberében kezdték sugározni az *Édes anyanyelvünk* c. sorozatot. Első adásaiban az idegen szavak helytelen használatával foglalkozott. Később Lőrincze Lajos válaszolt a hallgatók számos nyelvészeti kérdésére, vasárnap reggelként öt percben” (Tertinszky 1998: 353–406).

hozzájárult a magyar nyelv iránti érdeklődés felkeltéséhez és folyamatos, tartós ébrentartásához” (Lőrincze 1982/1998).

Teltek az évek és az évtizedek, változott a világ, de az *Édes anyanyelvünk* című rádióműsor maradt a helyén változatlanul. Generációk nyelvszemléletét formálták, alakították ezek az ötpercesek. Hogy a mintegy kétezer elhangzott előadás ne csupán a rádió hangarchívumában maradjon meg, Lőrincze Lajos időnként válogatott belőlük, és nyomtatásban is megjelentette. Elsőként – akárcsak elődje, Halász Gyula – ő is a műsor címét adta a 120 cikket tartalmazó gyűjteménynek. Az 1961-ben megjelent kötet még ugyanabban az évben megérte második, majd 1972-ben a harmadik, javított, némileg módosított kiadást (114 cikkel). Az ötpercesek következő, Nyelvőrségen című gyűjteménye 1968-ban látott napvilágot, benne 169 írással. Az említett tévéinterjúban szót ejtett terveiről is: az *Édes anyanyelvünk* anyagából még kiadhatónak vélt 3–4 kötetre valót.

A rendszerváltás után a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés pozíciói meggyengültek. Ehhez hozzájárult a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat lassú elsorvadása, a nyelvművelést és a nyelvművelőket ért éles támadások a nyelvészek egy csoportja részéről – és Lőrincze Lajos betegsége (1991), majd halála (1993). Bár a rádióban megszűnt a nyelvi osztály – vele együtt a márványtermi nyelvművelő konferenciák – a nyelvi ismeretterjesztés még mindig tartotta magát. Életben maradt az *Édes anyanyelvünk* és a mozgalommá fejlődött *Beszélni nehéz*. Megemlíthetjük még a *Magyarán szólva* című, harmincéves műsort és folytatását, a még másfél évtizedig élő *Értsünk szót!* című műsort.

Egyik munkájában Balázs Géza (2007) az *Édes anyanyelvünk* című rádióműsor történetében három korszakot különít el: a Halász Gyula-féle szakaszt (1928–30-tól kb. a háború kitöréséig), a Lőrincze Lajos vezette, leghosszabb időszakot (1952–1993) és az utolsó, a csapatmunkával fenntartott időszakot. A műsort végül – az azonos nevű nyelvművelő lapban – Balázs Géza *Miért érdekes? Legyen a sírján a virág...* című írásában így temeti el: „2007. szeptember 30-án a 8 óra 30 perckor kezdődő ötperces adással véget ért a Magyar Rádió leghosszabb ideje tartó anyanyelvi műsorsorozata, az *Édes anyanyelvünk*. A virágnevekről esett szó” (i. m.) Szimbolikus befejezés... A Lőrincze utáni időszak anyagából válogatódott össze a *Kedves hallgatóim!* című kötet (szerk.: Kövesdy Zsuzsa). Mellesleg ugyanez év május 25-én szűnt meg a 31 éves *Beszélni nehéz* című műsor is.

2.2. Az *Édes anyanyelvünk* sikere

„Kedves Hallgatóim!” – mindig ezzel a megszólítással indította rádiós ötperceit. Lőrincze Lajos a sikerét, népszerűségét vitathatatlanul a rádióműsorainak köszönheti, az tette közzismertté. Az 1968-ban megjelent *Nyelvőrségen* című kötet fülszövegében ezt olvashatjuk: A Magyar Rádió és Televízió közvélemény-kutató osztályának nemrég közölt jelentése szerint „legnépszerűbb »rövid« rádióműsorunk: az *Édes anyanyelvünk*”. Hétről hétre sok százezren hallgatják meg ezeket a szakszerű és mégis érdekes fejtegetéseket nyelvünk múltjáról és jelenéről,

szépségeiről és szeplőiről (Lőrincze 1968). Balázs Géza egy tanulmányában még 2005-ben is a 10 leghallgatottabb műsor közé helyezi (Balázs 2005).

A műsorról később Lőrincze így vallott: „...induláskor féltem a feladat nagyságától; lelkiismeret-furdalásom volt: vajon vállalhatom-e. Ma már – az érdeklődés és az eredmények láttán – nem tudnám lelkiismeret-furdalás nélkül abbahagyni” (Lőrincze 1982/1998).

A műsor felülmúlhatatlan sikeréről elmélkedve arra a következtetésre juthatunk, hogy varázsát, hihetetlen népszerűségét több tényező, külső körülmények és személyes adottságok szerencsés összjátéka, egybeesése adta.

Külső körülmények. Lőrincze Lajosra a legjobbkor talált rá a rádió. A rádiózás igazi virágkorát az 1950–60–70-es évek jelentették. A háború előtt a rádióhallgatók száma dinamikusan, a háború után robbanásszerűen nőtt. A KSH adatai szerint a rádió-előfizetők száma 1934-ben és 1938-ban – Halász Gyula műsorának kezdetén és végén – 340 ezer, illetve 419 ezer. A háború utáni időkben az előfizetők (és a rádiókészülékek) száma így alakult: 1950: 620 ezer; 1960: 2 millió 224 ezer; 1970: 2 millió 530 ezer (Puskás 2000).

A 70-es években lényegében minden családban volt rádiókészülék, később több is. Így vált a rádió előbb a szabadidő-eltöltés modern eszközévé, majd a mindennapi élet természetes tartozékává (Romsics 2010). A 70–80-as években a rádióhallgatás egyre inkább a háttérrádiózás irányába tolódott el. És fölfutott a nagy rivális: a televízió, előfizetőinek száma a 70-es évek vége felé – egészen pontosan 1978-ban – haladta túl a rádió-előfizetőkét.

Az 50–60-as években a rádiónak nem volt vetélytársa, az egész ország a rádiót hallgatta. Az pedig, hogy az *Édes anyanyelvünk* a vasárnap reggeli, majd déli műsorsávba került, kimondottan jól tett a hallgatottságnak. Erre Margócsy József így emlékezik: „A közvélemény-kutatás, a szerkesztői tapasztalatok felhasználásával, nem utolsó sorban az érkező hallgatói levelek hatására 1955 júliusában áttértek az ötperces műsorokra: vasárnap reggelenként, immáron minden héten. Ez a változtatás egyszerre magasra emelte a »hallgatottságot«. Az iskolák kívánságára a vasárnapi műsort hétköznapon megismételték, hogy jobban bekapcsolhassák a nyelvi nevelésbe. 1961-től már hetenként háromszor került sorra egy-egy ötperc – egyidőben a külföldön élő magyaroknak szóló adásban” (Margócsy 1998: 18). A műsor halhatlan népszerűsége tett szert, Lőrincze Lajos nevét határon innen és határon túl mindenki megismerte. Legtöbben csak a hangját hallották, személyesen, „élőben” nem ismerhették, de aki egyszer hallotta, hangjáról azonnal fölismerte.

Meleg hangon emlékezik Lőrincze népszerűségére a pályá- és munkatárs, a nyelvtörténész Benkő Loránd. A magyar nyelvatlasz hazai, erdélyi, vajdasági gyűjtőmunkálatai során sok időt töltöttek együtt, és mindenütt megtapasztalhatta kollégája hírnevét. „Az anyanyelvünk ügyében kifejtett fáradhatatlan munkásságának megbecsülésében bőven és méltán kárpótolta őt egy más jellegű, színterű értékelés: a hazai társadalomban, sőt a magyar nyelvközösségben széleskörűen kelt ismertsége, illetőleg ami ennél jóval több, elismertsége, az őt hallgató és olvasó közönség élénk rá figyelése, befogadó szeretete. Fontos kiemelni, hogy joggal támadt népszerűségét milyen szerénységgel, emberi és tudósi visszafogottsággal

élte meg. Rendszeres rádiós szereplése folytán ismertsége már az ötvenes évek közepén túllépte a hazai tért” (Benkő 2005: 13).

Személyes adottságok. Lőrincze Lajos, az első kiejtési verseny győztese a hangjával, tiszta kiejtésével, enyhén dunántúli beszédével, főleg pedig higgadt, közvetlen stílusával, toleráns, be- és elfogadó szemléletével belopta magát a hallgatók szívébe. A rádióhallgatók megkedvelték, szerették őt. Korábban idézett tévéinterjújában ezt olvashatjuk: „Azt mondja valaki a minap: szeretem a maga fejtegetéseit. Megnyugtató, tapintatos minden magyarázata. Elgondolkoztam, miért is tudom hitelesen csinálni, amit csinálok. 1. Szeretem a munkámat. 2. Hiszek abban, amit csinálok, s amit mondok. 3. Mindig az igazság érdekel, azt szeretném feltárni és 4. érthetően, vonzóan átadni, hogy más is úgy higgye. 5. Tárgyilagos voltam és vagyok, az elfogultságok, dogmák ellen harcolok” (Lőrincze 1982/1998).

A műfaj. Feltehetőleg a kényszer hozta, hogy ilyen rövidre apadt az adásidő, Lőrinczének azonban sikerült kialakítania egy új műfajt, az ötperces nyelvművelést. Ő maga így nyilatkozott erről: „Sikerült olyan formát kialakítani, amely szórakoztatva tanít, egyesíti a nyelvi, irodalmi, művelődési tanulságokat, olyan szemléletet elfogadtatni, amely távol áll az elvakult sovinizmustól, hagyományörző, de a nyelvi fejlődést megértő, s nyitott a nyelvi szépségek iránt” (Lőrincze 1982/1998).

Minden egyes adásra egy-egy, öt percben kifejthető témát dolgoz föl (megszólítás, névadás, szólás stb.), ezért könnyen követhető, nem bonyolódhatott bele hosszadalmas tudományos fejtegetésekbe. Gyakran indult ki konkrét, aktuális tényből, egy levélíró kérdéséből, akkor zajló eseményből, olvasmányélményből. Ezt követi a terjedelmesebb kifejtés: érvelés, példák a nyelvjárásokból, a szótárakból, az írók, költők műveiből. Széles példatára meggyőzte a hallgatóságot, ráébresztette arra, hogy a nyelv milyen gazdag, változatos és változékony, állandóan mozgásban van. Ezért adott időben másképpen kell megítélnünk bizonyos nyelvi jelenségeket, mint korábban. Nem egy hibáztatott nyelvi formáról példák sokaságával igazolta, hogy az nem hiba, sokkal inkább nyelvi babona.

Nyelvszemlélet. Kétségtelen: hosszú, kitartó, aprólékos nyelvművelő tevékenységében végig határozott nyelvszemlélete vezérelte. És az, hogy a nyelvművelésnek milyen utat, stratégiát és módszereket kell választania, követnie. A Magyar Nyelvőr Lőrincze-emlékszámában Pusztai Ferenc így summázza Lőrincze hatását: „Lőrincze Lajos nyelvművelő munkásságának tudománytörténeti rangját fáradhatatlan nyelvművelő tevékenysége mellett elsősorban az adja meg, hogy munkálkodása mindvégig határozott szemléleti alapokra támaszkodott, mondhatnánk, szemléletében volt igazán tudatos. Méghozzá oly mértékben, hogy kezdeményezően vállalta, majd végigvitte a magyar nyelvművelésben a *szemléletváltást*, s ennek eredményeként a nyelvművelés gyakorlatának megújítását” (Pusztai 2005: 62).

Műsorsorozatával Lőrincze új nyelvszemléletet alakított ki. Ebben is előkészítője volt Halász Gyula, aki a harcias nyelvvédelem helyett a békésebb, derűsebb nyelvtisztítást választotta. Amiben viszont Lőrincze továbblépett: őt nem

a hibakeresés, a határozott bírálat, a nyelvi mindentudás vezérelte. Higgadt, megértő és megengedő, mindig rendkívül körültekintő, szakmailag és módszertanilag fölkeltszült nyelvművelő szolt – nem a szakemberekhez, nem a hivatásos nyelvhasználókhöz – az egyszerű, laikus nyelvhasználóhoz. Ahhoz, aki eddig saját nyelvérzékét abszolutizálva értékelte a nyelvi formákat, és most rádöbbsent, hogy minden viszonylagos. Nem a tudálékos, a tudományos fejtegetésekben elmélyedt kutató, hanem a mindennapi nyelvhasználat szokásaira, újdonságaira és fonákaságaira érzékeny, világos stratégiával bíró, a nyelv mögött az azt használó embert figyelő, elkötelezett népművelő beszélt a rádióban. Egyik eredménye a műsornak: ráterelte a hallgatók figyelmét saját és környezetük nyelvhasználatára. Másrészt – példaadással is – ránevelte hallgatóit arra, hogy saját maguk legyenek képesek e nyelvi jelenségek körültekintő megítélésére.

3. Értékelése

Lőrincze Lajosnak életében és halálában egyaránt sok-sok elismerésben volt része. Tekintélye, szaktudása, sokoldalú és sokirányú tevékenysége, a nyelv ügye iránti elkötelezettsége – követői és bírálói részéről egyaránt – megkérdőjelezhetetlen. Rádiós tevékenységéről szólva nem feladatunk egyéb, nagy horderejű érdemeit részletezni, csak megemlíti a Magyar Nyelvőr című folyóirat szerkesztését, a sok-sok ismeretterjesztő előadását az általa elindított „magyar nyelv hete” rendezvényein, az ugyancsak általa alapított Édes Anyanyelvünk című nyelvművelő lap körüli bábáskodását, a határon túli magyarok körében végzett nyelvapoló tevékenységét stb., stb.

A Nyelvőr már említett Lőrincze-számában Grétsy László így emlékezett rá: „elsősorban nyelvművelő volt: anyanyelvünk csinosítója és hivatott őre, egész népünk tanítómestere, aki nem szigorral, nádpálcával, hanem szép szóval oktat, s aki [...] nem könyveire, cikkeire, tudományos konferenciákon való szerepléseire volt a legbüszkébb, hanem az Édes anyanyelvünk című rádióműsorra, amelyben több mint négy évtizeden át buzdított nyelvünk szeretetére, tanított árnyalt, igényes használatára fiatal és öreget. Elsősorban ez a műsor, a nyelvi ötpercesek remekműű sorozata volt az, amelynek révén az egész ország megismerte s megszerette.” (Grétsy 1994: 2)

Az évfordulón tevékenységét így méltatják az MTVA honlapján: „Lőrincze Lajosból katedra nélkül vált a nemzet nyelvtanárává, tudományos alapossággal, de sohasem tudálékosan, a rá jellemző ízes dialektusban válaszolt a hozzá intézett kérdésekre. Azt vallotta, hogy a nyelvművelés tárgya nem elsősorban a nyelv, hanem az ember. Vádolták nyelvi liberalizmussal, az új nyelvi alakzatok és az idegenszerűségek befogadása iránti túlzott engedékenységgel, de ő úgy vélte: a változás hozzátartozik a nyelv életéhez, s ha a változás már társadalmi méretű, akkor el kell fogadnunk.”³

³ <http://www.mtva.hu/hu/sajto-es-fotoarchivum/lorincze-lajos-allami-dijas-nyelvesz-a-szep-magyar-beszed-apoloja-100-eve-szeletett>

Persze akadtak bírálók is. Az előbb idézett kitétel is utal rá, hogy – a konzervatívabb felfogású szakemberek és laikus nyelvművelők közül – többen szemére vetették túlzott engedékenységet, liberális nyelvszemléletét. Érdekes módon a másik irányból is kapott bírálatot: „A »nyelvközpontú« szemlélet az erős központosítással, az »emberközpontú« az engedékenyebben központosító hatalom törekvéseivel egyeztethető jól össze – de a nyelvészettel egyik sem, bármennyire szerették is sokan Lőrincze Lajos »ízes beszédét« és többnyire szelíd tanácsait. A jámborabb elv és gyakorlat mögött ugyanaz a nyelvi ideológia áll, és ugyanazokra a nyelvről kialakított laikus mítoszokra épül, mint a kétségkívül vérmesebb változat. Talán nem szúr, vág és aláz porig, mint az, de ettől még nem lesz tudományos értelemben védhetőbb, és nem töri meg a nyelvi diszkrimináció újratermelődését sem” (Sándor 2012).

Minden kritika fontos. Csak sajnálhatjuk, hogy ez a jó szándékú, jóval Lőrincze halála után megfogalmazott bírálat kissé megkésett. Mennyivel hasznosabb lett volna, ha mindjárt a műsor indulásakor – vagy legalább a 10., 20. vagy 30. évfordulón – hangzik el. Lőrincze szelíd, toleráns, megértő egyéniségét ismerve, minden bizonnyal figyelembe veszi, és ettől műsora még jobb lehetett volna.

4. Összegzés

Lőrincze Lajos vitathatatlanul a 20. századi magyar nyelvművelés legnagyobb és legnagyobb hatású alakja. Igen találóan mondta Német G. Béla, hogy Lőrincze Lajos valójában népművelő, nyelvi népművelő volt. Nem a tudományos kutatás, az elméleti nyelvészkedés volt az erénye, hanem az aprómunka. Nemzedékeknek adott példát ahhoz, hogyan kell egy-egy apró nyelvhasználati jelenség környezetét, hátterét földeríteni, hogyan célszerű értékelni a jelen nyelvhasználat kontextusában.

Lőrincze Lajos nem panaszkodhatott az elismerésekre. Tevékenységét, fáradhatatlan munkáját különféle kitüntetésekkel, díjakkal ismerték el. Amikor abbahagyta az *Édes anyanyelvünk* című rádióműsort, a Magyar Rádió Aranymikrofon díjjal értékelte negyvenéves rádiós nyelvművelő tevékenységét.

De legalább olyan elismerés volt számára a rádióhallgatók ragaszkodása hozzá és műsorához. Tervezte, hogy könyvet ír a hallgatók reagálásáról, de ez az elgondolás nem valósult meg. „Hézagpótló lenne a készülő könyv: *Kedves hallgatóim! (A hallgatók, levélírók rendszere, mi fájt a népnek nyelvi téren)*” (Lőrincze 1982/1998). Erre azonban már nem maradt energia és erő.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2005. Anyanyelvművelés. *Valóság* XLVIII. évfolyam 5. szám. <http://www.valosag-online.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=575&lap=0>.
- Balázs Géza 2007. Miért érdekes? Legyen a sírján a virág... *Édes Anyanyelvünk* 5: 5.
- Balogh Ferencné (szerk.) 1998. *Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia*. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém. <http://mek.oszk.hu/00000/00022/index.phtml>.
- Benkő Loránd 2005. Lőrincze Lajossal. *Magyar Nyelvőr* 129: 11–5.

- Eke Károly 1998. Ismeretterjesztés. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. Kultúra, művészet, sport, szórakozás. Babits Kiadó, Szekszárd, 451–3.
- Grétsy László 1994. Búcsú Lőrincze Lajostól. *Magyar Nyelvőr*. 118: 1–3.
- Halász Gyula 1938. *Édes anyanyelvünk*. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. kiadása, Budapest. Újabb kiadása: Halász Gyula: *Tudd, hogy mit beszélsz!* Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Szűts László. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1991.
- Illyés Gyula 1938. *Édes anyanyelvünk*. Halász Gyula könyve. *Nyugat*. 6: 466–7.
- Kázmér Ernő 1938. Halász Gyula: *Édes anyanyelvünk*. (Nyugat-kiadás) *Kalangya* VII/8–9: 426–8.
- Keményfy János 1938. Halász Gyula: *Édes anyanyelvünk*. Budapest, 254 1. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. kiadása. *Magyarosan* 7–8: 164–5.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.) 1996–2000. *Magyarország a XX. században*. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Babits Kiadó, Szekszárd.
- Kövesdy Zsuzsa (szerk.) 2003. *Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Szerzők: Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábián Pál, Grétsy László, Szathmári István. Tinta Kiadó, Budapest.
- Kövesdy Zsuzsa 2014. Nyelvi ismeretterjesztés a rádióban. *Édes Anyanyelvünk* 2: 4.
- Lőrincze Lajos (szerk.) 1961. *Édes anyanyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1982/1998. Mit műveltem? In: Balogh Ferencné (szerk.): *Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia*. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém. <http://mek.oszk.hu/00000/00022/index.phtml>.
- Margócsy József 1998. Egy emberközpontú nyelvművelő (bevezető gyanánt). In: Balogh Ferencné (szerk.): *Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia*. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém. <http://mek.oszk.hu/00000/00022/index.phtml>, 13–30.
- Péter László: A nyelvapoló [Illyés]. *Tiszatáj*, 2002. november. 75–80.
- Pusztai Ferenc 2005. Lőrincze Lajos előtt és után. *Magyar Nyelvőr*, Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára. 62–4.
- Romsics Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára 2012. Édes anyanyelvünk és édesanya-nyelvünk – tizenhetedik rész. *Galamus*, 2012. január 8. [www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=111269](http://mek.oszk.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=111269)
- Tertinszky Edit 1998. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.) 1996–2000. 353–406.
- Tüske Ferenc 2000. *Hullámtér avagy a magyar kereskedelmi rádiózás kialakulásának története*. Puskás Hírmondó, Szeged. <http://www.visszaaradiohoz.hu/cikk.phtml?cim=hullamter.html>
- Zsirai Miklós 1995. *Nyelv és rádió*. Rádióelőadások 1947–1951 „Zsirai Miklós emlékének.” Tizenkilenc elfeledett népszerűsítő nyelvészeti rádióelőadás. A szerző kéziratot hagyatékából sajtó alá rend. Fábián Pál. Kiadta a Magyar Rádió.

EGYÉB FORRÁSOK

- Földes Anna: Rendhagyó nyelvművelő órán Lőrincze Lajosnál. http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=20_21/2021_A13_LorinczeLajos.html
- Lőrincze Lajos állami díjas nyelvész. <http://www.mtva.hu/hu/sajto-es-fotoarchivum/5886-lorincze-lajos-allami-dijas-nyelvezs-akinek-edes-anyanyelvuenk-cimu-radios-musorat-evtizedekegimillioi-hallgattak-20-eve-halt-meg>
- Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 33. Lőrincze Lajos (1915–1993) ELTE Fonetikai Tanszék 1994.

H. Varga Gyula

főiskolai tanár

Eszterházy Károly Főiskola

Alkalmazott Kommunikációtudományi Kutatócsoport
Eger

A toronyőr, akinek a neve fogalom

Lőrincze Lajos a rádiós ötpercek tükrében

Lőrincze Lajos Kodály Zoltán biztatására indította el 1952-ben a Magyar Rádióban az *Édes Anyanyelvünk* című rádióműsort, amelyben ötpercnyi időben foglalkozott napi nyelvi kérdésekkel, érdekességekkel. A műsor csaknem negyven évig örvendett nagy népszerűségnek. A nyelvésznek sikerült olyan formát kialakítania, amely szórakoztatva tanított, egyesítette a nyelvi, irodalmi, művelődési tanulságokat. Sajátos ismeretterjesztő műfajt teremtett. Műsorában a magyar nyelv egy-egy kérdésével foglalkozott, ízesen szép beszédét, kedves hanglejtését, baráti tanácsot adó stílusát a közönség széles rétegei hallgatták, és nagyon megszerették. A sorozatot negyven éven keresztül kitartóan folytatta szinte halála pillanatáig. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy Lőrincze Lajosnak ezek a nyelvművelő rádiós ötpercesei legalább annyira ismertek, mint Örkény egyperces novellái. Ezeket a jegyzeteket először *Édes anyanyelvünk* címen adta ki (szerk.: Lőrincze Lajos, írták Lőrincze Lajos, Bencédy József és mások. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 507 lap, 202 előadás a Magyar Rádió azonos című előadássorozatából). Gyors egymásutánban két kiadást ért meg a gyűjteményes kötet. Majd 1972-ben megjelent a harmadik, bővített, átdolgozott kiadása is. Lőrincze tanár úr valósággal „intézményesült”. Nagy sikere volt az 1968-ban megjelent *Nyelvőrségen* című könyvének is, amely a rádiós ötpercek nyomtatott formában történő közlésének a folytatása (*Nyelvőrségen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 453 lap).

Lőrincze Lajos közismertségét a Magyar Rádióban elhangzó Édes anyanyelvünk műsorának köszönheti. De nézzük, hogyan vall minderről ő maga: „Az 50-es években a nyelvművelés felé fordult a figyelmem részben azért, mert hajlamaim is erre vittek, részben pedig hát szükségszerűen is. Az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának lettem a titkára, majd a Magyar Nyelvőrnek a szerkesztője. Erre az időre visszaemlékezve okvetlenül meg kell említenem a Kodály Zoltánnal való kapcsolatokat. Kodály Zoltán volt az elnöke akkor a Nyelvművelő Bizottságnak, részt vett a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának a munkájában, és általában minden érdekelte, ami a magyar nyelvvel, nyelvműveléssel, nyelvi kultúrával kapcsolatban van. Támogatta törekvéseinket, segítette, ötletekkel állt elő, amelyeket vagy sikerült, vagy nem megvalósítani. Sok mindent sikerült. Az ő ötlete volt például az is, hogy rendszeresen tartsunk előadást a rádióban, tehát az Édes anyanyelvünknek most már hamarosan 25. évébe lépő sorozatnak is ő volt a megindítója tulajdonképpen. [...] Néhány könyvmű is keletkezett ebből az időből. Azt mondhatnám, hogy tulajdonképpen életem leglényegesebb része a nyelvműveléssel való foglalkozás volt, hisz munkáim is ezt mutatják, A nyelv és élet című könyv, azután az Édes anyanyelvünk, Nyelvőrségen, amelyek a nyelvművelés elméleti, elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak” (Bolla 1994: 6).

Szende Aladár ekképp emlékezik vissza: „Ez a koncepció (ti. a nyelvművelésnek az a demokratikus igénye, hogy a nyelvhasználat legfőbb jellemvonása a vilá-

gosság, az érthetőség legyen) igazolódik minden művében: az általa szerkesztett Édes anyanyelvünk (1972-ben harmadik kiadásban), előadásainak Nyelvőrségen című kötetének cikkei (1968), tanulmányai az Emberközpontú nyelvművelés című kötetben (1980), valamint a már említett, saját válogatású írásainak gyűjteménye: Megnől az ember szíve (1993). Köteteinek valamennyi darabja és valamennyi még kiadatlan ötperce nemcsak tudományosan helytálló dokumentumai nyelvművelő munkásságának, hanem írói, sőt művészi alkotások a kifejezés szépségével, vonzó derűjével, személyes hangvételével” (Bolla 1994: 16).

Tehát az 1952-es év mérőföldkének számít pályájában, lehetősége nyílik rá, hogy ismereteit a legszélesebb nyilvánosság előtt oszthassa meg másokkal. Mint említettem, hosszú éveket töltött el a rádiónál. 1963-ban a televíziózással is megismerkedett, és hasonló jellegű műsort vezetett, mint a rádióban. Ezek az adások megalapozták, hogy az egész ország megismerkedjen vele, és azzal a tudásanyaggal, amelyet a szülőföldjéről hozott, és soha el nem múló izes magyarságával tárt a nyilvánosság elé. Neve ma is fogalom a köztudatban (M. Tóth 2010).

A Lőrincze Lajosra való emlékezésnek azt a formáját választottam, hogy számba veszem a *Nyelvőrségen* című kötetben megjelent rádiós jegyzeteinek egy részét, megvizsgálom, hogy mennyire aktuálisak napjainkban a körülbelül ötven évvel ezelőtt született gondolatai, mely területeken érvényesek, hasznosak, meg-szívlelendők még ma is a tanácsai. Néhány helyen némi szubjektív megjegyzéssel is élek. De tekinthető ez az írás szemelgetésnek, kedvcsinálónak az (újra) olvasáshoz.

A kötet 16 fejezetre tagolódik, és 169 írást tartalmaz. A Bevezetőben írt gondolatai mindenekelőtt megindokolják a címválasztást. Szinte halljuk a hangját, gördülékeny mondatait, kifogástalanul megszerkesztett gondolatait, amelyek teljesen egyértelműek a nem szakmabeli hallgatók, jelen esetben olvasók számára is: „Sok fel-felvillanó ötlet hosszabb-rövidebb ideig tartó ízlelgetése után döntöttem a mostani cím mellett. A *nyelvőrség* szót ugyan nem tartja számon Értelmező Szótárunk, a *nyelvőr* közszót sem, de nyelvészeti, nyelvművelő folyóirat nevében ismeretes, (idestova száz esztendeje) a *Nyelvőr* [...] De eszembe jutott a finn nyelvművelő kiadványsorozat címe is: *Kielivartio*, amely ugyancsak *nyelvőrséget* jelent, s a finn nyelvészek »nyelvőri«, nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő tevékenységét, tapasztalatait foglalja össze” (5).

Csodálkozással szembesülhetünk azzal, hogy bizony sok minden elhangzott már korábban, olyan, amiről azt gondoltuk, mily korszerű! Íme: „De elavult az a szemlélet is, amely a nyelvi jelenségeket csak a jó és a rossz kategóriáiba tudja beosztani, a nyelvhasználat gazdag sokszínűségében csak a fehéret és a feketét látva. [...] A nyelvi jelenségeket nem önmagukban, hanem felhasználásukban, funkciójukban szemléljük: a régi helyes-helytelen osztályozás helyett szükség szerint azt kérdezzük, mikor, milyen körülmények között, minek a kifejezésére, milyen stílusárnyalatban jó vagy nem jó egyik vagy másik szavunk, kifejezésünk” (6). Magam is tapasztaltam, hogy az ilyen kérdésfeltevők igen-nem választ várnak, az átmenetet, a kettősséget nem szívesen fogadják el. Úgy vélik, a nyelv olyan, mint Victor Hugo regényének, A párizsi Notre-Dame-nak a hősei, akik egy-egy fekete-fehér tulajdonság megtestesítői: az emberi jóságé, tisztaságé, és a sötét

ördögi gonoszságé. Így például Phoebus kapitány töretlen hűséggel ragaszkodik szerelméhez, vele szemben Claude Frolo a székesegyház esperese, ördögi szenvedélyek megszállottja. Tehát aki előadás után megkeres kérdésével, az tulajdonképpen csak idézőjelben kérdező, ugyanis már kész válaszuk van, és csupán megerősítést várnak, és ha nem azt kapják, akkor akár meg is sértődnek. Hogy ez mennyire nem új, Lőrincze Lajos is bizonyítja. Az asszonyoknak arra a kérdésére, hogyan beszéljenek házastársukról, uram vagy férjem, a jeles nyelvész szíve szerint azt válaszolta, mondja ki-ki úgy, ahogy megszokta, ahogy élete párja szereti stb. Ilyenkor azonban senki nem mondta, hogy köszönöm, így teszek, hanem szenvedélyes vitába kezdett, hogy saját véleményét, meggyőződését elfogadtassa. „Tulajdonképpen tehát nem is érdeklődni akart, hanem támogatást, újabb érveket várt már kialakult és nagyon határozott meggyőződéséhez.” Ahhoz, hogy egy öntudatos asszonynak nem ura van, aki uralkodik fölötte, hanem férje (99).

Az első fejezet, a *Régi és új a nyelvben* címet kapta, és mindjárt az első írás (*Finnugor nyelvrokonság*) a mába repít. Hiszen hányszor fölvetődik ma is a kérdés: vajon egy magyar és egy finn ember megérti-e egymást, ha már rokon nyelveket beszélőkről van szó? Lőrincze Lajos szépen végigvezeti válaszában, hogy a két nyelv több ezer évvel ezelőtt elvált egymástól, és ez az idő meglátszik a szavakon is. Majd közérthetően elmagyarázza a hangmegfelelés törvényét, a nyelvek szerkezeti rokonságát, a hangrendi illeszkedést többek között, amely mind-mind a nyelvrokonság bizonyítékai. A *Vannak-e szemei a magyar embernek?* című jegyzet egy ma is élő nyelvművelő babona hátterét mutatja be, és megerősíti, hogy a páros testrészek neve használható egyes és többes számban is. Lőrincze szereti mindig valamilyen helyzethez kapcsolni a problémát, egy keretben elhelyezni (valaki megkérdezte, bizonyos helyen többen vitatkoztak róla, azt kérdezi egyik levélíró stb.), ezzel is közelebb hozza a nyelvi jelenséget és annak megítélését az olvasóhoz. Mindeközben pedig sorra-rendre követik egymást a szépirodalmi idézetek a mondanivaló igazolásául.

Ugyancsak nagy-nagy egyetértéssel olvashatjuk a *Lehetünk őszintélenek?* című írás bevezetését: „Ha egy-egy új jelenség üti fel a fejét nyelvünkben, bizony nagyon ritkán talál szíves fogadtatásra. Jó ideig berzenkedik, tiltakozik ellene a nyelvérzékünk, szokatlannak, furcsának, sőt rossznak találjuk. Csak később békülünk ki vele, amikor már beleolvad a többi megszokott szó és kifejezés közé. Megjelenésükkor valóban mindig szokatlan az új szó, de nem mindig okvetlenül rossz” (34). Az *őszintétlen* szó megítélését taglaló írás ekképp fejeződik be: „A szavak sorsa hát kiszámíthatatlan, de azért a megítélésük dolgában nem szabad csak a »nyelvérzékünkre«, pillanatnyi hangulatunkra hagyatkoznunk” (35). Nyugodtan állapíthatjuk meg: semmi új nincs a Nap alatt.

Sőt maga Lőrincze Lajos is szívesen él új keletű, egyedi kifejezésekkel, a második, *Nyelvjárási utazások* fejezet első írásának címe: *Sündeföldrajz*. Majd egy „sünseregszemlét” kapunk a szerzőtől, azaz a *sün* elnevezésének különféle nyelvjárási változataival ismerkedhetünk meg, és a zárómondat is tartalmaz efféle kifejezést: „De a valóságban persze sokkal tarkább a *süntérkép* [a kiemelés tőlem: M. K.], ami talán ennek a hasznos kis állatnak a kedvelt voltát is bizonyítja” (44). Az ebben az egységben olvasható írások forrását az adta többek között, hogy – mint közismert – Lőrincze Lajos is részese volt egy nagyon fontos tudományos

vállalkozásnak, részt vett az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő magyar nyelvjárások atlaszának a gyűjtőmunkájában.

Külön fejezetet kaptak a személynevek a kötetben (*Neves dolgok*), itt is megmutatkozik Lőrincze Lajos sokoldalúsága és alapossága. Igaz, itt már találkozhatunk olyan nyelvi ténnyel, amely mára elavult. De tudjuk, a nyelv változik, és a nevek világa is. Így például *Az első szülői gond: a névadás* című írás azzal indít, hogy sokan panaszkodják: az anyakönyvi hivatal elutasította őket, amikor újszülött gyermekük nevét be akarták íratni. Egyszerűen nem létezőnek ítélték a választott nevet, az Angélát! Hol van már a tavalyi hó! – mondhatnánk, azt is megállapítjuk azonban, hogy ez a probléma örökzöld. Ma már a különböző filmsorozatok adják többek között a mintát... Még egy érdekes nyelvi adatra lelhetünk ezen írások olvasásakor: néha férfiakat is hívnak *Katának*. Ez régebben nem volt nagy megtiszteltetés – olvashatjuk a *Katalin* című jegyzetben –, lenézték, aki katicáskodott, katuskodott, azaz konyhai dolgokba, nőknek való foglalatosságba ártotta magát. Ma már – írja Lőrincze Lajos – inkább dicséretszámba megy.

A következő fejezet a *Hogy szólítsam? Hogy nevezzem?* címet viseli. Ma nyelvi hiánynak nevezzük azt a jelenséget, amikor bizonyos foglalkozásneveknek nincs meg a női változatuk. Például a *Nyelvünk és a női egyenjogúság* című írásban olvasható: „Érdekes módon jelentette be 1966. január 20-án a Népszabadság cikkírója, hogy Indira Ghandi lett India új miniszterelnöke. Így volt kénytelen megfogalmazni kommentárját: »India egyik legtehetségesebb állami vezetőjére esett a választás«, noha a nyelv – mint írja – önkéntelenül az *államférfi* szóra jár rá. De mit mondjunk? Ilyen szó, hogy *államnő* nincsen, kerülnünk kell hát a valóságot” (87). És ez még napjainkban is megoldatlan probléma, hiszen a *közlegény*, illetve a *legénység* a katonaságnál csak „egyenemű”. Ám Lőrincze Lajos itt is hoz egy példát, ezúttal nem a szépirodalomból idézetet, hanem mint fentebb, a napisajtóból: „A Neophite jachtszerű könnyű kis hajó volt, és már hosszabb ideje járta a tengereket, s miután a *legénysége kizárólag nőkből tevődött össze*, meglehetősen nagy feltűnést keltett mindenhol” (87). Hát ha egyszer *leányság* nincs... Viszont fordítva is jelentkezik a hiány, ugyanis a *gépírónő*, *bejárónő*, *varrólány*, *konyhalány* szavaknak pedig hímnemű alakja nincs. Minderről igen alapos részletességgel és bő nyelvi háttérrel olvashatunk. A *Hogyan nevezzük a nőket?* című írásban pedig egy nagyon érdekes esettel ismerkedhetünk meg. Ady a legsikeresebb női írónkat, Kaffka Margitot a következőképpen jellemezte: „Maga, Margitkám, olyan nagy tehetség, hogy már nem is számít nőnek” (92). Hogy ezt dicséretként, bókként, fogadta-e a költőnő, azt nem tudhatjuk. Az azonban biztos, hogy Palotai Boris ekképp vélekedett erről: „Mindig dühbe gurulok, ha egy nőíróról a kritikus dicséretképpen azt írja: »Úgy ír, mint egy férfi«” (92). Aztán az e tárgyú írások sorában sor kerül az *özvegy* és *árva*, valamint az *uram* vagy *férjem* megnevezésbeli dilemmára.

Lőrincze Lajost bárki megkereshette kérdéseivel, ugyanígy tettek az ismert művészek, írók is. Az *Öcsémasszony* című írásból tudhatjuk meg, hogy Psota Irén egy alkalommal, Bornemissza Péter Magyar Elektrájának a próbái alatt kérdezte meg, hogy lehetséges-e, hogy a régi magyar nyelvben nőkre is alkalmazták az *öcs* megnevezést. Elektra ugyanis így beszél a darabban húgához, Chrysothemishez: „Ments meg, *öcsém*, ments meg az átkozott lator kezéből.” Ezután pedig részletes,

rengeteg adattal alátámasztott magyarázatot olvashatunk arról, hogy igen, szerepelt az *öcs*, a leányok nevezték öccsüknek a fiatalabb leánytestvért.

Lőrincze Lajos igazi filológusként indult minden nyelvi jelenség nyomába, és az efféle munkájában nagyban segítette szépirodalmi olvasottsága is. Az ötödik fejezet *A nyelv zenéje* címet viseli, az itt olvasható írások közül kettő nem rádiós ötperc, hanem az egyik a győri, országos Kazinczy-verseny záróünnepélyén 1967-ben elhangzott beszéd (*Gondolatok a jó magyar kiejtésről*), a másik pedig az egri kiejtési konferencián 1965-ben elhangzott felszólalás.

A *Helyesírás és helyes írás* is azt bizonyítja, hogy a problémakör nem változott a nyelvhasználók körében. „Azt hiszem, nem mondok újságot azzal a megállapítással, hogy a nyelvi viták közül a leghevesebbeket, a leggyakoribbakat a helyesírási kérdések okozzák” (141). Nos, ez ma sincs másképp. Mint ahogy a *j* és az *ly* megléte és írása. A *Régi és mai diákok harca az ly-nal* című írásban egy kisdíák panaszkolta tanár úrnak, hogy sok baja van az *ly*-nal, és nem tudna-e valami jó módszert ajánlani, hogy minél kevesebb hibát kövessen el. Az *ly*-os szavak helyesírása ma is gondot okoz, vannak, akik azt mondják, hogy túl nagy energiát kell befektetni egy igen kis szócsoporthelyesírásának a megtanulásába. S mivel nem jelöl külön hangot az *ly*, ugyanúgy ki lehetne iktatni a helyesírásból, mint ahogy a *ë*-t. (Egy felmérés szerint A magyar nyelv értelmező szótárában 2061 *j*-vel írott szavunk van, és 871 *ly*-nal írott.) A nagy öregek számára ismert az egyik írás címe, afféle szójáték: *Egy bé kevés bé?* Ez Arany Jánosnak egyik szavunk helyes írására vonatkozó szállóigévé lett szabálya: Egy *b* kevés *b!* Egyik tanítványa füzetébe írta bele Arany nagykorösi tanár korában, hogy a diák a *kevésbé* szó helyes írását jobban megjegyezze. 1954 óta azonban egy *b*-vel írjuk, ennek részletes indoklását kapjuk a jegyzetben.

A hetedik fejezet a *Nézzünk a szavak mögé* címet viseli, és az itt olvasható írások különböző szavak etimológiájával, jelentésével foglalkozik, például a következőkkel: *silabizál*, *hadakéroz*, *fersing*, *nyakaszegett*, *szíjjártó*. A következő egység témája egyértelmű: *Szólások jól és rosszul*. Lőrincze Lajos számára a gyermekkor és a szülőfalu meghatározó élmény és kifogyhatatlan (nyelvi) kincsesbánya volt. Mint ahogy a korábbi írásokban, itt is gyakran előkerülnek a szentgáli emlékek, és az írók közül pedig Illyés Gyula idézése. Az *Elvitték a szilasiak* írás így kezdődik: „A címül írt szólást gyakran hallottam gyermekkoromban s azóta is a Veszprém megyei Szentgálon. Ha valaminek lába kelt, vagy csak nem találtuk, s keresgeltük, nagyanyám (pontosabban: *öreganyám*) azt szokta mondani: elvitték a szilasiak” (205). De kik lehettek azok a szilasiak? A megoldást egy, a Kortárs 1964. augusztusi számában megjelent Illyés-írás adta meg, íme, egy részlet: „Ozórán az én gyermekkoromban az volt a tréfás szólás, ha valami úgy tűnt el a házból, vagy tán úgy emelkedett el: nem jártak itt a szilasiak? S ha valami e gyanúval végleg odalett: Szilasra került. Ezek a fényes lovakkal, féderes üléses kocsikkal vágató tekintélyes gazdák, ezek a gazdagságukról oly híres »polgárok« – nyilván elfogult vélemény szerint – loptak” (205).

S ugyancsak nyilvánvaló a kilencedik fejezet témája: *Mit is jelent? A szavak jelentése és hangalakja adja a tematikus egységet*, az írások címe is elárulja, hogy itt is sikerült az érdekes és érdeklődésre számot tartó szavakat kiválasztani: *Volt-e*

szarva a csodaszarvasnak?, Aki a nők párájában megpárásodik, Szügyön lőtt vadkacsa, Hányféle a sovány ember? Minek van szaga, minek illata?, Egyívású Ivánok.

Óriási volt a közönségkapcsolata Lőrincze Lajosnak. Szinte majdnem minden írása azzal kezdődik, hogy a levélírója kereste meg egy problémával. Ugyanakkor nagy felelősséggel is járt ez a munka, hiszen amit válaszolt, teljességgel elfogadták a kérdezők. Erre a bizalomra bőséggel rászolgált a nyelvművelő, hiszen akár egy írásában is három-négy forrást, szépirodalmi idézetet is felhasznál a téma kibontásához és megmagyarázáshoz. Hiteles és megnyerő nyelvművelői módszer. A *Melyiket válasszam?* című rész jegyzetei a hasonló hangzású szavakat taglalja, valamint egyes kifejezések különböző alakváltozatainak a jelentésbeli vagy egyéb árnyalatbeli különbségét. A *Melyik jobb, a kolbász vagy a kalbász* írás stílusosan ekképp kezdődik: „»Ízes« kérdést kaptam egy dunántúli levelezőmtől. Hogyan is nevezzük helyesen a disznóölés kedvelt termékét: *kolbász*-nak vagy *kalbásznak*” (258). Mivel az értelmező szótár nem elegendő a nyelvi bűvárkodáshoz, így idézi Arany Jánost, Dugonics András gyűjteményéből a „kolbászos” szólásokat, bemutat rengeteg nyelvjárási adatot, míg eljut a végső következtetéshez világos és közérthető okfejtésével. Ez utóbbit meg kell ismételni: világos, közérthető és – tegyük hozzá – hatalmas tudáson alapuló, tudományosan megalapozott, nagyon sok forrást felhasználó minden ötperces válasza. A végén pedig ott a „népi” szemléletű magyarázat mintegy csattanóként: Tabi László, a humorista szerint a két szó között a különbség a következő: „A *kolbászt* kedvelem, de mert a gyomrom érzékeny, *kalbászt* nem eszem; az már egy fokkal fűszeresebb. (Lehet, nem a gyomromnak, hanem csak a fülemnek)” (259).

A *Többet ésszel* című egységben szerepelnek a nyelvművelő babonákat tárgyaló írások, így például a *sétálóutcáról* szóló jegyzet, amelyben kifejtetik az, hogy ez nem azt jelenti, hogy a Váci utca valamelyik szomszéd utcával sétálgat kart karba öltve. Aztán egy másik írásból választ kapunk arra, hogy lehet-e *felfelé merülni*, valamint egy következőben arra, hogy van-e többnejűség Magyarországon. Az *Össze ne tévessze* nyolc írásában elsősorban a paronimákat tárgyalja a szerző, a *Hogy van helyesen?*-ben pedig elsősorban alaktani kérdésekkel kapcsolatos kétségeket oszlat el. A tizennegyedik egység a *Téves kapcsolat* címet viseli, amely a különböző megfogalmazásbeli döccenőket tárgyalja. A kötetben helyet kap a stilisztika (*Stílusunk szeplői*) és végül *A mesterek példája*, amely Mikes Kelemen, Jászai Marit, József Attilát idézi fel természetesen az írásai, szavai, stílusa segítségével.

Talán nem járok messze az igazságtól, hogy ha azt mondom a kötetben elolvasott írások alapján, hogy Lőrincze Lajos mindig gyűjtött (ez az adat ehhez, az az adat ahhoz az íráshoz lesz jó), fejben mindig írta az ötperceket, és ha valami hiányzott, akkor bűvárkodott.

Záró írásként, a többi egységtől elkülönítve olvasható a *Mikor lesz vége?* című jegyzet. Íme, a nyitó mondata, kérdése a következő: „Van-e valami látható eredménye annak a munkának, amelyet immár sok esztendő óta a nyelv ápolása, pallérozása körül végzünk?” (437). Ez az írás nemcsak válasz a feltett kérdésre, hanem hitvallás és ars poetica is egyben – Lőrincze Lajosé, akinek az arcára most írás közben felpillantottam, ugyanis az íróasztalom fölött a falon középen helyez-

tem el a Lőrincze-díjat, életem eddigi egyik legnagyobb elismerését. Két részletet szó szerint idézek: „Az anyanyelv tudásának a skálája igen széles, szinte felmérhetetlen; nincs ember, aki azt mondhatná, hogy már eljutott a legmagasabb fokra, már nincs többé tennivalója. [...] ahhoz, hogy jelentős, igazán észrevehető változás mutakozzék valakinek a stílusán, nyelvi kifejezőképességén, évek kitartó munkája, tapasztalata, gyakorlata, beidegzése szükséges. Hát akkor ne tartsunk ilyen előadásokat? De igen! Vannak részletkérdések, amelyeket akár egy óra alatt tisztázni lehet, meg lehet oldani, s az is jó segítség, ha egy-egy vitás kérdésben eligazítást adunk, hogy ne zavarja többé a fogalmazót, ne kösse meg a kezét. Meg lehet beszélni egy-egy általánosabb, elvibb jellegű kérdést is. De ami a legfontosabb, felkelthetjük az érdeklődést anyanyelvünk iránt, megmutathatjuk, milyen lehetőségek rejlenek a nyelv helyes használatában, s ezáltal felébreszthetjük, fokozhatjuk az igényességet a jobb, szebb nyelvhasználat iránt, ösztönzést adhatunk, hogy tanulmányozzák a nyelvet, tovább fejlesszék nyelvi ismereteiket, tudásukat.” Es hadd idézzem ezen írás utolsó, elkülönített bekezdését: „Vagy tizenöt évvel ezelőtt egy tárgyaláson vettem részt, ahol az egyes kutatási témák kezdetét, befejezését, pénzügyi vonatkozásait beszéltük meg. Volt egy ilyen tétel, hogy: nyelvművelés. Mikor fejeződik be? – kérdezte a gazdasági szakember. Mit válaszolhattam? – Majd ha meghalunk. Meghökkenve nézett rám, azt hitte, tréfálok. Pedig nem tréfáltam, csak nem voltam egészen pontos. Mert akkor sem fejeződik be, csak számunkra.

A »téma« továbbra is időszerű marad” (438).

Elhivatottság és életforma tükrözői a kötetben szereplő rádiós ötpercek. Lőrincze Lajos volt *a* nyelvész, *a* mester sokak szemében, de – tegyük hozzá rögtön – a szolid és a szelíd „nyelvész-mester”, aki a tudományos ismeretterjesztés alázatos szolgálja volt és példaképe ma is, és aki nagy élvezettel végezte ezt a munkát.

Végül térjünk újfent vissza a kötet címére, a Bevezetőben ezt olvashatjuk még: „Aki ma nyelvőrségen áll, nem öldöklő szerszámokkal fegyverkezik fel. Nem fegyveres őr, inkább talán olyan toronyőr, aki helyzeténél fogva messzebb lát, s a magaslatról beszámol tapasztalatairól azoknak, akiknek a szemhatára szűkebb” (6).

Lőrincze Lajossal életemben egyetlenegyszer találkoztam, bemutattak neki, kezét fogtunk. Így a fentiekben olvasható jellemzés csak az írásaiból született, nem személyes tapasztalatból. Remélem, helytálló.

SZAKIRODALOM

- Bolla Kálmán (szerk.) 1994. *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások. 33. Lőrincze Lajos.* (1915–1993). ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. http://bollakalman.hu/Kiadvanyok/NyPFuzetek/PkFuz_PDF/LorinczeL.pdf [letöltve: 2015. 11. 13.]
- M. Tóth Sándor 2010. *Lőrincze Lajos, édes anyanyelvünk leghűbb őre.* http://www.regioregia.hu/index.php?hir_id=4406 [letöltve: 2015. 11. 13.]

Minya Károly
főiskolai tanár
Nyíregyházi Főiskola

Lőrincze Lajos az Anyanyelvi Konferencia élén

Amikor Lőrincze Lajosnak az Anyanyelvi Konferencia élén betöltött szerepére emlékezem, nem tudom megkerülni a személyes történeteket és emlékeket. Mint szinte mindenki, mint az egész ország, a későbbi jó barát nevét és munkásságát én a Magyar Rádióból, nevezetesen az 1952 őszén indult *Édes anyanyelvünk* című műsorból ismertem meg. A budapesti Piarista Gimnázium negyedik osztályos diákja voltam akkor, és szinte meglepetésszerűen érintett meg, amikor egyszer a rádióból nem Joszif Visszarionovics Sztálin és Rákosi Mátyás dicsőítését hallottam meg a műsorkereső gomb forгатása nyomán, hanem Lőrincze tanár úr feledhetetlenné vált dunántúliás hanglejtésén egy előadást, amely anyanyelvünk, ahogy Lőrincze Lajos nem minden ünnepélyesség nélkül mondotta volt: „édes anyanyelvünk” szépségéről tett vallomását, és szabatos használatára figyelmeztetett. Ez a negyed óra (vagy félóra) nagyon kicsiny, de nagyon örvendetes „oázis” volt abban a szellemi sivatagban, amelyet a rádió műsorai kínáltak akkoriban, legalábbis a Sztálin és Rákosi „történelmi érdemeire” kevésbé fogékony hallgató számára.

Szeretnék egy rövid passzust felidézni Lőrincze tanár úr egy akkoriban szélesebb körben is elhíresült (mert igen időszerű igényeket megemlítő) rádióelőadásából. Ennek címe: *Miért kell jól ismerni anyanyelvünket?* volt. „Mostanában – olvasom most, évtizedekkel később a rádióelőadás szövegét – sokat beszélünk, vitatkozunk az általános műveltség fogalmáról. Mit kell tudnia az emberiség múltjából, eddig felhalmozott kulturális értékeiből, mit kell ismernie korunk óriási vívmányaiából annak, aki művelt embernek akar számítani? Azt hiszem, arról, hogy mi tartozik bele az általános műveltség fogalmába, sokat lehet és kell még vitatkozni. Az azonban aligha kétséges, hogy anyanyelvünk igazi ismerete, szóban és írásban való helyes használata műveltségünknek legfontosabb része, legelső feltétele. Nem igazán művelt ember az – beszéljen bár jól-rosszul több nyelven is –, aki anyanyelvét nem ismeri eléggé, nem tudja jól használni. Persze az anyanyelv igazi, alapos megismeréséhez idő, türelem, kitartó munka kell. De megéri a fáradságot!”

Személyes hangot ígértem az imént, és valóban nehéz elnémítanom a személyesebb hangot, ha Lőrincze Lajosról, egyéniségéről és munkájáról szólhatok. Nehéz, mert több évtized közös küzdelmei, gondjai és reményei kötöttek össze vele: az anyanyelvi mozgalom munkájában, amelyet valamikor Illyés Gyula és Bárczi Géza álmódott meg, de amelybe Lőrincze Lajos öntött vért – nemegyszer mintha a saját vérét –, hogy felnövekedjék, működőképes és hatékony legyen. Ültem vele együtt, igen sokszor, az Anyanyelvi Konferencia védnökségének, később elnökségének vagy a Nyelvünk és Kultúránk szerkesztőségének ülésein, utaztam vele Kecskemétre, Sáropatakra, Zágonba, Kolozsvárra, és nem egyszer ott ültem a Kútvolgyi úti kórházban betegágya mellett, hogy elmondjam neki: várjuk, visszavárjuk, hiszen munkánknak, lassan szűrt szóval, mindig ő adott biztató

lendületet. Végül is nem tért vissza közénk, nekünk kellett hozzá végső búcsúra el-
zarándokolnunk. Csak emléke, tanítása és szellemi öröksége maradt velünk.

Az anyanyelvi mozgalom valóban az ő szívós és bölcs egyéniségének köszönhe-
tően nöhetett fel a magyar összefogás határokat nem ismerő egyetemes intézményévé.
Pedig sokszor a kettős gyanakvás, a kettős bizalmatlanság szirtjei között kellett hajóz-
nia: meg tudta védeni a mozgalmat a kommunista hatalommal szemben, és bizalmat
tudott kelteni a politikai emigráció köreiből. Egyéniségének és munkájának eleve hite-
le volt, elvégre lehetséges-e hitelesebb tudóseyéniség annál, aki egész életét anyanyel-
vünk gondozásának és védelmének szentelte? És lehet-e hitelesebb annak a szavánál,
akinek hangját a rádióból Sepsiszentgyörgytől Galántáig és Ungvártól Alsólendváig
ismerte egy egész nép, egy egész ország: nem a mappa, hanem a lélek szerint való.

Az, hogy a magyar világban úgy volt otthon, mint igen kevesen, az az Anya-
nyelvi Konferenciánál vállalt küldetésének következménye volt. Lőrincze Lajosnak
nemcsak a hangját, nemcsak a dunántúli szülőföld dallamát mindvégig megőrző
hanglejtését ismerték széles körben, hanem a személyét is: baráti figyelmességét,
ellentéteket áthidaló diplomáciai készségét, engesztelő szeretetét, amely az evan-
géliumi szellemiséget képviselte egy olyan világban, amelyet máskülönben a po-
litikai akarat tartott hatalmában, és ez az akarat nem ismerte a szeretetet, csupán
az érdeket. Ahogy mindez azóta is tapasztalható.

Lőrincze Lajos az anyanyelvi mozgalom vezető egyéniségeként sok száz vagy
sok ezer magyar tudóst, tanárt, lelkészt, írórt ismert meg szerte a nagyvilágban. Min-
denütt képviselni tudta az anyanyelvi kultúra védelmének ügyét, a nemzeti szolidari-
tást, azt a „magyar–magyar” párbeszédet, amely nemcsak a földrajzilag szétszóródott
és politikailag megosztott magyarság önmagára eszmélésének volt a kerete, hanem
új „beszédmódot” is kezdeményezett. „Beszédmódot”, amelynek az egymás iránt
tanúsított figyelem és türelmesség szabta meg a törvényeit: olyan készségek és tulaj-
donságok, amelyek a demokrácia értékvilágához kötődnek, és így a magyarságnak
egy negyed évszázaddal ezelőtt bekövetkezett történelmi sorsfordulatát készítették
elő. Azt is mondhatnám, hogy a most szóba hozott történelmi sorsfordulat remé-
nyében annak idején sokaknak ki kellett járnia a „demokrácia iskoláját”. Ennek az
„iskolának” volt egyik szelíd és hatékony professzora Lőrincze Lajos.

Tudós mesterünk figyelmét és türelmességét az a ragaszkodás alapozta meg,
amelyet anyanyelvünk és az ezt fenntartó emberi közösség iránt érzett. Ettől ka-
pott erőt a nyelvvédelem és – gondozás köznap munkájában, mondhatnám így
is: emberi tartást és morált. Hivatást, amely sohasem hivalkodó, de mindig te-
herbíró és kitartó: öntudata és méltósága van, ezért lehet csendes, sőt alázatos.
Ahogy Kosztolányi mondotta volt annak idején *Lenni vagy nem lenni* című vallo-
másos írásában, amelynek szavait Lőrincze Lajos egy régebbi interjúban mottó-
ként használta fel: „Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új
szellemmel fényezve, csorbíthatatlanul át kell adnunk utódainknak: ez a küldetésünk
– áldjon vagy verjen sors keze –: ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De
a szívet, azt föl, föl barátaim!”

Pomogáts Béla

Széchenyi-díjas irodalomtörténész
Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság

Az emberközpontú nyelvművelés és az antik retorikai hagyomány

Bevezetés

A nyelvben két ellentétes folyamat zajlik – szünet nélkül. Az egyik a nyelv folyamatos megújulásában, a másik a nyelv régi elemeinek (ragjainak, szavainak, kifejezéseinek) megőrzésében és az újakkal szembeni érdeklődő, kritikus, megfigyelő, leíró és olykor elutasító hozzáállásban nyilvánul meg (Fábián 1984, 1999). A nyelvi jelenségek mozgékonyágát – értékelő módon – a nyelvművelés követi figyelemmel, és igyekszik az új jelenségekre a lehető leghamarabb reagálni.

A nyelvművelés célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye, tevékenységét pedig a társadalom igényei határozzák meg (Adamikné 2013; Fábián 1984, 1999; Lőrincze 1980, 1993, 1999; NyelvmK.). Ennek megfelelően a nyelvművelésnek változnia és alkalmazkodnia kell az aktuális (modern) társadalmi igényekhez, nem rekedhet meg olyan elveknél, amelyek egy korábbi társadalmi (és politikai) rend és nyelvfelfogás szellemiségében születtek. E haladó törekvés huszadik század végi példája Lőrincze Lajos *Emberközpontú nyelvművelés* című munkája (Lőrincze 1980), amely a korábbi „nyelvközpontú nyelvművelést” értelmezte újra. Lőrincze hangsúlyozta, hogy nyelvművelő tevékenység nemcsak a nyelvre, hanem a nyelvet beszélő emberre is vonatkozik, hat, mert a nyelvi jelenségeket az ember, a társadalom érdeke szempontjából is vizsgálja: társadalmi szempontból melyik hasznos, melyik használható fel (13).

A „nyelvközpontú nyelvművelés” Lőrincze saját terminusa, amely alatt a két világháború közötti nyelvművelő tevékenységet érti (Sándor 2001). Ez utóbbi megállapítás kiegészítésre szorul: Lőrincze elsősorban az öt megelőző korszak germanizmus-központúságára, nyelvtisztító tevékenységére gondol, amikor nyelvközpontúságról beszél (Lőrincze 1980: 16–8), hiszen ebben az időszakban az idegenszerűségek elleni harcra tevődött a hangsúly (pl. a *Magyarosan* folyóiratban; Fábián 1984: 86–98). Lőrincze szemléletváltásával megalkotta a pozitív nyelvművelés fogalmát, amely a példamutatásra, az igényes, szép szövegek megismertetésére és a nyelvi ismeretterjesztésre figyelt a nyelv eszközszerűségével szemben (Balázs 2001: 86–7). Bárczi Géza hetvenes évekbeli meghatározása is még inkább nyelvközpontúnak mondható: „A nyelvművelés a nyelv életébe való tudatos beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása” (Bárczi 1974: 16). Kemény Gábor Bárczi Gézát (és elődeit) a nyelvközpontú nyelvművelés képviselői közé sorolja (Kemény 2007: 120).

Mi volt az alapja Lőrincze Lajos új szemléletének? A jelen dolgozat célja, hogy rávilágítson: a Lőrincze Lajos-féle nyelvművelői felfogás/szemléletváltás gyökerei megtalálhatók már az antik retorikai hagyományban is, és mind a mai napig hatnak, élnek a nyelvművelésben.

Retorika és nyelvművelés

A nyelvtudomány alapjait az ókori görögöknél kell keresnünk, hiszen az elméleti alapot, a vizsgálati tárgyat és a terminológiát is nagyrészt ők adták ennek a területnek. Gondolkodásukban szorosan összekapcsolódott a nyelv és a logika, a kettőt nem választották szét (nem tudták szétválasztani), ezért a nyelv elemzése helyett a gondolkodás elemzéséről értekeztek (H. Tóth 1996: 1). A nyelvről tehát az ókorban is gondolkodtak, beszéltek (Adamikné 2007), és az akkori nyelvi sokféleség is hozzájárult ahhoz, hogy álláspontok ütköztek meg egymással – ahogyan manapság is. A görög és római szónoklattanok mind egy ideális (eszményi) nyelvváltozatot preferáltak, és igyekeztek mind szélesebb körben elterjeszteni azt. A szónoklás az antik korban alapismeret volt, a férfiak – ha érvényesülni akartak, véleményt akartak formálni például a népgyűlés előtt – meg kellett tanulniuk az ékesszólás fortélyait. Feltételezhető, hogy – különösen az athéni demokráciában – a férfilakosság túlnyomó része bírta az ékesszólás képességét.

A retorika magában hordta az erkölcsök tanítását, tanulását is, valamint a grammatika ismeretét: vagyis egy komplex nyelvi tudást. Feltételezett továbbá irodalmi műveltséget és önálló alkotóképességet is. A szónoklattanban fontos volt a hallgatóságra tett hatás is (páthosz), vagyis a szónok nem feledkezhetett meg arról, kikhez beszél: a közönségnek értenie kellett az üzenetet, különben a várt hatás könnyen elmaradhatott. Lőrincze Lajos emberközpontú nyelvművelésében fontos szerepet kap a kommunikációs zavarok elhárítása, amelynek egyik sarokköve az üzenetnek olyan formában való megfogalmazása, amelyet a hallgató/olvasó könnyen megért (vö. pl. Lőrincze 1980: 19). Ez feltételezi az úgynevezett holisztikus szemléletet is: a szónok, a beszélő (illetve az ő érvelése) mindig az egész emberhez szól (az értelméhez és az érzelmeihez egyaránt), és a megszólított ember reakciója is hasonló lesz: értelmi és érzelmi egyszerre (Cooper 1989; Adamikné 2013). A beszélőnek tehát tudnia kell megfelelően választani a rendelkezésére álló nyelvi (stílus)eszközök között, amelyeknek tárházát folyamatosan bővítenie és művelnie kell.

A retorika tehát komplex nyelvi tudás. Hozzáteesszük azonban, hogy szónoklattan valószínűleg előbb írhattak az antik görögök, mint nyelvtant: Arisztotelész *Rétorikája* (mint az első rendszeres szónoklattan) a Kr. e. 320-as évekből való, míg a Dionüszosz Thrax nevéhez köthető első nyelvtan Kr. e. 100 körül jelenhetett meg (Robins 1999: 39).

A retorikát ma nagyon sok területen alkalmazzák, és már az alkalmazott és elméleti nyelvészet kettéválásánál is ott voltak azok a területek, ahol ma a retorika eredményeket mutat fel mint alkalmazott tudomány, sőt olyan tudomány is van már, amely viszonylag fiatal, és a retorikából vált ki (pl. a stilisztika). A retorikák stíluselméletét a nyelvművelés is magáévá tette, fontos elemekként ismerve el őket a nyelvi művelődésben, az anyanyelvi nevelésben (Pölcz 2012).

A nyelvművelésről

„Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését” (NyelvmK. II. 1985: 349). Egy másik meghatározás szerint a nyelvművelés „tudományosan megalapozott, nyelvészek által végzett alkalmazott nyelvészeti, főként nyelvpolitikai, nyelvi tervezési, nyelvstratégiai tevékenység egy adott nyelv nyelvtani-nyelvhasználati körülményeire, helyzeteire vonatkozóan” (Balázs–Zimányi 2007: 188–9). Vagyis a nyelvművelés csak egy tudományos alapú stratégia segítségével állhatja meg a helyét, a saját szerepét mindig újraértelmezve.

1980-ban megjelent munkájában Lőrincze Lajos három alapvető feladatban látja a nyelvművelő tevékenységet (1980: 8–9):

- 1) a nyelvművelő megállapítja az élő nyelvszokást (konkrét felmérésekre alapozva);
- 2) értékeli, megítéli az új nyelvi jelenségeket;
- 3) magáénak vallja a nyelvi bővítés feladatát, a fellépő hiányok pótlását.

A nyelvművelést a beszélő és a hallgató közötti zavartalan kommunikáció elősegítőjének tekinti (vö. a hallgatóság figyelembevétel, a rájuk tett hatás a retorikában). Az emberközpontúság három kritériuma pedig a következő (Lőrincze 1980: 12–3):

- 1) az anyanyelvi ismeret minél magasabb fokú elsajátítása;
- 2) a beszélők tudjanak állást foglalni egy-egy új nyelvi jelenséggel kapcsolatban;
- 3) „pozitív nyelvművelés”, példamutatás.

Sándor Klára szerint a Nyelvművelő kézikönyv szócikkében (amely a Lőrincze-féle felfogással összhangban van) a „nyelvjobbításra” való törekvés áll, és ez elentés a nyelv és a nyelvtudomány közti viszony modern felfogásával: azzal, hogy a nyelvtudomány deskriptív, azaz leíró, nem pedig preskriptív, azaz előíró szemléletű (Sándor 2006: 979–80). Nem veszi figyelembe azonban a szócikk további megállapításait, például:

- „[A] nyelvi jelenségek megítélésének módjában ugyancsak gyakran találkozunk túlságosan leegyszerűsített [...] nézetekkel”, sokan „a vitás nyelvi jelenséget csak a két szélsőség szerint ítélik meg: vagy jónak [...] tartják, vagy rossznak. [...] Más szempontból nézve: ez a szemlélet ellensége a változatoknak” (NyelvmK. II. 1985: 356).
- Az anyanyelvi ismeretterjesztésről szóló rész alatt pedig ezt olvassuk: „Nem szabad követnünk a régi nyelvművelésnek azt a gyakorlatát, hogy a nyelvi nevelés tartalmát leszűkítette a hibás nyelvhasználat bírálatára, főként az idegenszerűségek kérdésére. A nyelv helyes használatát, biztos nyelvérzék kifejlesztését, kétes esetekben való dönteni tudás képességét csak a nyelv széles körű, elmélyült ismerete teszi lehetővé [...]. Ehhez nemcsak mai irodalmi és köznyelvünk ismerete szükséges, hanem kívánatos a nyelvjárásokban való tájékozódás, sőt a régi nyelvekben való bizonyos fokú jártasság is” (i. m. 357).

- „A nyelvművelés sokrétű feladatainak elvégzése [...] elsősorban a nyelvészekre vár” (i. m. 358). Sándor Klára ezzel szemben kijelenti: „a nyelvészek elkülönítik tevékenységüket a nyelvműveléstől” (Sándor 2006: 980). Ez utóbbival kapcsolatban gyakran hivatkoznak Gombocz Zoltánra (pl. Sándor 2001; Lőrincze 1980; Fábíán 1984, 1999).

A „helyes” fogalma tehát adekvát, a nyelvi környezet függvénye, így annak megítélése, hogy mikor mi a helyes, nem abszolút törvény. Ahhoz, hogy a nyelvész jól ítélhessen meg egy jelenséget, a fentebb felsorolt ismeretek birtokában kell lennie, magának a nyelvművelésnek pedig szükséges fejlődnie és követnie a társadalmi változásokat (Tolcsvai 1996/1999). (A nyelvművelést ért kritikák, támadások nem hazai sajátosságok, Angliában és Amerikában is aktív diskurzus zajlott a nyelvművelésről, és ennek a diskurzusnak egyik eredményeként jött létre a Plain English Campaigne. A téma összefoglalóját lásd Heltai–Nagy 1997. Magyarországon 2006-ban jött létre egy hasonló szervezet Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda néven).

Nyelvi norma, nyelvszokás. A nyelvműveléshez szorosan kapcsolódik a nyelvi norma fogalma. A Nyelvművelő kézikönyv meghatározása szerint „nyelvi normának az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük” (NyelvmK. II. 334). A kézikönyvben azt is olvassuk, hogy a nyelvi norma nem változhatatlan, mivel a nyelvszokás is változó, tehát nem független sem az időtől, sem a helytől. A kézikönyv rövidített, egyszerűsített kiadása, a Nyelvművelő kézisótár másként fogalmaz: „Nyelvünk rendszerhálózatának van a legműveltebbek által használt és az egész nyelvközösségre ható, átfogott írott és beszélt változata: ez a nemzeti nyelv. [...] Az alváltozatokban alárendelt normák is érvényesülhetnek. [...] A normákat rugalmas szilárdság jellemzi. [...] A nemzeti nyelv normáiban nyilvánul meg magának nemzetünknek az egysége is (más fontos kapcsolatokkal együtt, természetesen!). Terjeszteni is, csiszolni is azok kötelessége, akik hozzájuthattak mind a legszélesebb, mind a legmélyebb nyelvi, irodalmi műveltséghez” (Grétsy–Kemény 2005: 411).

Lőrincze Lajos vallotta: egy-egy szó vagy nyelvi forma nem lehet önmagában jó vagy rossz: értékét és értelmét a felhasználás során, a funkciójában kapja meg (Lőrincze 1980: 20). Vagyis a nyelvszokás, az „úzus” a legnagyobb úr, amelyet Lőrincze így határoz meg: „A nyelvszokás egy kisebb vagy nagyobb közösség nyelvhasználatának megszokott, szokásos, közhasználatú módja, amely a szavak hangalakjában, kiejtésében, írásában, megválasztásában, egymáshoz való kapcsolásuk formájában nyilvánul meg” (Lőrincze 1980: 39). Felfogása anynyiban összecseng a Nyelvművelő kézisótáréval, hogy a normát, a nyelvszokást a műveltebb társadalmi rétegekhez köti, de legalábbis elhatárolja a „nyelvileg kevésbé műveltektől”. Mint írja: „Az a nyelvszokás azonban, amelyre hivatkozunk, nem a nyelvjárást beszélők, nem a nyelvileg kevésbé műveltek nyelvhasználat, hanem a nyelvjárások fölé emelkedett, viszonylag minden részletében egységessé vált köz- és irodalmi nyelv kifejezőmódja” (Lőrincze 1980: 44). Lőrincze egy

korábbi, bár később átdolgozott egyetemi jegyzetében azt is hangsúlyozza, hogy a köznyelvi norma valójában elvonatkoztatás, „tisztá” formájában senki sem beszéli (Lőrincze 1999: 81). Ugyanitt megjegyzi azt is, hogy természetesen vannak – és hozzátesszük: lesznek is – olyan jelenségek, amelyek helyességéről még nem alakult ki egyöntetű vélemény.

A pécsi Molnár Mária 2015-ös doktori értekezésében, a tankönyvek nyelvezete kapcsán foglalkozik az úzus kérdésével – vagyis a téma napjainkban is napirenden van a nyelvtudományban. Molnár sorra veszi a normafogalom számos különböző megközelítését (Hermann Paul, Simonyi Zsigmond, Brassai Sámuel, Bohuslav Havránek és mások), és megállapítja, hogy „a minden időpillanatban változó norma gyökere a mindenkor, pillanatnyi nyelv szokás kell, hogy legyen, mert ez teszi lehetővé, hogy a nyelvhasználó a közösség tagjaként interakciókba lépve saját maga is részese lehessen a normaalkotás folyamatának” (Molnár 2015: 27).

Az úzusra való hivatkozás Arisztotelész *Rétorikájában* is tetten érhető, amikor arról beszél, hogy „prózasztílusban csak közhasználatú és alapjelentésű szavakat, valamint metaforákat használhatunk” (Rét. 1404b). A „közhasználatú” jelző összecseng Lőrincze Lajos felfogásával és a *Nyelvművelő* kézikönyv és kéziszó-tár meghatározásaival is, amennyiben a nyelvi norma rugalmasságára és változandóságára figyelünk. Az úzusra Horatius *Ars poeticájában* is találunk utalást (Lőrincze 1980: 39):

„Van joga és lesz is mindig minden dalosoknak
mondani új szavakat, ha korunknak bélyege rajtuk.
Mint erdő ősszel, hervadt levelét ha lerázza,
hullnak a régi szavak, leköszönnek a régi korokkal
s új bimbó mosolyog, ha az új kikelet hívogatja. [...]
Lám mi, halandók, elmúlunk, művünk se marad fenn,
elhal a nyelv becse, nincs kegyelem, nincs szó örök éltű.
Sok feledett ige újra virul, s mai szók elenyésznek.
Elvirul és lepereg nyelvünk dús lombja, a törvény
ez, s legfőbb bíránk, örökös mérték s az ítélet.”

Az úzuson kívül azonban több olyan komponens is létezik, amelyet – Lőrincze szerint – a nyelvi norma szempontjából figyelembe kell vennünk (Lőrincze 1999: 87–103):

- a) a beszélők egyéni ízlése,
- b) nyelvérzék (azaz kinek mennyire jó a stílusérzéke),
- c) a nyelvben fellelhető logika, amely mind a kutatókat, mind a szilárd alapot kereső laikusokat foglalkoztatja,
- d) az adott nyelvi forma célszerűsége,
- e) az írók nyelvhasználata,
- f) a tájnyelvek,
- g) a jóhangzás (a beszéd hangzó oldalának esztétikai része: mi szép, mi hangzik jól és mi nem),
- h) a nyelvtan, amely vitás kérdésekben (mint az adott kor nyelvállapotának tükrözője) mércének tekinthető.

A stílus, a stílusere nyek és a nyelv mvelés

A nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van (Lőrincze 1980: 21). Lőrincze itt felhívja a figyelmet arra, hogy ezt már Simonyi Zsigmond is leírta a Magyar Nyelvőrben a következő szavakkal: „a nyelv helyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése”.

Ha a stilisztika szerepére tekintünk, láthatjuk, hogy lényegi kapcsolódása van az antik retorikával, mintegy kiegészíti azt, ahogyan Babits is írja *Irodalmi nevelés* című esszéjében: „Egy stúdium ez most is, csakhogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás, az írás is beszéd” (AAA 2005: 574). Babits szerint a retorika a gondolkodás tanítása (erről – illetve a gondolkodás fontosságáról – hosszabban értekezik), míg a stilisztika a beszéd tudománya. A kettő kapcsolata a mindennapokban is megfigyelhető: az emberek azért beszélnek sokféleképpen, mert sokféleképpen gondolkodnak. Ezért van szükség a gondolkodás pallérozására, hogy a beszéd is jó legyen, mert csak jó ember lehet jó ügy szónoka (*vir bonus dicendi peritus*) (AAA 2005: 583).

A stilisztika tulajdonképpen ma is egy teljes értékű retorika részét képezhetné (AAA 2005: 258). A retorika így tehát mindenre vonatkozhat, ami szóban, szövegben, a megnyilatkozásban, a beszéd során létrejön (uo.).

Az antik korra visszatekintve, Arisztotelész szerint „nem elég azt tudni, hogy mit kell mondanunk, azt is tudni kell, hogyan adjuk elő. És ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy beszédünket ilyen vagy olyan színben tüntessük fel” (Rét. 1403b). Ez magában hordozza azt is, hogy nem feltétlenül az a lényeges, hogy mi a mondanivalónk, hanem az számít igazán, hogy amit mondunk, azt hogyan adjuk elő. Ehhez azonban el kell sajátítanunk bizonyos ere nyeket, magunkévá kell tennünk szabályokat, elveket, hogy megfelelően végezhesük el a feladatot, hiszen a stílus akkor fejezi ki az érzelme ket, ha a sértésről a haragos ember nyelvén szól; istentelen és rút dolgokról a méltatlankodó és iszonyodó nyelvén; ha dicsérendő dolgokról, a csodálkozók, szá nalmat keltőkről a szá nako zók hangján szól, és hasonlóképpen a többiről is. Az illő stílus hihetővé teszi a tartalmat” (Rét. 1408a). Cornificius szerint „a stílusérzék az adott tárgynak megfelelő szavak és mondatok megtalálása” (Her. 1. II. 3.). Ő később a stílusnemekhez köti a téma részletesebb tárgyalását, de már itt leszögezi, hogy az *elocutio* nak rendelkeznie kell bizonyos követelményekkel (AAA 2005: 82), azaz a szónoknak számolnia kell bizonyos ere nyekkel, amelyeket a stílus kidolgozásánál figyelembe kell vennie.

Cicero minden retorikai tényező közül legfontosabbnak a stílust tartja, ezért *Orator* című művében ennek szenteli a legnagyobb részt. Adamik Tamás szerint Cicero továbbfejleszti nemcsak a görög (és hellenisztikus) stílus szemléletet, összekapcsolja ugyanis a három stílusnemet a szónok három feladatával (AAA 2005: 88):

egyszerű	→	bizonyítás
közepes	→	gyönyörködtetés
fennkölt	→	megindítás

Cicero a tökéletes szónokot keresi, azt, aki jártas mind a három stílusnemben, és azokat a megfelelő helyen tudja alkalmazni.

Quintilianus is beszél stílusról. Mivel a szónoknak szem előtt kell tartania bizonyos erényeket, ezért a stílust a retorika legnehezebb részének tartja, így szerinte erre kell a legnagyobb figyelmet fordítani. Szavak és gondolatok szorosan egymáshoz tapadnak, olyanok, mint a test: egészségesen, jó állapotban büszkeségére vannak a tulajdonosnak, és csodálatára másoknak. „A legjobb szavaink ugyanis többnyire a gondolatokhoz tapadnak, és saját fényükkel világítanak. [...] Közeledjünk hát emelkedettebb lélekkel az ékesszóláshoz, amely ha egész testében erőteljes duzzad, nem igényli a körömlakkot és a hajbodorítást” (Szón. 8. I. 21–3.)

Már Arisztotelésznel is találkozunk a klasszikus retorika négy stíluserejével, amelyek tehát az illőség, a világosság, a nyelvhelyesség és az ékesség (Adamikné 2013). A stílusereyek közül most hármat emelünk ki: az illőséget, a világosságot és a nyelvhelyességet. Az ékesség tárgyalásába főként a szóképek és az alakzatok tartoznak.

Az illőség. Ha fentebb a nyelvhasználat helyzethez igazodásáról esett szó, érdemes elsőként az illőség stíluserejét megvizsgálni. Az illőség fontosságát már Gorgiasz is felismerte, és kairosznak, megfelelő időnek nevezte. Ha illően világos a beszédmű, az írásmű, akkor szép is, kellemes is, izgalmas is (RetLex. 2010: 1093).

Arisztotelész Rétorikájában egy fejezetet szentel az illőség kérdésének, három szempontból vizsgálva meg azt: a stílus meg kell, hogy feleljen a jellemeknek és az érzelmeknek, valamint arányosnak kell lennie a tárggyal. A jellemmel való összhang az egyes emberi csoportok nyelvén való megszólalást takarja (legyen az öreg, fiatal, férfi vagy nő stb.), míg az érzelmeknek való megfelelés a megfelelő hangnemet jelenti (dicsérendő dolgokról a csodálkozó hangján szóljon, dühítő dolgokról pedig a méltatlankodók nyelvén stb.). Arányosság alatt a megfelelő stílusnemhez való ragaszkodást érti: egyszerű, közepes vagy fennkölt legyen a mondanandó, ha a helyzet így kívánja meg.

Szempont	Tartalom (amire vonatkozik)	Fogalmak
jellem	emberi csoportok	férfiak, nők, gyermekek, fiatalok, idősek stb.
érzelmek	hangnem	dicsérő-csodálkozó, dühítő-méltatlankodó szánakozó-szánalomkeltő stb.
arányosság	stílusnem	egyszerű, közepes, fennkölt (a megfelelő kiválasztása)

Összefoglalva: ha a szavak a valóságot igyekeznek tükrözni, „s ha hűen idomulnak a valósághoz, illő lesz a stílusunk” (Adamik 1998: 64), vagyis az adekvát stílus kiválasztása és alkalmazása a legjobb, és így alakíthatjuk ki az illő kereteket. Ha visszatérünk Gorgiasz elnevezéséhez (kairosz ~ megfelelő idő), világossá válik, hogy már akkor is a megfelelő helyen és időben, a megfelelő stílusban előadott beszédet értették illőség alatt.

A *C. Herenniusnak ajánlott Retorika* szerzője nem tárgyalja külön az illőséget, művében csak három stílusérényt említ: a választékosságot (amelybe az érthetőség-világosság kettősén túl a nyelvhelyességet is beleszámítja), a jólszerkesztettséget, valamint a fenséget.

Cicero sem tárgyalja külön a stílusérények kérdését, de nagy erényként említi – és a tökéletes szónok megtalálásában jelentős szerepet szán neki –, hogy a szónok tudja váltogatni a három stílusnemet. A jó példával maga járt elől, saját beszédein mutatta meg elképzeléseit: „Mindazt, ami a szónokban dicsérendő, megkísérelte megvalósítani a saját beszédeiben” (Adamik 1998: 136).

Quintilianus *Szónoklattanának* tizenegyedik könyvében tér ki az illőségre, és azt meglehetősen hosszán, öt fejezeten keresztül tárgyalja. Nem véletlen, hiszen leírja, hogy az írás, a gondolkodás és a rögtönzés képességének elsajátítását az illő beszéd megtanulásának kell követnie, és bár ez a felsorolásban az utolsó, mégis a legfontosabb: „Cicero szerint ez a negyedik stílusérény, az én véleményem szerint pedig a legszükségesebb” (Szón. 11. I. 1). Arisztotelészhez hasonlóan Quintilianus is háromféle szempontot vizsgál az illőséggel kapcsolatban: az előadásmódot és a stílust, valamint a körülményeket. Az előadásmód és a stílus jó megválasztásán szerinte is sok múlik mind a hallgatóság, mind a szónok részéről, „a szónoki beszéd ugyanis megmutatja az erkölcsöket, és igen sokszor a lélek titkait is feltárja.” (Szón. 11. I. 30). Arisztotelészhez hasonlóan az életkorok eltérő jellegéről és követelményeiről is szót ejt. Ő fiatalokról, idősekről, katonákról és nyilvánosan bölcselkedőkről beszél, és a négy csoporttal szemben támasztott követelményekről:

Csoport	Követelmény	Hogyan ne?
idősek	tömör, szelíd és kimért	dagályosan, magasztosan, merészen, díszesen
fiatalok	Elfogadott a kissé terjedős, vakmerőséget súroló beszédmód.	szárazan, görcsösen és szükséztlenül, tekintélyelvűen
katonák	„Katonaemberhez keresetlenebb szavak illenek.”	–
nyilvánosan bölcselkedők	–	diszítéssel, választékos szavak használatával és ritmikus szerkesztéssel

Az eltérő életkorokból adódik, hogy ugyanaz a szó vagy kifejezés másként hat minden életkorban, van olyan kifejezés, amely „valakinél szabadszájúságnak, másnál heveségnek, megint másnál gögnek minősül” (11. I. 37).

Quintilianus felhívja a figyelmet arra is, hogy védőügyvédként a szónoknak figyelnie kell az eltérő körülményekre, továbbá figyelembe kell vennie, hogy milyen körülmények között, vagyis kik előtt beszél: „nemcsak az számít, hogy ki beszél és kiért, hanem az is, hogy ki előtt: különbséget tesz ugyanis a vagyon és a hatalom, és nem ugyanaz a beszédmód illik a császár, a tisztségviselő, a szenátor, a magánszemély és az egyszerű szabad ember előtt, s nem ugyanabban a hangnemben folynak a nyilvános perek és a döntőbírák előtti viták” (11. I. 43). Az adekvátság tehát ranghoz is kötött szempont (volt). Quintilianus ezeken kívül óvja a szónokot az öndicsérettől (és ezáltal a gúnyolódástól is), mint nem illő és álta-

lános hibától, továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy bizonyos kényes kérdésekben hogyan járjanak el (pl. anya és fia közti peres ügyben).

Sajátos és érdekes különbséget tesz azonban a fejezet elején: elkülöníti a hasznost az illőtől. Ismert példával él: Szókratész védőbeszédét állítja elének, mondván: Szókratész nem tartotta illőnek, hogy más írja meg helyette a védőbeszédét (pedig hasznos lett volna, s az ifjú Lüsiasz még sikerre is vihette volna a perét), inkább a maga védelmét választotta, és így „örök életet szerzett magának minden korban”, bár igaz, hogy földi életét nem folytathatta. Később – mintegy megnyugtatóként – leszögezi azért, hogy „szinte mindenfajta ügyben ugyanaz hasznos is lesz és illő is” (vö. még Bolonyai 2011).

A vizsgált szónokok illőségről alkotott elméletének összegzése az alábbi táblázatban látható:

Név	Mit mond az illőségről?
Arisztotelész	A stílus meg kell, hogy feleljen az érzelmeknek és a jellemnek, valamint arányosnak kell lennie a tárggyal.
Cornificius	Nem tárgyalja külön.
Cicero	Nem tárgyalja külön, de a három stílusnemben való ékesszólás képességének elsajátítását alapvetőnek tartja.
Quintilianus	Az illőség a stílussal, az előadásmóddal és a körülményekkel kapcsolatos.

Míg Arisztotelész a stílusban értelmezi az illőséget, addig Quintilianus már csak egynek említi azok között a jellemzők között, amelyek az illőséget kívánják. A görög filozófus belső jelenségként, kifejezetten az elocutióra vonatkoztatja ezt az erényt – a pronuntiatiótól függetlenül, míg a római retorikaszerző mindkét jelenségre nézve fontosnak tartja az illőséget, a körülményeket (azaz, hogy ki előtt beszél a szónok) külön tényezőként említve.

A világosság. „A világosság, a közérthetőség mai nyelvművelődésünknek legfontosabb kérdése. A gondolatközlés (a kommunikáció) pontosságát, eredményes voltát joggal tekinthetjük a nyelvhasználat helyessége próbájának” – írja Lőrincze Lajos az emberközpontú nyelvművelés kapcsán (1980: 33). A világosság az antik retorikában pedig az érthetőségnek, a mondanivaló világos átadásának erénye a szavak és a szókapcsolatok szintjén.

Arisztotelész a Rétorikában nem beszél külön a világosságról, hanem együtt tárgyalja az illőséggel. Fontos meglátása, hogy „a beszéd egyfajta jel, úgyhogy ha nem tesz világossá valamit, nem tölti be funkcióját. [...] A stílust a közhasználatú névszók és igék¹ teszik világossá, az összes többi [...] fennköltté és ékessé teszi” (3. II. 1404b). A fennkölt és ékes pedig a költészet sajátja.

¹ A „névszó és ige” szó szerkezetet az összes szófajt lefedte az akkori értelmezés szerint (vö. a fordító megjegyzése: i. m. 272. lábjegyzet). Később Arisztotelész maga is megjegyzi, hogy „a beszéd névszóból és igékből áll.”

Arisztotelész elveti a tájszavak,² valamint az összetett és új képzésű szavak gyakori használatát, mert ezek akadályozzák a megértést, a világosságot. Ha a szónok mégis túlzásba vinné ezek alkalmazását, akkor a fagyosság hibájába esne, mert prózája túlságosan dagályos és költőies lesz, így nem tesz eleget az illőség követelményének sem (Adamik 1998: 60). Arisztotelész négyféle példát is hoz erre a vétségre (Rét. 1406 a, b):

- a) felesleges összetett szavak (pl. magastetejű, eredményhozó),
- b) szokatlan szavak (leginkább a szokatlan és oda nem illő jelzők: irdatlan-ság, gügyeség),
- c) hosszú, oda nem illő jelzők (leginkább tautológiák: fehér tej, nedves veríték),
- d) oda nem illő metaforák (sápadt és vértelen ügyek, az emberi élet szép tükre).

A tájszavak, neologizmusok használatának elvetése már ebben a korban feltételezhetően valamilyen nyelvi normát, de egy kitüntetett nyelvváltozat létét biztosan. Arisztotelész szövegében még nincs utalás városi és vidéki, művelt és műveletlen nyelvhasználatra, nyelvváltozatra és főleg nem a beszélőkre, ahogyan az később, a római retorikák megírása idején (Cornificius, Cicero, Quintilianus művei esetén) már elterjedt nézet volt (Adamik B. 2009: 196–204).

Arisztotelész egyetlen díszítőelem alkalmazását engedélyezi a prózában, ez pedig a metafora. Meglepő lehet, hogy egy szóképet említ a világosság és az illőség tárgyalásánál, hiszen ezek a későbbi retorikákban többnyire az ékességről szóló fejezetben kerülnek elő, mindenesetre a görög filozófus szerint a metafora egyéni jelleget kölcsönöz a beszédnek, ezért nagyszerű díszítőelem. „A világosság, a kellemesség és a különlegesség a metafora sajátja, és ez az, amit nem lehet másoktól megtanulni” (1405a). Arisztotelész elhatárolja a metaforát a hasonlathoz, amely csak hasonlít, és nem mutat rá az azonosságra (Adamik 1998: 61–2), és még ráadásul túlságosan költőies is (Rét. 1406b). A metafora izgalmasabb a hasonlatnál, mert megdolgoztatja a hallgatót: aki hallgatja a beszélőt, kíváncsi lesz arra, hogy két, egymástól teljesen eltérő dolog hogyan lehet azonos. Persze, hogy meglepő dolog, hiszen a metafora „eltérő dolgok közötti hasonlóság” (Adamik 1998: 61–2). A Retorikai lexikon is általános meghatározást ad: a metafora „hasonlóságon alapuló névátvitel [...] A metaforában a hasonlóság két fogalom közötti (külső, belső, funkcionális) hasonlóságnak vagy hangulati egyezésnek is tekinthető” (2010: 796). Aki képes felismerni a metaforát a beszédben, illetve képes észrevenni a hasonlóságot a különböző dolgok között (AAA 2005: 79), az lesz képes metaforát alkotni, ezért lesz egyéni jellegű ez a díszítőelem (Adamik 1998: 61–62).

Bár Arisztotelész elveti a tájszavak, a furcsa szóalakok és neologizmusok gyakori alkalmazását, mégis tesz engedményt ezen a téren: „Ahogyan másképpen hat ránk az idegen, mint a hazánkfia, úgy van ez a stílussal is. Ezért nyelve-

² Az itt és a műben „tájszó”-ként fordított szóalak a nyelvjárási szavak mellett utalhat a furcsa kifejezésekre, valamint a neologizmusokra is (vö. a fordító megjegyzése: i. m. 278. lábjegyzet).

zetünknek különös jelleget kell kölcsönöznünk. Az emberek ugyanis csodálják azt, ami távoli; s ami csodálatos, az kellemes. [...] A kötetlen beszédben ezen eszközöket sokkal kisebb mértékben lehet alkalmazni [mint a költészetben], mert témája egyszerűbb” (3. II. 1404b). Arisztotelész tehát nem veti el teljesen a szokatlant, a csodálkozást kiváltót, sőt javasolja is, hogy éljünk ilyen elemekkel, mert élvezhetőbb lesz a beszédünk: „ugyanis mindenki metaforákkal, alapjelentésű és közhasználatú szavakkal társalog. Nyilvánvaló tehát, hogy ha valaki jól fogalmaz, annak stílusa különös is” (3. II. 1404b). Attól, hogy a beszéd érthető és világos, még nem kell egysíkúnak lennie. Fontos a változatosság azért, hogy hallgató feladatát megkönnyítsük.

A C. Herenniusnak ajánlott Retorikában Cornificius csak három stíluserényt említ: a választékosságot, a jólszerkesztettséget és a fenséget (Her. 4. XII. 17), amelyek közül az első magába foglalja a világosságot és a latinosságot/nyelvhezlyességet is. A közhasználatú és alapjelentésű szavak említése nála sem marad el: „A világosság szabatossá és érthetővé teszi a beszédet. Két eszközzel érjük el: közhasználatú és alapjelentésükben használt szavakkal. A közhasználatú szavak azok, amelyek a mindennapi beszédben használatosak; az alapjelentésükben használt szavak azok, amelyek azt a dolgot jelentik vagy jelenthetik, amiről beszélünk” (uo.). A retorikaszerző a továbbiakban csak röviden tárgyalja az erényeket, ezt a kérdést nem részletezi tovább.

A vizsgált kommentárok és összefoglalók alapján (Adamik 1998: 121–46, valamint AAA 2005: 88–92) Cicero sem beszél részletesen a világosságról. A legátfogóbb leírást Quintilianus adja a világosság témájára tekintettel is. Szónoklattanában a homályossággal állítja szembe, amelyet így határoz meg: „A homályosságot pedig a használatból kiment szavak okozzák, például ha valaki a főpapok kommentárjait, a legrégibb szerződéseket és a divatja múlt szerzőket kutatná, csak azt érné el azzal, amit azokból összehordott, hogy nem értik” (Szón. 8. II. 12). Vagyis az archaizmusok és a közhasználatban már meg nem lévő szavak és kifejezések jelenthetik a nehézséget. Persze – teszi hozzá – vannak olyanok, akik azzal akarnak kitűnni, amit csak ők tudnak.

Később is felhívja rá a figyelmet, hogy nem az a „választékos és keresett, ami értelmezésre szorul” (8. II. 21). Quintilianus ezt a fajta szemléletet „romlott beszédnek” nevezi, hiszen ezt a hallgató csak különleges zsenialitással tudja megérteni. Romlott tehát az, ami nem világos, illetve nem, vagy csak nagyon nehezen érthető meg. A homályosság több hibából állhat össze: tájnyelvi és csoportnyelvi szavak,³ kétértelmű szóhasználat vagy a nem megfelelő helyen alkalmazott közbevetések. Egy későbbi fejezetben aztán az alapjelentésű és átvitt jelentésű szavak megkülönböztetését is elvégzi: „Alapjelentésűek a szavak, amikor azt jelentik, amire eredetileg ki vannak jelölve, átvitt jelentésűek, amikor más az értelmük természetüknél fogva, és más az adott helyen” (1. V. 71).

A homályossággal szemben a világosság meghatározása nem elsősorban a közhasználat felől közelít: „A világosságot a szavakban főleg a tulajdonképpeni

³ „Gyakran megtévesztenek olyan kifejezések, amelyek csak bizonyos vidékeken vagy szakmákban használatosak” (8. II. 13).

jelentés biztosítja. De magát a tulajdonképpeni jelentést sem egyszerű értelmezni” (8. I. 1). Quintilianus kifejti, hogy nem elsősorban az elnevezésre gondol a világosság kapcsán, hanem a jelentés hatékonyságára (tehát mennyire állja meg az a bizonyos fogalom a helyét az adott szituációban. Előfordulhat ugyanis, hogy nem az elsődleges jelentés lesz a megfelelő). Másfelől is megközelíti a tulajdonképpeni jelentést: az eredeti szóból, abból, amelyből a képzett szó keletkez(het)ett – így egy kis etimológiai kitekintést is kínál.

Quintilianus a világosságot tartja a legfontosabb stíluserénynek. Művében számol az emberi gyarlósággal is, és felhívja a leendő szónokok figyelmét arra, hogy a beszédnek annyira világosnak kell lennie, hogy még a lankadó figyelmű bíró is megjegyezze, amit mondanak. „Számunkra a világosság legyen az első stíluserény, tulajdonképpeni szavak, helyes szórend, nem túlságosan elnyújtott körmondat, semmi se hiányozzék, de ne is legyen fölösleges. [...] Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a bíró nem mindig figyel olyan feszülten, hogy a homályt ő maga eloszlassa” (8. II. 22–3).

Arisztotelész és Quintilianus között évszázadok teltek el, mégis vannak közös pontok a két elméletben – igaz ez a világosság kérdésére is. Arisztotelészt stíluselméletének megalkotásában is az arany középút nézőpontja vezethette (Adamik 1998: 72), vagyis a retorikát is ezen a rendszeren belül képzelhette el. Szerinte a stílus akkor lesz világos és illő, és akkor nem lesz lapos, ha mellőzi a szószátyárságot, és a túlságos tömörséget is. Adamik Tamás szerint az arisztotelészi stíluselmélet a szelekció és a kombináció egyidejű alkalmazásában testesül meg, így lesz a stílus egyszerre világos és különös is (Adamik 1998: 72–3). A stílus vizsgálatára később külön tudomány – a stilisztika – alakult ki, ennek alapjait azonban Arisztotelész fektette le a Poétikában és a Rétorikában (RetLex. 2010: 1088).

Quintilianus nem beszél középútról, ő a világosság elsődlegességét hangsúlyozza, amelynek a még oly részlegesen figyelő hallgatót is ébren kell tartania. Ezekén felül beszélünk azokról a pontokról, amelyek a két elmélet eltéréseit mutatják, hiszen Arisztotelész összekötötte az illőséget és a világosságot, míg római társa a jelentésről vélekedett másképpen.

Az ókori szerzők alapján tehát a világosság a homályosság ellentéte, azaz a hallgatóság számára mondanivalójában is érthető üzenet, amely a helyzethez igazodva és a kellő arányokat megtartva alkalmazza a beszéd díszítésére szolgáló elemeket. A világosság számol az „emberi gyarlósággal”, az összpontosított figyelemre nem mindig képes emberi lénnel, és a legegyszerűbb hallgató számára is befogadhatóvá teszi az üzenetet úgy, hogy a mondanivaló lényege ne vesszen el. Nem egyszerű feladat, ezért is van szükség a szónoki képességek elsajátítására, gyakorlására.

A nyelvhelyesség. A nyelvhelyesség erénye – illetve az, amit ma nyelvhelyességnek nevezünk – váltja ki napjainkban a legtöbb vitát. Lőrincze Lajos Bárczi Gézát idézi: „A nyelvhelyességet abból a szempontból kell... elsősorban néznünk, hogy egy-egy szó vagy fordulat, szerkezet milyen hatást tesz: ízetlen, lapos, sablonos, ízléstelen, nagyképű, fitogtató, tudálékos vagy színes, eleven, választékos, képszerű, zamatos, simán hidegen szabatos, előnyösen figyelemfelkeltő vagy

észrevehetetlenségében nemes” (Lőrincze 1980: 35). Az antik szónoklattanok is foglalkoztak a nyelvhelyesség kérdésével. Arisztotelész a Rétorika egyetlen fejezetét szentelte ennek a kérdésnek. Adamikné Jászó Anna felhívja a figyelmet rá, hogy Arisztotelész alapvető erénynek tekintette a nyelvhelyességet: „A stílus alapfeltétele a nyelvhelyesség” (Rét. 1407a, Adamikné 2013: 308). Arisztotelész öt követelményt is megfogalmaz: (Rét. 3. V):

- a) a kötőszavak helyes használata;
- b) a dolgokat nevükön nevezzük, ne pedig körülírjuk őket;
- c) ne alkalmazzunk kétértelmű kifejezéseket, mint azok, akiknek nincsen semmi mondanivalójuk;
- d) a szavak nemének helyes kell meghatározása (hímnem, nőnem, semlegesnem);
- e) az egyes és többes szám helyes alkalmazása.

Arisztotelész tehát a terjengősség és a kétértelműség visszaszorításában, az alany és állítmány egyeztetésében, valamint a görög egyik jellemző vonásában, a nyelvtani nemek helyes használatában értelmezi a nyelvhelyességet. A kétértelmű kifejezések elleni fellépés pedig jelentheti egyúttal a homályos, zavaró megfogalmazásoktól és a csúsztatásoktól való védelmet is. Ezekből „világosan látszik, hogy Arisztotelész számára a nyelvhelyesség nyelvtani (grammatikai) és jelentéstani (szemantikai) jelenségekből áll” (RetLex. 2010: 862). Továbbá itt említi meg azt is, hogy „az írásnak jól felolvashatónak és jól előadhatónak kell lennie; e kettő ugyanis azonos” (3. V. 1407b), ezzel a mondattal pedig kiszélesíti a vizsgálati kört: nemcsak a beszélt, hanem az írott nyelvben is fontos a tájékozottság és a precízesség, hogy ha írott szöveget adunk elő, világos legyen mindenki számára, melyik szó hová tartozik, melyiknek mi a jelentése.

Ezt a gondolatot Quintilianus fűzi tovább, aki a saját művében az alapoktól (a hangoktól) építi fel a szónoki ismereteket, és 12 könyves terjedelmes műve tulajdonképpen egy rendszeres (azaz rendszerbe foglalt) nyelvművelést foglal magában (RetLex. 2010: 863). A vizsgált művek közül kétségtelenül az övé mondható a legteljesebbnek, legátfogóbbnak, Quintilianus hosszan fejtegeti a nevelés fontosságát és azt, hogy mindent az alapokkal, a grammatikával (H. Tóth 1996: 20) kell kezdeni. Ez a Szónoklattan első könyvének előszavából vett idézetekből is jól látszik: „röviden bemutatjuk, amit hasznosnak ítélünk a szónok neveléséhez” (25); „nem fogok vonakodni leereszkedni azokhoz a kisebb dolgokhoz, amelyeket, ha megtagadsz, nincs helye a nagyobbaknak” (5); „Mert az első könyv azokat a dolgokat fogja tartalmazni, amelyek megelőzik a rétor munkáját” (21); „Tökéletes szónokot nevelünk, aki nem lehet más, csak derék férfi, ezért nemcsak a kiváló szónoki képességet követeljük meg tőle, hanem a lélek minden erényét is” (9).

Quintilianus tehát részletes, írásos formában is leteszi a szónok (anyanyelvi) nevelésének módszertanát. Elképzelése szerint a gyermekeket először görög nyelvre kellene tanítani, csak azután a latinra. Felfogása meglepő lehet, hiszen római polgárról van szó, mégis az „idegen” nyelvbe való bevezetést szorgalmazza először, mondván: a latint a gyermek úgymint megtanulja, hiszen anyanyelvi környezetben nő majd fel. Quintilianus módszere valóban a bölcsőtől a sírig fogja

át a nevelést, hiszen azt szorgalmazza, hogy már a dajkák legyenek aktívak a nevelésben, és törekedjenek a helyes beszédre (ne csak az erkölcsök legyenek tiszták). De mit jelent a helyes beszéd Quintilianus szerint? Ehhez először tisztázza a grammatika és a nyelvhelyesség fogalmát, majd kitér a hibákra is.

A grammatikát alapvetően két részre osztja: a helyes beszéd tudományára és a költők magyarázására, de mindezek előtt a helyesírás áll, hiszen „a magyarázatot megelőzi a helyes fölolvadás” (1. IV. 3). Quintilianus tehát az írás – sorrendbeli – elsődlegességét hangsúlyozza: az írásnak meg kell előznie a helyes beszédre való tanítást és az irodalom ismeretét, magyarázatát. Éppen emiatt külön fejezetet szentel a helyesírásnak is a nyelvhelyességen belül, hogy erre építhesse fel a beszédtanítás alapelveit.

Valójában az alapoktól kezdi: a grammatika fejezetében a magán- és mássalhangzók tárgyalása az első a görög és a latin nyelv vonatkozásában. A szófajok tárgyalásánál pedig visszautal arra, amit Arisztotelész és a görögök vallottak az igékről és a névszókrol: „A régiek ugyanis, közöttük Arisztotelész is és Theodektész, csak az igéket, a névszókat és a kötőszavakat különböztették meg, tudniillik úgy ítélték meg, hogy az igékben van a beszéd ereje, a névszóban az anyaga – hiszen más az, amit beszélünk, és más, amiről beszélünk –, a kötőszókban pedig azok összekapcsolása” (1. IV. 18). Quintilianus nem foglal állást a szófajok számát illetően – igaz, többféle elképzelést is számba vesz –, hanem csak ajánlásokat fogalmaz meg tanítóknak, hogyan tanítsák meg a gyermekeknek ezeket az ismereteket.

A nyelvhelyességet a szavakkal kapcsolja össze („ez a követelmény a szavakkal kapcsolatos”), és a beszédben (vagy írásban) ezek ellen vétett hibákkal – a barbarizmussal és a szolecizmussal – határozza meg a fogalmat. Ahogyan láttuk, már Arisztotelész is a megnyilatkozás alaptételévé tette a nyelvhelyességet (ő ezt hellénizmosznak/hellenizmusnak nevezte), és különbséget tett az egy szóban elkövetett nyelvi hiba, a *barbarizmosz*, és a szófüzésben ejtett hiba, a *szoloikizmosz* között (RetLex. 2010: 100). Ezeket aztán Cornificius is kifejtette A C. Herenniusnak ajánlott Retorikában: „Soloecizmusról akkor beszélünk, ha az utóbb következő szó nem kapcsolódik szabályosan az előzőhöz. Barbarismus esetén pedig a szavakban ejtünk valamiféle hibát” (Her. 4. XII. 17). Quintilianus ebben is alapos, és mindkettőnek többféle fajtáját sorolja fel (1. V. 93–6):

BARBARIZMUS

- a) idegen nyelvi hatásra kialakult zavar; ide tartozik „például ha valaki egy afrikai vagy hispán szót kever a beszédébe”;
- b) nem a megszokott módon mond egy szót (szokatlanul, fenyegetően vagy kíméletlenül);
- c) sajátos hozzátoldások tarkítják a beszédet (betűk, szótagok);
- d) rossz helyre tett hangsúlyok, elnyújtott szótagok.

A SZOLOECIZMUS ezzel szemben szám, nem vagy akár a szórend tekintetében történik. Fajtái pedig a következők:

- a) hozzáadás: mert hiszen, föl a magasba;
- b) elhagyás: sétálok utat, ezt ne tette meg;

- c) felcserélés: is én, akarta ezt hiszen;
- d) helyettesítés: amikor egy dolgot egy másik helyett mondanak – legtöbbször igéknél fordul elő (más nemet, más időt, más személyt mondanak stb.).

A hibák szemléltetésére a latin nyelvből vett gazdag példaanyagot használja, és összehasonlító módszerekkel él (többnyire a göröggel veti össze a latint). Példáit itt most nem idézem.

Azt, hogy miért érdemelnek nagyobb figyelmet a beszédben elkövetett hibák, Quintilianus azzal indokolja, hogy „ezekre nem lehet írásban példát hozni” (I. V. 17). Egyáltalán azzal, hogy a hibák felsorolására és a kiküszöbölésükre tesz erőfeszítést, egy sajátos módszert követ, mert nem közvetlenül határozza meg a helyes beszéd, vagy éppen a helyesírás fogalmát.

Quintilianus szerint gyakori hiba a beszédben a hangsúlyok nem megfelelő helyen való alkalmazása, vagy éppen a szótagok nyúlása és rövidülése, valamint hangok összeolvadása és elválasztása. A kép azonban ennél árnyaltabb, hiszen a nyelvjárások és a költői eszközök kivételt képeznek, más jellegűek. Az előbbi a görög nyelvben jelent nehézséget, hiszen ami az egyik nyelvjárásban helyes, az a másikban helytelen: „Ennek a dolognak [a hangsúlynak] nehezebb a megfigyelése a görögöknél, mert nekik több beszédfajtájuk van” (I. V. 29). A latin ezzel szemben egységesebbnek tekinthető, jól meghatározható helye van a hangsúlyoknak, hiszen logikailag kikövetkeztethetők. Quintilianus nem beszél az itáliai nyelvjárásokról, nem is említi őket. Tény, hogy ekkoriban már azt a korszakot élik, amelyet Adamik Béla a latin nyelv normalizációjának nevez (Adamik B. 2009: 192–234, lásd a III. részben), éppen ezért furcsa, hogy említés szintjén sem beszél a szerző más nyelvváltozatokról. A költők kivételes nyelvhasználatát pedig már Arisztotelész is szóba hozta korábban (a költői és a prózanyelv megkülönböztetése kapcsán). A hibákkal foglalkozó részt Quintilianus így zárja: „Ha tehát minden hibát, melyekről fentebb beszéltünk, kiküszöböltünk, akkor azt kapjuk majd, amit *ortoepeiának*⁴ (helyes beszéd) nevezünk, vagyis a hibátlan és kellemes hangképzést, mert így lehet azt helyesnek értelmezni” (I. V. 33).

A nyelvhelyesség kérdéséhez tartozik az idegen szavak kezelése is. A latinba számos idegen szó és kifejezés került, köszönhetően annak, hogy sok nemzetiség élt a Római Birodalomban. Quintilianus a pun, hispán és gall⁵ szavakat említi, de természetesen a római kultúrára legnagyobb hatással a görög nyelv és kultúra volt, „hiszen a római egyrészt innen lett fordítva, másrészt olyan szavakat használunk [mi, a rómaiak – P. Á.], melyek nyilvánvalóan görögök, ha a mi sajátjaink hiányoznak, amiképpen olykor ők is kölcsönöznek tőlünk” (I. V. 58). A legfon-

⁴ Az „ortoepeia” görög eredetű szóösszetétel (orthós = helyes; épos = beszéd). Bolla írásában feleleveníti, hogy mind a helyesbeszéd, mind a helyesírás az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik, és mindkettő a köznyelvre, a nyilvános és művészi nyelvhasználatra (annak élőszóbeli vagy írásos formájára) vonatkozik (Bolla 1998: 3).

⁵ Máté Jakab szerint ezeken azokon a területeken, ahol ezek a népek és a többi olyan nép élt, akik nem hatottak meghatározóan a latin szellemiségre, ott a latin vált az államigazgatás nyelvévé, a beszélt latin nyelv pedig kiszorította a legtöbb nyelvet. Ebből a vulgáris latinból alakultak ki az európai újlatin nyelvek (Máté 2003: 91).

tosabb kérdés az, hogy ugyanúgy kell-e ragozni ezeket a szavakat is, mint az „anyanyelvi” szavakat, Quintilianus pedig a latinos ragozás mellett foglal állást, mondván: azt kell követni, amíg illő. Mégis van úgy, hogy a tekintélyt felülmúlja a nyelvszokás, amely előtt meg kell hajtunkunk magunkat.

Quintilianus azonban nemcsak a hibákkal foglalkozik, hanem lefekteti a helyes beszéd alapelveit is. A meghatározó tényezők pedig a következők (vö. 1. VI. 1–3):

Tényező	Mi jelent?
értelem	Az analógia, olykor pedig az etimológia szolgáltatja.
régiség	Valamiféle fenség (vallásos tisztelet) szolgáltatja.
tekintély	Szónokoknál és történetíróknál keresendő (a hiba is lehet példaértékű!).
megszokás	A szónoklás legbiztosabb tanítója.

A stíluserevények mind az adekvát megszólalást hivatottak segíteni (explicit módon az illőség, de a világosság és a nyelvhelyesség nem választható el tőle). Kemény Gábor szerint a nyelvi helyesség kontextusfüggő, helyezethez kötött, tulajdonképpen a szituációnak való megfelelés, odaillőség (Kemény 2007: 126). Korábban Lőrincze Lajos – Simonyi Zsigmondra hivatkozva – így nyilatkozott (egy részét a cikk első felében már idéztük): „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van, s ez utóbbi a nyelvhasználat kérdésében igen lényeges [...] a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (Lőrincze: 1980: 21).

A 21. századi nyelvművelő hozzáállás az emberközpontú, majd nemzetköz-pontú (Grétsy 1993) nyelvművelés után elérkezett a stílusközpontú nyelvművelés fogalmához, azaz – kijelenthetjük – visszatértünk a kiindulási pontba, az antik alapokhoz: ismét a stílus kérdése került a nyelvművelést végző szakemberek figyelmének középpontjába (Kemény 2007: 119–26; Adamikné 2013: 311).

Nyelvi cselekvési színterek, tervek

A nyelvművelés tágabb környezetéről is érdemes röviden szólnunk. A nyelvvel kapcsolatos döntések több szinten történhetnek. Szakmai szempontból a nyelvész szakember vizsgálódik, törődik az új jelenségekkel, a tulajdonképpeni előre mozdító döntések azonban a politikusokhoz kötődnek (jó esetben a szakemberek javaslatainak figyelembe vételével). A nyelvművelést végzők ajánlásokat fogalmazhatnak meg, előkészíthetik akár egy törvénnyel (pl. a 2001. évi XCVI. törvény a gazdasági célú reklámok szövegeiről), akár egy ünnepnappal (pl. A magyar nyelv napja) kapcsolatos döntések meghozatalát.

A nyelvet érintő politikai döntések így nyelvpolitikai döntésekké válnak. De a nyelvpolitika is rész egy hierarchiában, amely a nyelvre ható tényezőket képezi le. Ezek a tényezők a következők: „1. nyelvpolitika (nyelvtervezés), 2. nyelvi geopolitika, 3. nyelvstratégia, 4. nyelvművelés, 5. nyelvvédelem” (Balázs 1996/1999: 175; Balázs 2001; RetLex. 2010: 865). A nyelvpolitika „társadalomkutatók nyelvi kutatásokon, eredményeken alapuló, az idegen nyelvek és az anyanyelvek használatát szabályozó tevékenysége, amelynek végrehajtása a politika (oktatáspolitikai, kulturális

politika) feladata”, azaz a tényleges döntések politikai döntések, az Országgyűlés, a kormány vagy az illetékes miniszter hatáskörei. A nyelvstratégia ehhez kapcsolódóan „a nyelvpolitika tudatos végrehajtása”: tulajdonképpen gyakorlati megvalósulás, átfogó terv és alkalmazott eljárások összessége. A nyelvstratégia nem minden felosztásban kap önálló szerepet, gyakran a nyelvtervezés (nyelvpolitika) részeként értelmezik. Az is előfordulhat, hogy az egyes szintek átfedik egymást.

A nyelvművelésre többször is ösztönöz zúdult az elmúlt évtizedekben: 1997-ben a tervezett nyelvtörvény váltotta ki 39 nyelvész tiltakozását (ÉS-nyilatkozat), majd a 2001-ben elfogadott reklámyelvtörvény kapcsán csaptak fel heves indulatok. Ezekre feleletként fogalmazta meg Balázs Géza a nyelvművelés vitairatát (Balázs 2005), amelyben összegzi a nyelvművelés-kritika véleményét, és feleletet fogalmaz meg a nyelvművelőket ért vádakra. A magyar nyelv Alaptörvényben való rögzítését szintén ellenérzések és ellenvélemények kísérték néhány nyelvész részéről (Kontra–Cseresnyési 2011).

A nyelvművelés átfogó fogalom, amelyet a nyelvstratégia és a nyelvpolitika bizonyos elemei is lefednek. Megkülönböztetendő azonban a laikusok által végzett nyelvvédő tevékenységtől, erre utalnak a „tudományosan megalapozott” és a „nyelvészek által végzett” jelzők is.

Lőrincze Lajos már korábban leírja, hogy káros az, ha megalapozatlanul jövendőlik meg a nyelvi romlást és ezáltal a nemzethalált. „Indokolatlan és jogtalan a »nyelvében él a nemzet« szállóigének az az értelmezése, alkalmazása, amellyel manapság egyre gyakrabban találkozunk: romlik a nyelv, emeljünk gátat a romlásnak, mert népünk, nemzetünk kerül végveszélybe. Rohan a szakadék felé. Ha a nyelv ügyében valamit nem teszünk” (Lőrincze 1978/1993: 168).

A tudományos megalapozottságú stratégia szükségét és módjait vázolja Balázs Géza (2001). S valóban: a magyar nyelvet nem fenyegeti a kihalás veszélye, a nemzedékek közötti súrlódás – nyelvi értelemben véve is – természetes dolog. A változás nem mindig rossz, sőt a nyelv alkalmazkodik a társadalmi szükségletekhez.

A nyelvművelésnek (vagy nyelvművelődésnek) abban van és lehet szerepe, hogy az ókori retorikák mintájára, a mai modern viszonyoknak megfelelő nyelvstratégia részeként, a gyakorlati megvalósításban segítsen különböző színtereken: az oktatásban, a nevelésben, a médiában, továbbá mozgalmi színtereken például anyanyelvi táborok és rendezvények szervezésével, támogatásával (Grétsy László és Balázs Géza, valamint az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport konkrét javaslatokat készített egy magyar nyelvstratégia kidolgozásához, vö. Balázs 2001, 2005; Grétsy–Balázs–Minya 2012). A legfontosabb dolog az, hogy a stratégia tekintettel legyen az adott nyelv jellegére, például arra, hogy régi vagy új nyelvről van-e szó, milyen a nyelv hangtana, milyenek a képzők stb. (Balázs 2001: 139–42). Balázs Géza bőséges listát készített a magyar nyelv jellegzetességeiről, ilyenek például tautologikus-nyomatékosító szerkezet (*amit elmondtam, az el van mondva*); kétszeres tagadás (*senki sem jött*) stb. (uo.). A nyelvstratégia fontos része lehet az interaktív szómagyarítás, amelynek már most is van fóruma az interneten (www.szomagyarito.hu). Az elképzelések szerint a sikerültebb magyarításokat el lehetne terjeszteni a beszélők között – kér-

dés természetesen, hogy mit fogadnak majd el. További feladatok várnak ránk a helyesírás, az oktatás, a nyelvi tolerancia nagyobb fokúvá tétele, de az idegen-nyelv-tanulás és a jogi-hivatali nyelv területén is (Grétsy–Balázs–Minya 2012).

Több nyelvi ismeretterjesztésre is szükség van, mert a nyelvhasználók sokszor bizonytalanok, és a norma fogalmát ezért sem temethetjük még el. A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda nyelvi tanácsadójaként rendszeresen találkozom egészen egyszerű, de rendkívül bonyolult helyesírási, nyelvhelyességi vagy éppen etimológiai kérdésekkel is. A tanácsadó ilyenkor legjobb tudása és a rendelkezésére álló szakkönyvek alapján válaszol – vagyis egy már „kodifikált tudáshoz” fordul, és hozzáteszi a saját maga tapasztalatait, így próbál meg irányt mutatni. A nyelv-művelés-kritika éppen ezt veti sokszor a nyelv művelők szemére: nem dönthető el, hogy mi „helyes” és mi „helytelen”, mert ennek megítélése nem a tudomány része, és az az eszményi nyelvhasználat, amelyre hivatkoznak, voltaképpen nem is létezik (vö. Tolcsvai 1998; Kálmán 2004; Sándor 2006). A nyelvi babonáktól és nyelvi mítoszoktól a nyelv művelés is elhatárolja magát (NyelvmK. II. 366 kk.), ezek általában szájról szájra terjednek (pl. az ’és’ elé nem teszünk vesszőt), és a nyelvhasználók nagy tömegét befolyásolhatják, elbizonytalaníthatják.

Tolcsvai Nagy Gábor is megfogalmazta a nyelvvel kapcsolatos stratégiai lépések fontosságát (Tolcsvai 2004). Szerinte ezeket a lépéseket szociolingvisztikai kutatásoknak kell megelőzniük, és minden egyes területen a jelenleginél alaposabb felmérésekre, kutatásokra van szükség. Tolcsvai szerint egy nyelvi stratégiai programban a következő területek fontosak (válogatás a 16 pontból a teljesség igénye nélkül) (i. m. 251 kk.):

- a nyelvi eszmény (létezik-e egyáltalán?);
- a leíró nyelvtanok felülvizsgálata az egyre bővülő szociolingvisztikai ismeretanyag hatására;
- nyelvi jogok;
- a beszéd, a kiejtés és az írás viszonya változásainak vizsgálata;
- helyesírási kérdések (túlszabályozottság)
- kétnyelvűség;
- a fordítás és tolmácsolás szerepének növelése; stb.

Tolcsvai inkább figyelemfelhívásnak szánja írását, konkrét javaslatokat nem fogalmaz meg, rávilágít azonban arra: van teendő a magyar nyelvvel kapcsolatban, szükség van stratégiai lépésekre, nyelvstratégiára. A nyelv művelők közül Balázs Géza is szükségesnek tartja egy ilyenfajta, szociolingvisztikai(lag megalapozott) nyelvstratégia megalkotását, ennek központi szerepét is hangsúlyozza (Balázs 2001: 119).

Arra, hogy a nyelvészet és nyelv művelés (ezen belül is szorosabban a szociolingvisztika/társasnyelvészet, a leíró nyelvészet és a nyelv művelés) nem állnak egymással szöges ellentétben, sőt, egymást kiegészíthetik, Kenesei István mutatott rá Hányféle igazság van? című írásában (Kenesei 2002). Elképzelése szerint hazánkban egy nyelvi változás vizsgálatakor, az alkalmazott nyelvészetben belül a nyelv művelő áll a folyamat kezdő- és végpontjában. „A nyelv művelők fedezik fel – sokszor a leíró vagy társasnyelvésznel érzékenyebb füllel vagy szemmel –, hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek, és hogy ezek miben

térnek el a korábbiaktól, az addig elfogadottaktól” (i. m. 46). A következő állomás a leíró nyelvész, aki a jelenség nyelvszerkezetbe való illeszkedését vizsgálja. Majd a társasnyelvész következik, aki konkrét kutatási eredményekkel, adatokkal támasztja alá: kik, hol, hányan használják a kérdéses változatot, azaz mennyire terjedt el az új jelenség. S végül a nyelvművelő ezek alapján adhat tanácsot a hozzáférőknek.

Összegzés

A jelen írásban bemutattuk, hogy a Lőrincze Lajos-féle emberközpontú nyelvművelés antik retorikai alapokkal bír. Végigtekintettük az úzus, a nyelv szokás kérdését, valamint az antik stíluselméletek releváns stílusereit. Megállapítottuk, hogy a nyelvről az ókorban is gondolkodtak, vitáztak, és nevelői célzatú szónoklattanonok mind egy ideális (eszményi) nyelv változatot preferáltak, és igyekeztek mind szélesebb körben elterjeszteni azt. A Lőrincze-féle nyelvművelés az embert helyezte előtérbe, és az ember érdekét tartotta szem előtt, amikor a kommunikáció zavartalanságáról értekezett. Lőrincze Lajos máig ható felfogását persze tovább is gondolták, és így beszélhetünk nemzetközpontú és stílusközpontú nyelvművelésről. A három közül a legutóbbi áll a legközelebbi rokonságban azzal, amit – alapgondolatként – az antik stíluselméletből kiolvashatunk. Végül röviden áttekintettük a nyelvi cselekvési színterekről szóló elképzeléseket is. Az emberközpontú nyelvművelés gondolatait ma is idézik, és Lőrincze Lajos szemlélete különösen aktuális most, születésének 100. évfordulóján.

SZAKIRODALOM

- Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap, Budapest.
- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek*. Seneca Kiadó, Budapest.
- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. (RetLex.) Kalligram, Pozsony.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra (AAA) 2005. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. (Rét.) Telosz Kiadó, Budapest. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás.
- Balázs Géza 1996/1999. „Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai”. In: Fábíán Pál – Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest 164–76.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balázs Géza 2005. „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza (szerk.) 2011. *E-nyelv Magazin – Nyelvstratégia* 2011/4. Elérhető: www.e-nyelvmagazin.hu.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz-Westermann, Celldömölk.
- Bolonyai Gábor 2011. „Szókratész és a retorika”. In: Raátz Judit – Tóthfalussy Zsófia (szerk.): *A filozófia és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Cornificius 2001. *A C. Herenniusnak ajánlott Retorika*. (Her.) Magyar könyvklub, Budapest Fordította: Adamik Tamás.
- Cooper, Martha 1989. *Analyzing Public Discourse*. Prospect Heights, Illinois: Waveland.

- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat, Budapest.
- Fábián Pál – Lőrincze Lajos 1999. *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 1993. „Nemzetközpontú nyelvművelés” *Magyar Nyelvőr* 127: 1–4.
- Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő kézisztár II.* (NyelvmK.) Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László – Balázs Géza – Mínya Károly (szerk.) 2012. „Dokumentumok anyanyelvünk helyzetéről” *Édes Anyanyelvünk* 2: 11–4.
- Heltai Pál – Nagy Róbert 1997. *Nyelvművelés Angliában és Amerikában: a Plain English Campaign*. *Magyar Nyelvőr* 131: 396–409.
- H. Tóth Imre 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szaklak*. Savaria University Press, Szombathely.
- H. Tóth Imre 2005. *A nyelvtudomány története. A kezdetektől a XX. század elejéig*. JATEPress, Szeged.
- Kálmán László 2004. *A nyelvművelés mint áltudomány*. Elérhető: <http://web.unideb.hu/~tkis/altudomany.htm> [2012. 02. 29.].
- Kemény Gábor 2007. „Stílusközpontú nyelvművelés” In: *Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 119–26.
- Kenesei István 2002. „Hányféle igazság van?”. *Magyar Nyelv* 98: 39–48.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Osiris, Budapest.
- Kontra Miklós – Cseresnyési László 2011. A magyar nyelv halála (a Parlamentben 2001-ben és 2011-ben) <http://web.unideb.hu/~tkis/> [2012. 04. 20.].
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1993. *Megnől az ember szíve. Barátok – emlékek – találkozások*. Új horizont, Veszprém. Szerk.: Balogh Ferencné, Kolczonay Katalin és Raffai István.
- Magyar Értelmező kézisztár 2003. (Ékszt.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Máté Jakab 2003. *A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Molnár Mária 2015. *Normakövető és/vagy normaalkotó tanulók nevelése? A nyelvi norma szemlélete és közvetítése a magyar nyelvi tankönyveinkben*. PhD-értekezés, kézirat. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott Nyelvtudomány Doktori Program, Pécs.
- Pölcz Ádám 2012. *Az alkalmazott nyelvészet retorikai megalapozása – A nyelvművelés retorikai alapjai*. Szakdolgozat, kézirat. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2009. *Szónoklattan*. (Szón.) Kalligram, Pozsony. Szerk.: Adamik Tamás.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris–Tinta, Budapest. Ford.: Siptár Péter.
- Sándor Klára 2001. *Nyelvészet és ideológia*. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/humfold/szocling/Sandor_K/corvina.htm [2015. 11. 12.].
- Sándor Klára 2006. „Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés”. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 958–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996/1999. „Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben” In: Fábián Pál – Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 177–89.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi értekezések 144. Akadémiai, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat, Budapest.
- Wacha Imre 1999. *A korszerű retorika alapjai I–II*. Szemimpex, Budapest.

Pölcz Ádám

tanársegéd

ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

PhD-hallgató

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

Lőrincze Lajosra emlékezve

Azt mondják, nincs sorsszerűség, csak arról van szó, hogy agyunk olykor egymástól távol eső és komolyabb összefüggésben sem levő dolgokat néha közös értelmezési keretbe rak össze. Így vagyok én is valahogy Lőrincze Lajossal. Nem tudok szabadulni a gondolatától, hogy Lőrincze Lajos személye meghatározó szerepet töltött be életemben, pedig közvetlenül nem olyan sok alkalommal találkoztam vele, akkor is legtöbbször nagyobb társaságban, és személyesen igazából keveset beszélgettünk.

Onnan indulnék ki, hogy már az egyetemi felvételi vizsga óta úgy érzem, hogy közvetetten valahogy Lőrincze Lajosnak köszönhetem, hogy sikeresen vettem a felvételi vizsga akadályait. Ennyi év elteltével is gyakran eszembe jut még ma is az a verőfényes délelőtt, amikor izgatottan ott ülök a Pesti Barnabás utcában a vizsgáztató bizottság előtt, korrektül elmondtam már mindent, amit a gimnáziumban tanultunk a tételként kihúzott írókról-költőkről, de érzem, hogy várnának még valami pluszt is, valami olyan többletet, ami a tanult anyagban nem fordult elő. A konkrét tételek után kérdezgetnek erről-arról. Egyszer csak Lőrincze Lajost hozzák szóba, vajon mit tudok róla? Említem a rádióműsorát, aztán rátérek arra, hogy a nyelvtudományi folyóiratok közül ő szerkeszti a Magyar Nyelvört. A feszélyezett hangulat egy csapásra megváltozik, oldottabbá válik. Kérdezgetnek a Magyar Nyelvőrrel, szóba kerül Szarvas Gábor, a lap alapítója, az ő munkásságáról is tudok több mindent. Még egy kicsit elbeszélgetünk a többi nyelvtudományi folyóiratról, a Magyar Nyelvről és a Nyelvtudományi Közleményekről, majd biztatóan mosolyogva jelzik, hogy kész a vizsga. Drága barátnőm, aki egész idő alatt a terem előtt a folyosón szurkolt nekem, izgatottan ugrik fel az ajtó nyitódására, és nekem szegezi a kérdést: na, hogy ment? – Szerintem sikerült – mondom én, és máig csodálkozom magamon, hogy az akkori hihetetlenül nehéz egyetemi bejutási feltételek mellett hogyan lehettem ilyen biztos benne.

Több év elteltével személyesen is megismerkedtem Lőrincze Lajossal. Az egyetem elvégzése után nem sokkal a sors Adára hozott, abba a bácskai (a jelenlegi hivatalos besorolás szerint az észak-bánáti [?] körzethez tartozó) kisvárosba, amelyről korábban nem sokat hallottam. Csak annyit, amennyit mindenki. Leginkább Rákosi Mátyás születéséről ismert a település, az idelátogatók még ma is keresgélnek szülőházát, amelyet már rég lebontottak. Rákosi után Szarvas Gábert, a neves nyelvészt szokták említeni, aki itt született, és életének első néhány évét Adán töltötte. Mire én idekerültem, a hálás adaiak Szarvas Gábor tiszteletére két évente, majd három évenként nagyszabású Szarvas Gábor nyelvművelő napokat szerveztek. 1970-ben tartották az első rendezvényt, és két év múlva, 1972-ben már szobrot is emeltek Szarvas Gábornak – a korábban ledöntött, elkallódott szobor pótlására. Ezt az 1972-ben emelt szobrot Bárczi Géza avatta fel.

Ezeknek a Szarvas Gábor nyelvművelő napoknak volt állandó vendége és előadója Lőrincze Lajos tanár úr. Kedves, megnyerő személyisége és meleg hangja,

ahogy sokszor elmondta, hogy „szíve csücskének” tekinti az adaiakat, mindenkit magával ragadott. Akárcsak az a szemlélet is, amelyet emberközpontú nyelvművelésnek nevezünk, és amely a tanácsadást, a nyelvi ismeretterjesztést a nyelvművelés egyik fontos feladatának tekinti. 75 éves születésnapja alkalmából a Szarvas Gábor nyelvművelő napokon való közreműködéséért, az akkor még jugoszláviai magyar nyelvművelésben nyújtott segítségéért Szarvas Gábor-díjjal tüntették ki Adán a nyelvművelő napokon.

Lőrincze Lajos csendes, toleráns, igen szeretetreméltó ember volt. Amikor idekerülésünk után pár évvel könyvtárosként már én is részt vettem a Szarvas Gábor-napok előkészületeiben, később pedig a Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület elnökeként egyre nagyobb szerepem lett a nyelvművelő napok megszervezésében, személyesen akkor ismerkedtem meg vele. A nagy emberekre jellemző megértés, elfogadás, bölcsesség jellemezte – ezzel a hozzáállással szemlélte a dolgok alakulását. Csak egy alkalomra emlékszem, amikor személyes kívánságának adott volna hangot. Ez már az utolsó alkalom volt, hogy el tudott jönni a nyelvművelő napokra. Halkan, szinte mentegetőzve megemlítette, hogy keveset tud enni, de gyakrabban kell elfogyasztania valamit, és tudnánk-e nap közben is felküldetni valamit a szobájába? Azonnal ugrott mindenki, hogy végre valamivel a segítségére lehetünk.

Nemcsak az adaiak érezték úgy hosszú éveken keresztül, hogy Lőrincze Lajos szinte összeforrt a Szarvas-napokkal, de a Szarvas-napokat látogató külföldi, magyarországi vendégek is elválaszthatatlannak tartották Lőrincze tanár urat az adai rendezvénytől. Erre vonatkozóan beszédes, kedves, bár zavarba ejtő emlékünkn, amelyet eddig még nyilvánosan nem említettem meg, hogy egy alkalommal, már Lőrincze Lajos halála után a nyelvművelő napokon a Szarvas Gábor-emlékmű koszorúzására érkező magyarországi vendégek még egy, Lőrincze Lajos nevére szóló koszorút hoztak, azzal a kéréssel, hogy Lőrincze Lajos emlékművét is koszorúzzuk meg. Kolléganőmmel tanácstalanul toporogtunk, mi legyen a koszorúval, hiszen Adán nincs Lőrincze Lajos-emlékmű. (Csak zárójelben: akkor még máshol sem volt, remélem, azóta már több helyen emeltek.) Végül úgy oldottuk meg a kérdést, hogy mivel Magyar nyelvészek arcképcsarnoka címen kiállítást nyitottunk meg ugyanazon a napon, amikor a Szarvas Gábor-emlékmű koszorúzása is volt, a koszorút a kiállítóteremben a Lőrincze Lajos munkáit bemutató tablók alatt helyeztük el.

Még egy emléket szeretnék említeni, mely Lőrincze Lajos és a nyelvművelő napok szoros kötődését mintegy szimbolizálja. Mindmáig nagyon emlékezetes számunkra az a levél, amelyet az 1993-as Szarvas Gábor nyelvművelő napok tudományos tanácskozásán az akkor már nagybeteg Lőrincze Lajosnak írtunk és juttattunk el a budapesti kórházba, ahol kezelték. A Szarvas-napokat szokás szerint októberben tartottuk, és fájó szívvel idéztük fel a korábbi éveket, amikor mindig jelen volt közöttünk. A tanácskozás résztvevői, előadói, vendégei és közönsége, valamennyien úgy gondoltuk, hogy szeretnénk valahogy bátorítást és erőt adni neki, kifejezni, hogy vele vagyunk, és reményt adni, hogy sikeresen megküzdjön a betegséggel. Ezekkel a gondolatokkal egy levelet fogalmazzunk meg, amelyet mindannyian aláírtunk. Körülbelül 60, talán 70 ember lehetett ott a tanácskozáson a városháza dísztermében. Adán kívül különböző vajdasági településekről, Zentáról, Újvidékről,

Szabadkáról érkezett a közönség, valamennyien a magyar nyelv és a nyelvművelés ügye mellett elkötelezett emberek. Csoóri Sándor is aláírta a levelet, aki abban az évben a Szarvas-napok vendége volt, akárcsak Pomogáts Béla, aki azt a feladatot is vállalta, hogy személyesen átadja a levelet Lőrincze Lajosnak a kórházban. Így is történt. Mint ahogy aztán Pomogáts Béla értesített bennünket, Lőrincze Lajos még el tudta olvasni a levelünket, és talán egy órával később meghalt. Azóta is úgy érezzük, hogy szimbolikus értelmű, hogy Lőrincze Lajos a mi adai levelünket olvasta el utoljára életében.

Hódi Éva

könyvtáros, egyesületi elnök
Szarvas Gábor Nyelvművelő Társaság
Ada

Interjú Grétsy Lászlóval és Lőrincze Péterrel

Beszédpartner: Balázs Géza

Grétsy László válaszol

– *A ma 30 év alattiak aligha ismerik Lőrincze Lajos nevét, legfőljebb hírét hallották. Hogyan határoznád meg röviden: ki volt Lőrincze Lajos?*

– Szomorúan tapasztalom, hogy a maiaknak keveset mond, sőt sokuknak semmit sem jelent Lőrincze Lajos neve. Pedig a második világháború utáni évtizedekben ő volt „a” nyelvész. Rejtvények meghatározásai között olvashattuk ezt: „Ismert nyelvészünk”, és akkoriban kivétel nélkül mindenki tudta, hogy róla van szó. Más nyelvész nevét esetleg nem is ismerték, de Lőrinczéét igen. Hogy ki volt ő? Az a már eleve rokonszenvet keltő megjelenésű, barátságos, mindenkivel kedves nyelvész, nyelvjáráskutató, de elsősorban nyelvművelő, aki a második világháború utáni nehéz időkben mint anyanyelvünk őre, a nyelv szépségeinek, értékeinek megmutatója egyszerre mindenkire tudott szólni, legfőképpen a rádió révén, és ezáltal alig néhány év alatt valóságos nemzeti intézménnyé vált. A rádióhallgatók hamar megismerték és megszerették *Édes anyanyelvünk* című ötperceit, amelyek ráadásul a leghallgatottabb időpontokban, szombaton, illetve vasárnap hangzottak el. Azt mondhatnám, népszerűsége szinte sorsszerű volt.

– *Volt kedvenc dala írója, költője, könyve, városa?*

– Kedvenc daláról nem tudok, de azt sokszor megtapasztaltam, hogy a népdalokat gyakran és szívesen dudorászta. Olvasó ember volt. Éjjeliszeikrényén mindig volt valamilyen könyv vagy folyóirat (na meg ceruza, hogy a neki nyelvi szempontból érdekes részeket vagy szavakat megjelölje). Leginkább a kortárs írókat és költőket kedvelte: Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Áprily Lajost, és ismeretségbe is került velük. Szeretett verssorokat idézni, főleg Aranytól, de a kedvenc írója mégis Áprily volt, akivel több évtizeden át tartó személyes kapcsolatot is ápol: „Lajosbácsizta”, és a már súlyos beteg költőt még a visegrádi szanatóriumban is meglátogatta. Áprily Lajossal való találkozásairól egyébként egy szép

Szabadkáról érkezett a közönség, valamennyien a magyar nyelv és a nyelvművelés ügye mellett elkötelezett emberek. Csoóri Sándor is aláírta a levelet, aki abban az évben a Szarvas-napok vendége volt, akárcsak Pomogáts Béla, aki azt a feladatot is vállalta, hogy személyesen átadja a levelet Lőrincze Lajosnak a kórházban. Így is történt. Mint ahogy aztán Pomogáts Béla értesített bennünket, Lőrincze Lajos még el tudta olvasni a levelünket, és talán egy órával később meghalt. Azóta is úgy érezzük, hogy szimbolikus értelmű, hogy Lőrincze Lajos a mi adai levelünket olvasta el utoljára életében.

Hódi Éva

könyvtáros, egyesületi elnök
Szarvas Gábor Nyelvművelő Társaság
Ada

Interjú Grétsy Lászlóval és Lőrincze Péterrel

Beszédpartner: Balázs Géza

Grétsy László válaszol

– *A ma 30 év alattiak aligha ismerik Lőrincze Lajos nevét, legfőljebb hírét hallották. Hogyan határoznád meg röviden: ki volt Lőrincze Lajos?*

– Szomorúan tapasztalom, hogy a maiaknak keveset mond, sőt sokuknak semmit sem jelent Lőrincze Lajos neve. Pedig a második világháború utáni évtizedekben ő volt „a” nyelvész. Rejtvények meghatározásai között olvashattuk ezt: „Ismert nyelvészünk”, és akkoriban kivétel nélkül mindenki tudta, hogy róla van szó. Más nyelvész nevét esetleg nem is ismerték, de Lőrinczéét igen. Hogy ki volt ő? Az a már eleve rokonszenvet keltő megjelenésű, barátságos, mindenkivel kedves nyelvész, nyelvjáráskutató, de elsősorban nyelvművelő, aki a második világháború utáni nehéz időkben mint anyanyelvünk őre, a nyelv szépségeinek, értékeinek megmutatója egyszerre mindenkire tudott szólni, legfőképpen a rádió révén, és ezáltal alig néhány év alatt valóságos nemzeti intézménnyé vált. A rádióhallgatók hamar megismerték és megszerették *Édes anyanyelvünk* című ötperceit, amelyek ráadásul a leghallgatottabb időpontokban, szombaton, illetve vasárnap hangzottak el. Azt mondhatnám, népszerűsége szinte sorsszerű volt.

– *Volt kedvenc dala írója, költője, könyve, városa?*

– Kedvenc daláról nem tudok, de azt sokszor megtapasztaltam, hogy a népdalokat gyakran és szívesen dudorászta. Olvasó ember volt. Éjjeliszeikrényén mindig volt valamilyen könyv vagy folyóirat (na meg ceruza, hogy a neki nyelvi szempontból érdekes részeket vagy szavakat megjelölje). Leginkább a kortárs írókat és költőket kedvelte: Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Áprily Lajost, és ismeretségbe is került velük. Szeretett verssorokat idézni, főleg Aranytól, de a kedvenc írója mégis Áprily volt, akivel több évtizeden át tartó személyes kapcsolatot is ápol: „Lajosbácsizta”, és a már súlyos beteg költőt még a visegrádi szanatóriumban is meglátogatta. Áprily Lajossal való találkozásairól egyébként egy szép

esszét is írt. Kedvenc városa a szülőfalujához, Szentgálhoz közeli Veszprém. Vagy két évtizede írtam is egy cikket a Nyelvőrnek *A nyelvművelés halhatatlanjainak városa: Veszprém* címmel, és talán mondanom sem kell, hogy a halhatatlanok egyike – Simonyi Zsigmond és Nagy J. Béla mellett – Lőrincze Lajos

– *Mi volt Lőrincze Lajos titka? Hogy tudta szinte kultikussá, egy egész nemzet számára érdekessé és fontossá tenni a nyelvművelést?*

– Vagy fél évszázaddal ezelőtt a neves kritikus, irodalmár Abody Béla is megpróbálta Lőrincze népszerűségének titkát megfejteni, és valahogy így válaszolt az ezt firtató kérdésre: hogy mi a titka, nem tudom; ha tudnám, utánoznám.

– *Lőrincze Lajos leginkább a rádióban szerepelt. De sok előadást is tartott. Megismerték? Felismerték?*

– Nem ismerték úgy fel, mint ahogy ma egy celebet viselt dolgaival együtt mindenki ismer, de sokan ismerték, és azok tapadtak is rá, mint a bogarak a légyfogóra. Egyébként pedig korántsem volt tőle idegen a televízió sem! 1964-től 1968-ig *Tessék kérdezni! A nyelvész válaszol* címmel egy nagyon is sikeres televíziós műsort is vezetett, amely egy szempontból unikumnak számított abban az időben. Ez volt az első valóban interaktív televíziós műsor, amelyben a nézőknek a műsor alatt telefonon fölített kérdéseire „élőben” válaszoltak a jelen levő nyelvészek. A kérdéseket a telefonügyeletesek vették fel, írták fel kis cédulákra, és úgy tízpercenként megjelent egy ifjú asszisztens, és tálcán nyújtotta át az addig beérkezett kérdéseket. Lőrinczének mindig volt két társa – elárulom: az egyik többnyire én voltam –, és a kérdésekre felváltva válaszoltunk. Az asszisztens ifjú hölgy egyébként a gazdag tévés pályáját akkoriban kezdő Kudlik Júlia volt!

– *Hogy is volt ez az Édes anyanyelvünk című rádióműsor? Mikor indult, hetente hányszor volt?*

– Nyilván Te is tudod, hogy ilyen címmel először egy földrajztudós és csak másodsorban nyelvész, Halász Gyula tartott anyanyelvvédő előadásokat a rádióban még a harmincas években. A háború után – már Halász Gyula halála után – a zenetudós Kodály Zoltán biztatására kezdett Lőrincze Lajos is előadásokat tartani a Halász Gyulától „megörökölt” címen. Eleinte, 1952 őszétől havonta tizenöt-húsz perceseket, majd 1954-től csupán ötperceseket, de hetenként, egészen haláláig. Négy évtizeden át! Az előadások java két vaskos kötetben könyv alakban is megjelent. Ennek a rádióműsornak az eredményeként lett Lőrincze Lajosból „a Lőrincze”. Nem csoda, hogy Békés István Legújabb magyar anekdotakincs című, 1966-ban megjelent munkájának *Édes anyanyelvünk* című fejezete kevés híján felerészből Lőrinczével kapcsolatos anekdotákat tartalmaz.

– *Nyelvatlaszgyűjtés, intézeti osztályvezetés, igazgatóhelyettség, rengeteg meghívás, utazás, előadás, rádióműsor – hogy fért bele az életébe?*

– Nehezen fért bele, még azt figyelembe véve is, hogy az osztályához érkezett, többnyire valamilyen nyelvi kérdésre választ kívánó levelek tömegének jelentős részére mi, a munkatársai válaszoltunk: Ferenczy Géza, Kovalovszky

Miklós, az alig néhány hónapja elhunyt Szűts László és még sokan mások, magamat is közéjük értve. De még így is annyi feladat hárult rá, hogy az osztály vezetésétől, amely nem kevés hivatali teendővel, részben fölösleges adminisztrációs tevékenységgel is járt, igyekezett megszabadulni. Ennek következménye, hogy már 1971-től én lettem az osztály vezetője, ő pedig tudományos tanácsadói „laza” funkcióban sokkal többet foglalkozhatott azzal, amit a legjobban szeretett: az igazi, embernevelő nyelvműveléssel.

– *Mi volt a szerepe a magyar nyelv hete megindításában?*

– Az ötlet nem tőle származik, hanem a TIT budapesti szervezete fáradhatatlan előadójától, Medgyes Bélánétól, aki a csillagászok, Kulin Györgyék kezdeményezésének, a csillagászati hétnek a mintájára javasolta ezt a rendezvénysort, de mint a TIT országos elnökségének tagja örömmel fogadta, és már az első alkalommal, 1967-ben maga is részt vett benne egy anyanyelvi ankét erejéig. Később is rendszeresen részese volt az eseményeknek, és az idővel népszerűvé vált rendezvénysorozat 20. évfordulóján, a magyar nyelv hete 1986. március 3-i megnyitó ünnepi előadásában Miskolcon ő adta az első összefoglaló értékelést erről a nagyon értékes, mozgalommá nemesedett rendezvényről.

– *Lőrincze tanár úr indította az Édes Anyanyelvünket is. Mi vezetett a lap megindulásáig, miért volt rá szükség?*

– Ennek a lapnak volt egy elődje, a *Magyarosan* című, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelentetett nyelvművelő folyóirat, amely az anyanyelvét szerető nagyközönségnek szólt, 1932-től 1949-ig élt, és kellő népszerűségnek örvendett, de a Rákosi-érában csendesen kimúlt. A lap ismerői az ötvenes évektől kezdve igyekeztek hasonló, de az újabb kornak megfelelő lapot létrehozni. Először Bárczi Géza szorgalmazta ezt, utána Kodály, majd leginkább éppen Lőrincze, akinek sorozatos tárgyalások útján a *Magyarosan* megszűnte után kerekén harminc évvel, 1979-ben sikerült az egykori folyóiratot új címmel és korszerűbb tartalommal életre keltetnie. A *Magyarosan* 18 évet élt, az utód ennek már épp a kétszeresét. Az *Édes Anyanyelvünk*nek 1992-ig Bencédy József volt a felelős szerkesztője, attól kezdve én. Igazán ideje volna már átadnom a stafétabotot az utódomnak.

– *Grétsy tanár úr mit tanult Lőrincze Lajostól?*

– Ezernyi dolgot említhetnék. Én az egyetemre azzal a szándékkal jelentkeztem, hogy író, költő leszek. Csakhogy már az első egyetemi évadban rá kellett döbbernem, hogy nem írónak, hanem nyelvésznek kell lennem, mégpedig nyelvtörténésznek. Az egyetem elvégzése, kandidátusi dolgozatom megírása, megvédése után 1958-ban tudományos főmunkatársi beosztásban a Nyelvtudományi Intézetbe helyeztek, történetesen Lőrincze Lajos osztályára. Mellette egyre inkább úgy éreztem: akkor tudom a legjobban a közjót szolgálni, ha azokkal a nyelvi kérdésekkel foglalkozom, amelyek honfitársaimat, a társadalom tagjait a legjobban érdeklik, a leginkább foglalkoztatják, vagyis amelyekkel a legtöbbet tudok használni közvetlenül a társadalomnak, az engem körülvevő embereknek. Lőrinczének köszönhetem, hogy a nyelvtörténészből az anyanyelvünk múltját,

változásait, mai állapotát, értékeit minél jobban megismerni és a megszerzett ismereteket másokkal is megosztani, anyanyelvünket megszerettetni kívánó nyelv-művelő lett belőlem.

Lőrincze Péter válaszol

Lőrincze Lajos fia, Lőrincze Péter fáradhatatlanul ápolja édesapja emlékét.

– *Milyen emléket idéz vissza leggyorsabban édesapjáról?*
 – Gyermekként játszom édesapám dolgozószobájában, a kézikönyvekkel teli forgatható könyvespolc, a „bányalift” körül. Természetesen az egyes könyvek jellemzőit is megjegyeztem, így tízéves koromban már tudtam, hogy a Czuczor–Fogarasi hatkötetes, vagy hogy a félbemaradt Gombocz–Melich nyelvtörténeti szótár a *geburnus*-nál végződik. Azt persze nem tudtam, mi is az a *geburnus*.

– *Fel sem vetődött, hogy Ön is nyelvész lesz?*
 – Soha. Környezetünk tele volt példákkal, hogy milyen gondokhoz, netán emberi tragédiákhoz vezet, ha a gyermek szülője foglalkozását kívánja folytatni. Ha sikertelen, akkor mindenki a felmenőhöz hasonlítja, ha pedig sikeres, akkor nem tudja magáról lemosni, hogy előmenetelét a szülői összeköttetéseknek, protekciónak köszönheti. Én egyébként egészen az egyetem végéig legújabb kori történelemmel, ezen belül is az első világháborút követő békeszerződések kisebbségvédelmi rendelkezéseivel akartam foglalkozni. Aztán egy véletlen folytán nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó közgazdász lettem.

– *Másképp kérdezem: életpálya választására volt-e hatása az édesapjának?*
 – Természetesen. Abban, hogy foglalkoztatott a kisebbségek – és természetesen elsősorban a magyar kisebbség – helyzete az első világháborút követően, komoly szerepet játszott, hogy családunk mindennapjai az „ötágú síp” jegyében teltek. Természetes volt, hogy évente többször Kolozsvárra utazom apám barátaihoz, nyelvész kollégák családjához, a nappaliban gyakran felbukkannak a nyugati magyar irodalom jeles képviselői, a magyar nyelv elkötelezett barátai, a kiváló kertépítő Torontóból vagy az egyetemi barát baptista prédikátor / jól menő nőgyógyász, Haraszi Sándor, Atlanta mellől. Ugyancsak apámnak köszönhető, hogy a hatvanas évektől a vajdasági politikai és irodalmi lapokból tájékozódhattam a világról. Bár a Magyar Szónak is megvoltak a „tabui”: nem lehetett például írni a második világháború végén lezajlott magyarellenos intézkedésekről, az újságból – ismerjük el – sokkal árnyaltabb kép jött át a világról, mint a hazai orgánumból. Az *Új Symposion*nak köszönhetem például Gion Nándor több évtizedig tartó barátságát.

Kezdő középiskolás lehettem, amikor – a *Nagyvilág* című havi folyóiratnak köszönhetően – felfedeztem magamnak az amerikai írókat, Tennessee Williamset, Saroyant. Apám érdeklődéssel figyelte a folyamatot, majd figyelmeztetett. Persze, jó olvasni amerikai írókat, de talán több figyelmet kellene szentelni a körülötünk lévő nemzetek kultúráinak – mondta. Útmutatása alapján kezdtem el foglal-

kozni Közép-Európa történelmével, irodalmával. Ennek aztán közgazdászként is gyakran hasznát vettem. Egy bankárnál volt tárgyalásom Bukarestben, irodája falán a régi százlejesnek az ábrázolása volt. Én azonnal szóltam, hogy ismerem az „eredetit”, Grigorescu híres festményét. Máskor a Román Nemzeti Bank alelnöke fogadott, akit történetesen Bogzának hívtak. Azonnal közvetlenné vált a légkör, amikor megkérdeztem, nem rokona-e a híres publicista Bogzának? Hát még amikor felidéztem, hogy ismerem Bogzának Sadoveanu temetéséről szóló tudósítását. Ugyancsak apám intett, hogy mindig tiszteletben kell tartanunk szomszédaink érzékenységét. Nem csak arról van szó, hogy megismerkedéskor nem kezdünk el azonnal olyan témáról beszélni, amiről tudjuk, hogy a két ország tudományos körei, netán politikusai nem ítélnék meg azonosan. Ide tartozik az is, hogy vigyázunk a szavak kiejtésére, Brancusit például nem „olaszosítjuk”, hanem tudjuk, hogy ő „Brinkus”.

– *A nyelvérzékét édesapjától örökölte?*

– Azt hiszem, nem. A családban a nyelvzseni édesanyám volt, róla is szeretnék megemlékezni. Vehovszky-Emerich Erzsébet Mályusz Elemér kedvenc tanítványa volt. Mint középkori történésznek természetesen ismernie kellett a korabeli latint, az oklevélnémetet. A második világháború alatt könyvből megtanult oroszul, amikor a szovjet csapatok elérték Pápát – akkor édesapámmal az ottani református kollégiumban tanított –, jelentkezett tolmácsolni. Később lefordította Grekov Az orosz parasztság története a legkorábbi időktől a XVII. századig című műve első kötetét magyarra. Gondoljunk bele a feladat bonyolultságába! Több évszázad időbeli távolság, a magyartól eltérő kultúra, ismeretlen szókincs. Hány szótár, értelmező kiadvány kellett egy szó megfejtéséhez? Anyám szorgalmazta kiskorunktól kezdve, hogy húgommal nyelvet tanuljunk. Kezdtük a franciával, majd jött a német. Így Kolozsváron az egyetem százsz diákjaival már németül tudtam beszélgetni.

– *Hogyan foglalná össze a centenárium alkalmával „apai örökségét”?*

– Az alkalomhoz illő pátoosszal azt mondanám, hogy apám példája tanított meg „nemzetben gondolkodni”. Életutam több pontján is kaptam tőle gyakorlati segítséget. A közgazdasági egyetem elvégzését követően 1973–74-ben a New York-i Fordham egyetemen vettem részt közgazdász-továbbképzésen, ennek kezdeményezője a már említett egyetemi barát, atlantai orvos Haraszi Sándor volt. Kis túlzással ma is abból élek, amit akkor és ott megtanultam. Vagy komoly hasznát veszem ma is annak, hogy beszéllek oroszul. Ezt a tudást is jórészt az alatt a hat hét alatt tökéletesítettem, amit apám kapcsolatai révén egy Ungvár melletti egyetemi táborban tölthettem. De azt is tőle tanultam, hogy ha valaki valamilyen szempontból negatív véleménnyel volt rólam, akkor nem azzal kell törődni, hogyan lehet a véleményt vitatni, hanem arra kell törekedni, hogy az illető a véleményét tetteim alapján rólam megváltoztassa.

**A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén)
bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben**

4. rész*

Mohács délnyugati vidéke: Borjád, Nagybudmér, Töttös, Majs, Bezedek, Lippó, Sárook és Ivándárda

Bezedek: *Bezedek* : *Bezedëk* : n. *Pezedëk* : szh. *Bëzëdëk* [...] A török hódoltság alatt népessége kicserélődött, a hódoltság végén lakói rácok voltak. A 17. század utolsó éveiben elnéptelenedett. 1714 körül népesült be ismét, telepesei ekkor rácok voltak. Már 1752-ben volt egy német lakója, [...] nagyobb számú német telepescsoport 1770 körül érkezett ide. A múlt század végére a németek száma erősen növekedett, a szerbeké pedig megcsappant. Az első világháború után a maradék szerb lakosságának nagy része Jugoszláviába optált. 1930-ban 42 magyar, 482 német és 12 horvát, ill. szerb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 251 magyar, 171 német és 5 délszláv anyanyelvű lakosa volt. [...] 233/5. *Kertëk* : n. *Hóstël* 'Hofstelle' : szh. *Bascsa* 'Bašta' [*Beltelek*] Fr. [...] 233/12. *Falu feletti* : n. *Hútvát* : 'Hutweide' : szh. *Utrinë* 'Utrine' : szh. *Nad szëlom* 'Nad selom' [K8: *Torina* K9: *Dorina*, *Dolina*] S, sz. 233/17. *Szëlistye* : n. *Szëlistye* : szh. *Szëlistyë* 'Seliste' [K8: *Szelistye*... P: *Szelistye*...] S, sz. 233/30. *Laki rétek* : n. *Hëner Vize* 'Hintere Wiese' : szh. *Vëlkë livadë* 'Velike livade' [K12: *Laki rétek*] S, sz. Régen rét volt. 233/36. *Sároki ut* : n. *Soeroker Veg* 'Saroker Weg' : szh. *Sárocski put* 'Šaročki put' : szh. *Put kod szvëtog Dimitrijë* 'Put kod svetog Dimitrija' [...] Út. Az út a szent Demeter tiszteletére emelt szoborhoz vezetett. – **Borjád:** *Borjád* : n. *Burjád* : szh. *Borjad* [...] A török hódoltság elején elnéptelenedett; majd a 16. századvégén már rácok éltek Borjádon. A felszabadító háborúk idején rác lakossága megfogyatkozott, és a Rákóczi-szabadságharc idején újra elnéptelenedett. 1712-től ismét rácokkal népesedett be. 1750 körül telepedtek ide az első r. kat. vallású német lakói. [...] Az első világháború után mintegy 150 szerb Jugoszláviába optált. 1930-ban 57 magyar, 487 evang. és 125 r. kat. német, 14 horvát, 50 szerb és 25 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 223 magyar, 338 német és 29 délszláv élt itt. [...] 227/11. *Malom* : n. *Mil* 'Mühle' : n. *Burjader Mil* 'Borjader Mühle' : szh. *Cvëtkovicsëva Vodënca* 'Cvetkovičeva Vodenca' [*Korsós malom*] Ma. A 18. századvégén épült műemlék jellegű épület. Berendezése korabeli és teljes. Korsós Antal a tulajdonosa. 227/23. *Nagy-rét* : n. *Króze Vize* 'Große Wiesen' :

* Az 1. részt, az összefoglalót és a bibliográfiát l. a Nyr. 2014/4. számában; a 2. részt a Nyr. 2015/1. számában, a 3. részt a Nyr. 2015/2. számában közzéltük.

szh. *Vělikě livadě* 'Velike livade' [K5: *Bólyi Polgárok Rétjei*; K12: *Vörös malom rét*] S, sz. 227/38. *Szőlőhégy* : n. *Vajnkeperh* 'Weingeberg' : szh. *Planina* 'Planina' : szh. *Volovszka pasa* 'Volovska paša'. [...] D, szó, sz, régen csak szőlő. 227/39. *Dóla* : n. *Tál* 'Tal' : szh. *Dola* 'Dola' [...] Ds, Vö, sz. A völgyben hajdan forrás fakadt. 227/66. *Erdő* : *Urasági-erdő* : n. *Hërsaftsvald* 'Herrschaftswald' : szh. *Hërënda* 'Herenda' [K2: *Borjader Wald*... K8: *Herend*...] S, e. Többségben tölgy, cser és gyertyán található benne. 227/69. *Marotfalu* : n. *Márótfalu* : n. *Márótfal* : szh. *Morotfala* 'Morotfala' [K3: *Marotfalu* MoFnT2: *Marótfalu*] Lejtős, sz. – **Ivándárda**: *Iván* : *Ivándárda* : n. *Ivandarde* : n. *Ivan* [...] Valószínűleg már a mohácsi vést követőleg pusztává lett. A 16. századvégén rációk lakták. 1700 körül ismét elnéptelenedett. 1715-re rációkkal népesedett be. 1780 körül kezdtek németek idetelepedni, nagyobb telepescsoportjuk 1820 körül érkezett. 1840-től a németek voltak többségben. A múlt század végén szerb lakossága rohamosan csökkent, az első világháború után az utolsó szerb anyanyelvű lakók is elhagyták a falut. 1930-ban 47 magyar és 558 német anyanyelvű lakosa volt, 1970-ben 333 magyar, 53 német és 5 délszláv anyanyelvű élt itt. [...] 236/3. *Kerték* : n. *Hóstël* : szh. *Báscsë* 'Bašte' Fr, k, gy. A falu minden házsora mögött elterülő kertek és gyümölcsösök. 236/27. [K9: *Novo Groblye*, *Novo gróbye*; sz] 236/30. *Kotszëlló* : n. *Kotszëlo* 'Kod sela' [...] S, sz. 236/39. *Közép-mező* : n. *Hauptstikler* 'Hauptstückler' : szh. *Szrëdnjë poljë* 'Srednje polje' [...] S, sz. 236/42. *Száraz-rét* : n. *Trukle Vize* 'Trockene Wiese' : szh. *Suvë livadë* 'Suve livade' [...] S, sz. Régen legelő volt. 236/44. *Csëlinyák* : n. *Csëlnyák* 'Tschelnjak' : szh. *Csëlinyak* 'Pčelínjak' S, sz. – **Lippó**: *Lippó* : n. *Lipevoer* : szh. *Lipova* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett, a 17. századmásodik felében rációk telepedtek itt meg. [...] A Rákóczi-szabadságharc idején ismét néptelenné lett. Rác lakossága 1712 után visszatért. 1723 körül a rációk mellé németek telepedtek le, de rövidesen elhagyták ezek Lippót. A 18. századmásodik felében ismét elkezdődött a németek idetelepedése. [...] Az arány a németek javára növekedett, 1920 után a szerbek egy része Jugoszláviába optált. Magyarok a múlt század végén kezdtek itt megtelepedni. Számuk csak a két világháború között nőtt meg. [...] 234/7. *Felső rész* : *Fő utca* : n. *Évetuerf* 'Oberdorf' : szh. *Gornják* 'Gornjak' [Kossuth utca] U. A község É–D irányban húzódó utcájának a templomtól É-ra és egyben magasabban fekvő része. 234/13. *Szerb templom* : n. *Rácsih Kirih* 'Raizisch Kirche' : szh. *Crkva* 'Crkva' É. 234/22. *Kipli* : n. *Kipl* 'Gipfel' : szh. *Lëdina* 'Ledina' Kifli formájú föld, régen legelő volt. 234/53. *Szerb temető* : n. *Rácsih Kirihóf* 'Raizisch Kirchhof' : szh. *Groblyë* 'Groblye' Te. 234/61. *Bara mellett* : *Kodbara* : n. *Éver em Krénje* 'Ober dem kleinen Grünen' : szh. *Pod Bara* 'Pod bara' 234/63. *Bara* : n. *Krénje* 'Das kleine Grüne' : szh. *U Bara* 'U bara' [...] S, sz, berek. – **Majs**: *Majs* : n. *Majs* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett. [...] 1710-ig több alkalommal is megtelepedtek itt rációk, akik később tovább vándoroltak. 1711-től folyamatosan lakott helység volt, de rác lakossága most is ismételten kicserélődött. 1740 körül Bajorországból és Württembergből németek telepedtek ide. A 18. századvégére német nyelvű volt a falu lakosságának 2/3 része. A múlt század közepétől itt megjelenő magyarok száma csak az első világháború után kezdett jobban növekedni, amikor a szerb lakosság – csekély kivétellel – Jugoszláviába optált. [...] 231/1. *Görögke-*

leti temető : szh. *Grobje* 'Groblje' Te. Szerb temető. 231/53. *Szerb-templom* : n. *Rácise Kherihe* 'Raizische Kirche' szh. *Szrpszka crkva* É. 231/97. *Malom-árok* : n. *Milkróve* 'Mühlgraben' szh. *Vodëncsárszki potok* 'Vodeničarski potok' [...] Malmokat hajtott. 231/108. *Udvari rétek* : n. *Udvarer Vize* 'Udvarer Wiese' : szh. *Udvarszke livade* [...] S, e, sz. Udvar község határa mentén fekszik. 231/119. *Papiföld* : szh. *Popovina* S, sz. Egyházi birtok volt. 231/132. *Legellő* : szh. *Trávnjik* [K15: *Travnik*] S, r. A szh. név a szh. *travan* 'gyepes rét' szóval hozható kapcsolatba. 231/141. *Dombos* : szh. *Dolina* [K15: *Dolina* MoFnT2: *Dombos*] D, sz, sző. A szh. *dolina* 'völgy, lapály' jelentésű. – **Nagybudmér**: *Budmér* : n. *Krószbudmër* : szh. *Veliki Budmir* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett. A hódoltság végére rácok népesítették be. 1702 után lakói elmenekültek, és 1711–1712-ben tértek vissza. Rác lakossága mellé a múlt század elején kezdtek németek betelepedni. A németek száma a század második felében rohamosan emelkedett, és 1870 és 1880 között haladta meg az 50%-ot. Ezt követően a szerbek száma állandóan fogyott. 1920 után kb. 180 fő optált Jugoszláviába. [...] 226/1. *Lucërna-földek* : n. *Klëkoete* 'Kleegarten' : szh. *Klaistyë* 'Kleište' S, k, sz. 226/6. *Szerb templom* : n. *Szërvisë Kirhe* : szh. *Crkva* 'Crkva' É. Templom volt. 226/18. *Téglagyár* : n. *Cigelófe* 'Ziegelofen' : szh. *Ciglana* 'Cigljana' É. Kb. 25 éve nem működik már, nagy részét le is bontották. 226/34. *Marhahajtó* : n. *Fihtrib* 'Viehtrieb' : *Pinzentál* 'Pinsenthal' : szh. *Utrinë* 'Utrne' Út. 226/40. *Sábnnyák* : n. *Sápnnyák* : szh. *Zsabnyak* 'Žabnjak' [...] A múlt században még ingoványos, sásos terület volt. 226/45. *Vëzovác* : n. *Vëzovac* : szh. *Vëzovac* 'Vezovac' [K8: *Vezovác* K12: *Vezovác*] Ds, sz. – **Sárok**: *Sárok* : n. *Soerok* : szh. *Sarok* 'Šarok' [...] A mohácsi vész idején elpusztult [...] 1712–1713-ban rác jövevényekkel népesedett be. Ezek mellé a 18. századvégén magyar és német anyanyelvűek telepedtek meg. 1920 után az addig 60%-ot kitevő szerb lakosság zöme Jugoszláviába optált. 1930-ban 69 magyar, 167 német és 42 szerb anyanyelvű lakosa volt, 1970-ben 114 magyar, 82 német és 2 délszláv élt itt. [...] 235/2. *Szerb-templom* : n. *Ráce Kirih* 'Raizisch Kirche' : szh. *Crkva* 'Crkva'. 235/6. *Alsó falu* : n. *Unetuerf* 'Unterdorf' : szh. *Dólnyi* 'Dolnji' [Kossuth Lajos u] Ur. A község É–D irányban húzódó utcájának a templomtól D-re és egyben alacsonyabban fekvő része. 235/17. n. *Vrëla* : szh. *Vrëlo* 'Vrelo' : szh. *Vrácsarityëva livada* 'Vracaniceva livada' [K12: *Vrelo*] S, sz. 235/18. n. *Hútvát* 'Hutweide' : szh. *Dugacska mëgya* 'Dugačka meda' : szh. *Lëdina* 'Ledina' : szh. *Pasnyak* 'Pašnjak' [K9: *Duga megya*; sz, *Dugácska megya*; sz] S, sz. Egy része ma Jugoszláviához tartozik. 235/23. *Halastó* : n. *Fístaih* 'Fischteich' : szh. *Ribnyak* 'Ribnjak' Tó. Az első világháború után létesítették a tavat. Egy vízimalom is volt itt, amelyről az járta, hogy egy szem (búza) kevés volt neki, két szem meg sok. 235/44. *Erdőföld* : *Erdőpótlék* : n. *Valdfelt* 'Waldfeld' : szh. *Sumarina* 'Šumarina' [...] S, sz. – **Töttös**: *Töttös* : n. *Tidis* : szh. *Tötös* [...] A 16. századvégén már rácok lakták. A felszabadító harcok során ismét elnéptelenedett. 1700-ban rácok telepedtek ide, de ezek a kurucok elől rövidesen a Dráván túlra menekültek. 1713-ban kezdett újra benépesedni. Előbb rácok, majd kisebb számban horvátok érkeztek. A 18. század utolsó negyedében Töttösön németek telepedtek le. A múlt század közepén kezdődött a délszlávok elköltözése. Az első világháború után kb. 200 szerb optált Jugoszláviába. [...] A magyarok száma

a szerb lakosság kivándorlásával kapcsolatban nőtt meg. [...] 230/16. *Kosut utca* : n. *Race kasze* 'Raizisch Gasse' [*Kossuth Lajos u*] U. A Kossuth Lajos utca déli része. Régen szerbek laktak. 230/22. *Rákóczi utca* : n. *Sókackasze* 'Schokatze Gasse' [*Rákóczi u*] U. Itt laktak a sokácok. 230/43. *Szvincsinye* : n. *Szvincsina* 'Svintschina' : szh. *Szvincsinyë* 'Svinčinje' [...] S, sz. Korábban disznólegelő lehetett. 230/56. *Halastó* : n. *Fistaih* 'Fischteich' : szh. *Ribnyak* 'Ribnjak' Tó. Az 1970-es években létesítették a halastavat. A tsz. tulajdona. 230/71. *Szerb temető* : n. *Ráce Fríthóf* 'Raizisch Friedhof' : szh. *Groblje* 'Groblje' [K2: *Rác Temető*...] Te. 230/90. *Tölgyes* : n. *Kúte Ajge* 'Gute Eiche' : szh. *Cërik* 'Cerik' [...] S, sz. 230/120. *Szilvás* : n. *Slivik* : szh. *Slivik* 'Sljivik' [...] Ds, sz. 230/128. *Velika-usztina* : n. *Velika usztina* : szh. *Velika usztina* 'Velika ustina' [...] K12: *Velika Usztina, Nagy dombos*) Ds, sz. Stb. (BMFN. II. 555–8, 559, 561–3, 570, 572–5, 576–7, 579–80, 583–5, 586–9, 590–2, 592–5).

Villány és déli környéke: Villány, Illocska és Magyarbóly

Illocska: *Ilocska* : szh. *Illocska* [...] A hódoltság végén már újra lakottá lett; ettől g. kel. délszlávok éltek itt. A falu régebbi magyar *Újlak* nevét a 18. században fokozatosan szorította ki a délszlávok által meghonosított *Illocska* név. [...] A 18. század utolsó évtizedeiben a délszlávok mellé németek telepedtek le Illocskán. A múlt század utolsó harmadában csekély számú magyar lakosság is megjelent itt. Az első világháború utáni évtizedben a helyi szerb lakosság zöme Jugoszláviába optált. 1930-ban külterületével együtt 48 magyar, 438 német, 4 horvát és 48 szerb anyanyelvű élt itt. [...] – A második világháború után betelepült magyar lakosság a szerb–horvát dülőnevek nagy részét átvette és használja. [...] 316/24. *Karasica* : szh. *Karasic* [...] Vf. 316/29. *Slivanya* : szh. *Slivanac* [...] A szh. név 'folyótorkolat' jelentésű. 316/34. szh. *Máli Vëncsin* S, sz. A szh. név 'Kis Vencsin' jelentésű. 316/37. szh. *U Mëgya* [...] S, sz. A szh. név 'megyénél' jelentésű. 316/46. *Buddzsák* : szh. *Budzsak* [K16: *Budzak*] S, sz. A szh. név 'sarok' vagy 'eldugott hely' értelmű. 316/61. *Araszka* : szh. *Aracka* [K12: *Aracka*] S, sz, r. – **Magyarbóly**: *Magyarbój* : n. *Magyebój* : szh. *Madzsárbója* [...] *Dezsőboja* középkori magyar falu [Györffy: 1: 288] a török hódoltság alatt is lakott hely lehetett, és a felszabadító háborúk idején is valószínűleg magyarok laktak. 1696-ban már rácok is éltek itt. A Rákóczi-szabadságharc idején elnéptelenedett; 1711–13-ban népesedett be ismét telepésekkel. 1755-től kezdve telepedtek meg itt németek [...] A múlt század elejétől magyarok telepedtek a faluba. Így alakult ki a múlt század első felére a soknemzetiségű és vegyes vallású falu. Az első világháború után a szerbek nagy része Jugoszláviába optált. 1930-ban 249 magyar, 927 német és 62 szerb anyanyelvű lakott a faluban. 1970-ben 989 magyar, 301 német és 48 délszláv élt itt. [...] 285/11. *Szerb templom* : *Görögkeleti templom* : n. *Racise Khërihe* 'Raizische Kirche' : szh. *Szrbska crkva* 'Srbska crkva' É. 285/15. *Dolina* : *Káposztáskert* : n. *Krautkerten* 'Krautgarten' : szh. *Kupuszistyë* 'Kupusište' [K8, P.: *Dolina (Káposztás kertek)*] S, sz. 285/67. *Téglagyár* : n. *Cigelófen* 'Ziegelofen' : szh. *Cigláná* 'Ciglana' [...] Régen téglagyár volt. 285/82. *Gréda* : n. *Krét* 'Gréda':

szh. *Greda* [K8, 16, MoFnT2: *Greda*] S, l. A szh. *gréda* 'dülő' főnévvel lehet kapcsolatban. 285/113. *Bika-rét* : szh. *Livadak* 'Livada' [K9: *Livadak*] S, r, sz. 285/114. szh. *Márkov ada* [K9: ~] Mo, r. – A. sz. egy Marko nevű szerb ember földje volt. 285/115. szh. *Konyszka ada* [K8: *Konyskaada*... P: *Konyska ada*] S, sz, Mo, r. – A. sz. = lovak szigete. Régen nyáron éjjel-nappal ott voltak a lovak. Két oldalról árokka, csatornával volt körülveve, mint egy sziget. 285/123. *Beremendi ut* : szh. *Bremeszki put* 'Bremenski put' Út Beremendre. – **Villány**: *Villány* : n. *Villand*. A török hódoltság végére népessége kicserélődött. A 17. század végén rácok laktak itt. A Rákóczi-szabadságharc idején Villány népessége Szlavóniába menekült, majd 1711–13-ban más rác jövevényekkel visszatelepült. 1760 körül nagy számban németek költöztek ide. A múlt század folyamán magyar anyanyelvűekkel bővült a helység lakossága. Az első világháború után a szerb lakosság zöme Jugoszláviába optált. 1930-ban 553 magyar, 1655 német, 1 oláh, 5 horvát, 23 szerb, 1 sokác és 1 egyéb anyanyelvűt írtak itt össze. [...] 1970-ben Villáynak 1474 magyar, 1293 német és 33 délszláv lakosa volt. [...] – P. sz. „Villány Koller szerint Viglám, Villa ám, Vig-ám; valószínűleg azon sok jó kedvvel Vigadóktól, kik kivált jó bortermő években a világhírű bor Hegytől térnek vissza hajlékaikba. [...] A németek előtt rácok laktak mit a határban előforduló és még most is fenn álló topographiai elnevezések bizonyítani látszanak, úgymint »Bolyzski Vinograd«, »Duga Megya«” [...] 269/52. *Bem utca* : *Grábova* : n. *Judentál* 'Judentál' [K9: *Grabova*...] Régen görögkeleti temető volt itt, majd pincék sokasága épült. 269/118. *Hüvös-oldal* : n. *Vinterszájte* 'Winterseite' : szh. *Zimszka sztáná* 'Zimska strana' [...] H, szö. 269/119. *Malom-rét* : n. *Milvíze* 'Mühlwiese' : szh. *Vodencárszke liváde* [...] K9: *Livade* K9: *Mühlwiese*] Mf, r. A villányi és virágosi malompaták között mocsaras rét. 269/143. n. *Valdvíze* 'Waldwiese' : n. *Grószze Inzel* 'Große Insel' : szh. *Láská* [K9: *Velika hada*, *Grosse Insel-rétek*, *Laska*, *Laskó*, *Laskó*] S, r, füzes. Az Ó-Karasica árterülete. 269/186. szh. *Slivják* [K8, 9, 102: *Sliviák*] S, sz. A szh. *sliviák* 'szilvákert' jelentésű (BMFN. II. 721–3, 726–8, 804–5, 807–8, 928–30).

A Sarosác-z-féle Mohács és térsége szerb etnikai csoportnak három kisebb egységre való tagolása és egyes helységek besorolása korántsem volt könnyű. Közülük településtörténete és névanyagának nemzetiségek szerinti megoszlása alapján például **Töttöst** nem a *falusi sokácok*, hanem a szerb nyelvű községek és városok *Mohács délnyugati vidéke* alcsoportjában vettem figyelembe. Ezenkívül – amint a fentiekben bemutatam – jó néhány települést ide vagy másik alcsoportba soroltam be. Ehhez a már említett fogódzókön kívül bizonyos esetekben azt is fel tudtam használni, ha szh. rövidítés után szerb és horvát nyelvű helynév fordult elő. **Kölked** község földrajzi nevei előtt található következő észrevétel is segített például **Mohács** szerb nyelvű névadatainak kiválasztásában: „A nevek nem tükröznék egységes nyelvjárást, s mivel ugyanezt a nevet egy-egy nyelvi közösség többféleképpen ejti, ismétléskor más-más változatot közlünk. A szerb-horvát neveknel az első változat többnyire szerb, a második horvát vagy sokác” (BMFN. II. 527).

A szerb etnikai csoportokba sorolt települések földrajzinév-anyagában nagyrészt hasonló gyakorisággal fordulnak elő szerb eredetű adatok, néhány baranyai helységben azonban csekély számú bel- és külterületi példa található. Ha például

a településtörténeti összefoglalókból kitűnt, hogy valamely helységeknek évszázadokon át délszláv lakosai (is) voltak, ezért ott horvát és szerb nyelvű földrajzi nevek keletkezhettek, akkor ezeket is egytől egyig számba vettem. Az alábbiakban az ide sorolt helységekből mutatok be példákat.

4. Nyomokban fennmaradt szerb nyelvű helynevek

Pécs: *Pécs* : n. *Fünfkirige* : n. *Fünfkiriche* : szh. *Pecsu, Pecsuh, Pecsuj* [...] A keresztény magyarok és a hódoltság folyamán ide települt keresztény délszlávok a külvárosban éltek. Pécs felszabadulásakor (1686) a török és az azt kísérő népeség a várost elhagyta. [...] A 18. századelején a város lakossága magyar és katolikus délszláv (bosnyák) anyanyelvű volt. Kevés német is élt már itt ekkor. Letelepedésük [...] csak a 18. századderekein vett nagyobb lendületet. A múlt század első felében (az 1837. évi adatok szerint) a mintegy 12 000 lakos közül kb. 40% volt magyar, 30% német, és 30% katolikus délszláv. [...] Századunkban az „idegenek” elmagyarosodása felgyorsult. 1930-ban 57 083 magyar, 3893 német, 224 horvát (bosnyák) és 124 csh-morva anyanyelvű lakosa volt a városnak, ezekívül élt még itt 360 egyéb anyanyelvű (szerb, sokác, bolgár, orosz, vend stb.) [...] 134/783. *Havi-hegy* : *Havi-högy* : n. *Maria Sné* 'Maria Schnee' : szh. *Brdica* 'Brdica' [K16: *Maria Schnee*; H MoFnT2: *Havihegy* P: *Haviboldogasszony hegy*...] [...] – P. sz. „szöllővel beültetett, meredek, sziklás hegy. Nevét a dombon épített *Haviboldogasszony Kápolnától* nyerte”. 1692-ben épült. 134/3171. [K6: *Jezer* V: *Jezer*] A szh. *jezero* 'tó' alapján régen itt kis vízállás lehetett. 134/3188. *Bajnavoda* H, e. 134/3189. *Andor-förás* : *Bajna voda-förás* : *Bajna voda* [... T8: *Bajnavoda forrás* F, Mt : *Andor-forrás*; F] F. Az *Andor-forrás* név újkeletű. A szh. *Bojna voda* 'zavaros kút' név szerint a forrás vizét gyakran zavarhatták fel a belőle ivó állatok. 134/3199. *Letics-boróka* : szh. *Borovnyak* 'Borovnjak' [K9: Litics borok; e K16: ~; e K8: *Letics Boroka*] H, e. [...] Valószínű, hogy ez a név a 3187. sz. név változata. A szh. *borovnjak* 'fenyves' alapján a hely korábban fenyves erdő lehetett. 134/3200. *Ménés-tó* : *Jězëra* : *Jězëro* 'Jezero' [K16, V: *Jezer*] Kis tó volt. – **Pécsvárad:** A török hódoltság alatt folyamatosan lakott helység volt. A 17. századvégén magyarok és délszlávok éltek itt. 1715 körül kezdődött a németek betelepülése. 1752-re számuk már 50% fölé emelkedett. Gkel. délszláv lakossága a múlt században folyamatosan csökkent, majd századunkban teljesen eltűnt Pécsváradról. [...] 117/159. *Gesztényés* : *Górica-gödör* [K8: *Goricza-Völgy* K12: *Goricza-Gödör*...] D, e, gesztenyés. 117/163. *Górica* [K8: *Goricza*; sző, sz P: *Góricza*...] Ho, Vő, r, sző. A név a szh. *gore* 'hegy' alapján gorica 'kis hegy' jelentésű lehetett. 117/196. *Pávajda* : *Pavojda* [K8: *Pávajda*; sz... K12: *Pavojda*; sz N: *Pavajda*] Do, e, sző, l (BMFN. I. 595–6, 590, 697, 719, 793–4). – **Baranyahídvég:** A hódoltság végén itt élt lakosság nemzetiségi adataink szerint nem állapítható meg. 1726 körül református, 1765 körül katolikus magyarok telepedtek itt meg. [...] A múlt század közepétől itt letelepült egy-egy német, illetve horvát család, de a falu etnikumát lényegében nem változtatta meg. [...] 284/17. *Bislica* [... K10: *Bislicza*; mocsara r K12, P: *Bislicza*] S, sz 284/21. *Pázsit* : *Dobraica* [...] S, sz.

Dobrica vagy *Dobravica* középkori magyar falu (Csánki 2: 480) népessége a török hódoltság alatt kicserélődött. 1657-ben már rácok laktak. [...] A felszabadító háborúk idején még lakott volt, a 17. századvégétől pusztá. 284/47. *Gáj* : *Fősző-Gáj* [...] S, sz. A név a szh. *gaj* 'liget' szóval lehet kapcsolatban. – **Drávaiványi**: A török hódoltság alatt is valószínűleg lakott falu volt. Magyar lakossága mellett délszlávok is éltek itt a 17. századvégén. [...] 1970-ben 285 magyar és 25 délszláv lakosa volt. [...] 283/9. *Budzsák* Mf, vizes terület. 283/40. *Suma* [K 9, 10, P. ~] [...] P. szerint „vízállásos hely”. 283/57. *Lostic* [K8: *Losticz* K10, P: *Lostitz, Lasztisz*] S, l 283/103. *Goráni* [K9, 10, P: *Gorányi*] S, sz 283/120. *Cilina* : *Cělna* [...] S, sz. *Celna* vagy *Cilina* falu a török hódoltság előtt egytelkeseké volt (Csánki 2: 479), a hódoltság alatt elnéptelenedett. A 18. század folyamán pusztá, a múlt század elején rövid ideig néhány család lakta. 283/124. *Gorica* [K 8, 10, P: *Goricza*] S, sz. – **Göröcsöndoboka**: *Göröcsöny* : n. *Kěcsine* 'Getschingen' : szh. *Garcsín* : [...] – *Doboka* : n. *Tuovoke* 'Tubaken' : szh. *Duboka* [...] 1723 körül rácok telepedtek itt le; a század közepén katolikus délszlávok, a század második felében németek költöztek ide. [...] – P. sz. *Rác* *Göröcsöny* „öslakói jóformán óhitű szlávok voltak. Rác országbeliek”. „1564 körül *Gerchen* név alatt említik, s a török uralom alatt elpusztult szlávok helyére telepített rácokról nevezték el *Rác* *Gerchen*-nek, majd a 18. sz.-tól *Rác* *Göröcsöny* néven szerepel. Néha *Rác* *Gircsiny*-nek írják.” [...] – A mai szájhagyomány úgy örizte meg, hogy a török pusztulás után Dobokán pusztá létesült néhány házzal és harangtoronnyal. – P. sz. „Doboka népesített a szomszéd német ajkú falvak népéből. [...] A név szláv eredetű, ti. *Doboka* két hegy közt szorult, az éjszaki és keleti részről is mélységes völgyiséget képez, a szlávok a hegy fekvésétől adták elnevezését, *Duvokát*, azaz mélységes helyet” [...] 207/15. *Hollék* : n. *Hollrëkk* 'Hohleck?' : szh. *Gornyi kráj* 'felvég' [...] A magyar változat a német elferdítése. A német név az utcát megszakító szurdokra utal. – Nh. A múlt században itt horvátok is laktak. 207/29. *Szerb templom* : *Református templom* : n. *Ráce Khierhe* 'Raiziche Kirche' : szh. *Szrpszka crkva* É, a görögkeleti szerb lakosság, majd a betelepült felvidéki reformátusok temploma volt. Mivel a torony villámcsapástól leégett, a felvidékiek pedig elköltöztek, a templomot a 60-as évek végén lebontották. 207/30. n. *Inzljie* : szh. *Ada* 'sziget' S, e, korábban rét, „szigetcske, ahol a gyerekek zavartalanul játszhattak”. 207/100. *Szerb temető* : n. *Rácsih Khirhoff* : n. *Rácizse Khierhouf* 'Raizischer Kirchhof' : szh. *Szrpszko gróblje* [K17: *Temető*] Te, az egykori szerbek temetője. 207/116. n. *Tuerfkrunt* 'Dorfgrund' : n. *Krovotekrunt* 'Kroatengrund' : szh. *Sokacski rít* 'sokac rét' [K18: *Kroaten grund*...] S, sz, r. A név az egykori horvát nyelvű lakosokra emlékeztet, akik a dűlővel érintkező utcában laktak. – **Kékesd**: *Kékös* : *Kéköst* : *Kéközsd* : *Kékes* : *Kékest* : *Kékesd* : n. *Kikis* 'Kikisch' : szh. *Kikos* [...] A török hódoltság alatt is lakott falu volt. A 17. században a magyar nyelvű faluba rácok települtek. [...] A felszabadító háborúk idején a rácok elköltöztek. [...] 199/44. *Doroska* : *Dorocska* : *Doroskai-dűlő* [K8, P: *Doroska*; sz K12: *Dorocska*; sz] Fs, sz 199/133. *Mocsilák* [...] Kenderáztató helyek voltak. – **Pócsa**: n. *Pócs* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett. A 17. századvégén délszlávok laktak, a Rákóczi-szabadságharc idején ismét lakatlanná lett. 1723–1724-ben népesítették be ismét. Lakói ekkor g. kel. délszlávok voltak. 1780 körül

érkeztek első német lakói. A németek száma lassan növekedett; 1860 körül érte el az 50%-ot. A délszláv lakosság száma a múlt század közepén kezdett fogyni. [...] 229/16. *Brëkinye* : *Brëdinye* : n. *Kalvári perih* 'Kalvarien Berg' : *Brëkinye* [K8: *Brekinye* K12: *Brekinye*... P: *Brekinye*] Ds, sz 229/23. [K1: *Dubrovski Sztári Put*] Út 229/34. *Popovica* [K8: *Popovicza*...] S, r, sz 229/35. *Lëdina*: n. *Lëdina* [K8: *Ledina*... Legelő a falu mellett...] Ds, sz, l 229/43. *Kodszëlla* : n. *Kotszëlla* : n. *Lërërszfëlt* 'Lehrersfeld' [K8: *Kod szella*; sz...] S, sz. A r. kat. és a szerb tanító földje volt valamikor. – **Siklós**: *Siklós* [...] A hódoltság alatt magyar lakossága megfogyatkozott, és jelentős rác közösséget fogadott be a helység. A felszabadító háborúk után kb. 90 család élt Siklóson, részben magyarok, részben rácok. [...] 281/245. Stiljanovics emlékmű Szó. K15. sz. „II. Ulászló 1508-ban Stiljanovics István szerb despotának adta Siklóst, amely 1515-ig maradt ennek a kezében.” Forrásaink szerint az ő idejében jöttek be az első szerb települők Siklóstra. A Morava mellékéről hozott szerbek Siklóson és környékén telepedtek le. Stiljanovicsot egyháza (1515-ben bekövetkezett halála után) szentté avatta. Göntér-hegyi sírhelyére, ahonnan hamvait később a Szerém megyei Sisatovác kolostorába szállították, századokon át zarándokoltak a Baranya megyei szerbek. A szerb megszállás alatt emléket állítottak neki Göntéren. 281/294. [K8: *Czeruo*] 281/295. *Cseszme* [K2: *Cseszmén* K8, 9, 15: *Cseszme*] S, sz. – A. sz. a Cseszme dülő egy-egy részéből lett a Rákóczi-dülő, a Nyerges-dülő, a Széchenyi-dülő. Török eredetű névnek tartják. 281/402. *Domozdoga* [K6, 8, 9, 15, P. MoFnT2: ~] S, e, sz (BMFN. II. 163, 165, 168, 177, 180–1, 261–4, 267, 567–9, 719, 779, 785–6, 788, 797–800, 801, 803).

A fenti települések közül a megyeszékhelynek, **Pécs** városának helynévanyagát kiragadva – összességében, történetiségében és nyelviségében – Baranya egészére is jellemző az a nyelvi tarkaság, sokszínűség, amelyet Pesti János a ekképpen fogalmazott meg: „**A többnyelvű, sok nemzetiségű Pécs** kialakulása – *Magyar u., Német u., Szerb u., Bosnyák u.* nevek tanúsága szerint is – a 17. és a 18. században ment végbe. A kisebbségi nyelvekhez tartozó családok (*szerbek, bosnyákok, horvátok, cigányok*) elsősorban a Budai-külvárosban telepedtek le, mégpedig Puturluk, a Tettye-patak völgye, a Zidina-környék és a Benga utcáiban. A *cigány* közösségek telephelyei a Bengában, Felsővámház utca és a Felsőbalokány utca környékén voltak. A *német nyelvű* polgárság iparos rétege a Tettye utca vidékén, a Felsőmalom utca és a Búza tér körül telepedett le, a módosabb *német* családok a Belváros utcáiban találtak otthonra. A magyarokon és a németen kívül természetesen más nemzetiségűek (*horvátok, zsidók*) is éltek a Belvárosban a 18., 19. században. A nemzetiségek sokáig őrizték és ápolták anyanyelvüket. Ehhez a város igyekezett segítséget nyújtani” (2013: 111–2).

Hogy Baranya megye mennyire gazdag horvát és szerb nyelvű földrajzi nevekben, azt a fentiekben bemutatott példaanyag is jelezheti, de ha valaki alaposan átnézi mind a két kötetet, akkor tudhatja meg igazán, hogy – a német kivételével más nyelvű adatokat tekintve is – valóságos nyelvi-névtani kincsesbányára talált. Jó lenne, ha minél több feldolgozás készülne Baranya helynévköteteinek igen gazdag forrásanyaga és más megyék és tájegységek földrajzi neveinek különböző szempontú feldolgozásával.

Somogy megye

1. A Sarosácz-féle horvát etnikai csoportokba sorolt somogyi települések helynevei

Mivel Baranya megyétől eltérően a SMFN.-ben az egyes községek és városok földrajzi nevei előtt nincsenek településtörténeti összefoglalók, természetesen igyekeztem olyan feldolgozást keresni, amely a török hódoltság utáni, Somogyba irányuló bevándorlásokkal foglalkozik. Szita László a *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században* című könyve ehhez jó forrásnak bizonyult. Sajnos azonban a Somogyországba költözött délszlávok lakta helységek közül jó néhányra vonatkozóan nem találtam adatot, vagy ha mégis, az kisebb-nagyobb mértékben hiányosnak mutatkozott. Ezért ha módom volt rá, akkor a helytörténeti szempontból figyelemre méltó közléseket más forrásokból vettem át. Ezeket, az egyes falvak és városok népesedéstörténetével kapcsolatos adatokat a szóban forgó helységnek a SMFN.-ből a kiválasztott példaanyaga előtt mutattam be.

Dráva menti horvátok I.

Barcs: „Barcs magyar–horvát népességű településként tűnik elénk 1720-ban. A lakosságnak pontosan a fele magyar illetve horvát népcsoportból származó jobbágy vagy zsellér. (Sokácok, néhány bosnyák is élt a faluban.)” [...] „Barcs 1726–1727-ben magyar–horvát népességű település. A háztartások pontosan 50-50%-ban oszlottak meg a két nép között. Hosszabb ideje itt élő horvát famíliák a következők: Ivan Persics, Petrus Trifanovics, Stefan Odelics, Mathia Perics, Marcin Bosrinec, Georg Jalenovecz, Step. Ostarsics, Mato Pavo, Vítus Kockan, Jakubus Simoncsics, Joh. Gaglas, Mich. Jarcso, Mathia Sokol. A horvát lakosok egy kisebb része továbbvándorolt, mint ez megfigyelhető volt egy évtizeddel korábban is” (Szita 1993: 20, 25–6). [...] 246/78. *Pilica* Fr. [...] Egy ideig Jugoszláviához tartozott. 246/99. *Topolya* [C. *Topoly*] Ds, sz 246/109. *Vucseta* [C. *Vucsëtin* részt P. *Vucserin* részt] S, sz 246/110. *Dolëc* [~ *alja*] S, sz 246/126. *Szëlistya* [C. P. *Mezö Szelistye*] S, sz. 246/127. *Lëscsák* [C. *Pandur Lesnyák*] S, sz. 246/129. *Vájhimli* : *Domb-dülő* [C. *Szrobin* részt]. 246/180. *Korita* [C. ~] S, l. 246/181. *Gorica* [C. P. ~]. 236/196. *Dolnya* [C. ~] S, sz 246/232. *Jamina* [C. ~] Dráván túli terület, Magyarországhoz tartozik. – **Lakócsa:** *Lakócsa* : *Lukovicsë* [K. P. *Lakócsa*] [...] „Lakócsáról ötven vándoroltak vissza a szlavóniai Vaska faluba, Verőce megyébe, régi otthonukba. Nyilván nem találták meg számításukat. Közöttük egy magyar család volt, a többi horvát” [...] „Lakócsa horvát–magyar faluként tűnik elénk. A török után közvetlen csak magyar – valószínűleg kontinuos – lakosságot találunk, a horvátság bevándorlása folyamatosnak tekinthető, bár nem állandó megtelepedésről beszélhetünk” (Szita 1993: 14, 26). Pesty Frigyes gyűjtésében *Lukovisce* néven is szerepel. „Nevének eredete – Pesty szerint – *Luk*, 100 évvel ezelőtt ott állt a falu.” 252/1. *Nëtécska* G 252/18. *Máli-drum* : *Kisköz*

252/37. *Potonszka-lénia* Ú. A Potonyba vezető országút neve. 252/40. *Jalszina* [K. *Jelsinke*] S, e, sz. Az adatközlők szerint jelentése 'égeres'. 252/44. *Popovina* [K. *Lakócsai r. kat. plébánia alapja*] Ds, sz. Az adatközlők szerint jelentése 'papföld'. 252/45. *Mláka* [K ~] S, r. A név jelentése az adatközlők szerint 'mocsaras'. 252/48. *Mëkótka* S, l [...] Az adatközlők szerint a magyar jelentése parcellácska. 252/68. *Legelő* [K. *Csubelák és Krasdova*] 252/71. *Láz* [K. *Láz I.*] S, sz. 252/91. *Karasëvo* [K. ~] Mf, mocsár. A Dráva egyik holt ága volt. 252/116. *Lipik* [K. ~ P. *Lipich*] S, e. – **Potony**: *Potony* [...] 250/6. *Rázsnyëvo* : *Kosut Lajos ucca* : *Békaváros* [Kossuth Lajos u.] U. A terület régen bokros hely volt, sok nyársnak való botot lehetett találni. *Rázsány* jelentése az adatközlők szerint 'nyárs'. Békavárosnak azért nevezik, mert a házakkal szemben található egy tó, melyben tavasszal sok béka van. 250/8. *Vëliki kráj* [Petőfi Sándor u.] U. Az adatközlők szerint jelentése 'nagy vég'. 250/13. *Konopjistyë* : *Kendërës* [...] S, sz. Az adatközlők szerint *Konopjiscsë* magyar jelentése 'kenderes'. Kender termeltek ezen a területen. 250/14. *Máli-budics* : *Kis-budics* [K. *Kis Budics*] Mf, r 250/19. *Korcsinica* : *Szëlszka-livadá* Mf, r 250/34. *Pod-bácsama* S, sz. Az adatközlők szerint magyar jelentése 'kertek alatt'. 250/40. *Mocsila* [K. *Nagy és kis Blándiscse* Mf, sz. Valamikor kenderáztató volt. Az adatközlők szerint a név magyar jelentése 'beáztatott kender'. 250/51. *Rasztík* [...] Tölgyerdő volt ezen a területen. 250/54. *Potonszka-sumá* [K. *Lugi erdő és legelő*] 250/55. *Plándiscsë-pod-súmom* [...] Az adatközlők szerint a magyar jelentése 'delelő az erdő alatt'. 250/72. *Lukoviscsë put* : *Lakócsai ut* Ú. 250/81. *Birkásnica* : *Birka-hodáj* M 251/82. *Birkásnica-bunár* Kú. – **Szentborbás**: 253/3. *Sztara-Dráva* : *Ó-Dráva* Mf, r. A Dráva régi medre volt, jelenleg alacsony fekvésű rét. 253/14. *Kis-Gorica* [K. *Goricza*] Ds, sz. 253/24. *Krancsëvica* [K. ~] S, sz 253/32. *Vraszja-jama* : *Ada-kettő* [...] Az adatközlők szerint a név magyar jelentése 'ördöggödör'. 252/36. *Lúka* Mf, sz, l. Az adatközlők szerint magyar jelentése 'mérges'. 253/39. *Füz-telep* [K. *Srcse Jama*] S, füzes. – **Tótújfalú**: „Tótújfalú (Tót Uy Falu), mint a helységnév is jelzi, a 18. század elején újratelepített szláv falu. A mikrotájban nem messze Németújfalú (Német Uj Falu) és Magyar Uj Falu került regisztrálásra. Természetesen mindhárom település a nemzetiségi népességnek megfelelően kapta elnevezését. 1726-ban az újratelepítés folyamatát láthatjuk. Korábbi szláv lakosai sokárok és bosnyákok voltak” (Szita 1993: 26). [...] 251/11. *Mälë-gruscse* : *Kis-gruscsa* S, sz 251/22. *Livadë* [K. *Brég*] S, r 251/29. *Bártolicsëva-jama* G 251/37. *Bikovina* : *Bikaföd* S, sz 251/46. *Mála-Bara* : *Kis-Bara* Mf, nádas 251/47. *Mláka-dülő* [K. *Ledina és Mláka rétek*] S, sz 251/49. *Zsëlërcë* : *Zsellér-föd* 251/56. *Robovszki-vrbak* : *Rabházi-füzes* Mf, e. 251/53. *Adica* [K. *Lanka Adicza, Szilistye és Ruszpocz*] S, e, l (SMFN. 812–3, 821–3, 823–4, 825–7, 827, 828).

A Sarosáczy-féle besorolástól eltérően – földrajzi elhelyezkedését és horvát nyelviségét alapul véve – **Barcsot** is *Dráva menti horvátok I.* etnikai csoportba sorolhatónak tartom. Megerősíti ezt népesedéstörténete is. Az öt település együttesen *tömböt alkot* a Barcsi járás délkeleti részén. Ez minden bizonnyal azzal függ össze, hogy az ide bevándorolt horvát lakosság föltehetően arra törekedett, hogy az új hazában minél közelebb lehessen egymáshoz.

Dráva menti horvátok II.

Babócsa: „Babócsa horvát–magyar nemzetiség által lakott település 1712-ben. Hatvan háztartást írtak össze, a térség legjelentékenyebb faluja, huszonöt jobbágy háztartásból hét magyar. A többségében zsellérként jegyzett családok nagy része is horvát nemzetiségű. [...] Babócsa mezőváros magyar–horvát településként került összeírásra 1720-ban. A telkek és az állatok számát tekintve gazdaságilag erőteljesebb a magyarság, a magyar háztartások száma is valamivel nagyobb” (Szita 1993: 7, 19). [...] 239/31. *Táboriscsë : Táborhel* [C. K. P. *Taboristye*] [...] Harcok idején táborhelynek használták. 239/32. *Lovrina* Mf, sz 239/39. *Lipa* [...] Az adatközlők szerint jelentése 'hársfa'. A tábla közepén egy nagy hársfa állt. 239/56. *Përcsija : Kendërfödek* [...] Percsija jelentése 'ráadás'. A jobbágyfelszabadítás után kapták kiegészítésként a volt jobbágyok. Mivel kis darabok voltak, kendert termeltek benne. 239/82. *Rinya-jada* [C. K. P. ~] S, r. Mocsaras rész volt régen, a Rinya árasztotta el. 239/93. *Hosszu-Ciglëna* [C. P. *Cziglena*] [...] Az adatközlők szerint tégláégető volt itt, innen ered a neve is. 239/131. *Kis-jada : Jadica* [C. K. P. *Kis-Jada*] Ds, sz, r 239/151. *Dzsëlëbër : Gyëlëbër* [K. P. *Gyelebër*] S. sz 239/163. *Brësztics* [K. *Pitomacs volt Határ Örvidek*] S, e, sz. Szilfaerdő borította régen. Az adatközlők szerint a *brëszt* jelentése 'szilfa' – **Bélavár:** „Bélavár lakosai a kedvezmények lejártá előtt eltávoztak, továbbvándoroltak. Magyar–horvát lakosságú falu. Mindössze hat háztartást ismerünk 1720-ból” (Szita 1993: 19). [...] Pesty Frigyes gyűjtése szerint „hajdan Béla herceg lakhelye, mikor apjával megosztozott”. [...] 227/29. *Legelő-erdő* [C. *Gyota nyugoti*] S, l. 227/54. *Dobinierdő* S, r, e 227/57. *Gradina-alja* S, sz 227/63. *Rasztinai-dülő* [K. *Rastina*] S, sz 227/88. *Spica* S, sz. – **Berzence:** „Breznicz, azaz Berzence többségében horvát népességű település. 1712-ben tizenhárom nagycsaládot írtak össze, amelyből hét horvát, egy minden bizonnyal szerb, öt magyar” (Szita 1993: 7). [...] 205/1. *Skárjë Ú.* A csurgói és a régi kanizsai út elágazása. A horvát szó ollót jelent, az elágazás is ilyen formájú. 205/3. *Vicsëlnica : Vucsel* Vö, árterület. 205/5. *Csóganca* V, bo, Lh. Néhány cigánycsalád lakik itt összetákolt házakban. Átkelőhelyet is jelöl a patakon. 205/47. *Várdomb alla : Gradina [Kinizsi Pál u.]* 205/73. *Grabica : Graba.* Egy vízmosásos szakadék és vízlevezető árok horvát neve. 205/86. *Makësdzol* G, V, bo. Makes ragadványnevű személy gödre. 205/126. *Szuhi-árok : Száraz-árok* Vm, e, Pa. Kiszáradt patakmeder, csak esőzéskor van bene víz. 205/165. *Jaszënik* S, e 205/166. *Jalsik* S, e, berekfás. 205/234. *Cirkvëna : Templom-rét* S, r, sz 205/236. *Rasztofca* [K: *Rasztoviczai*] Az adatközlők szerint jellemző növényzetről nevezték el. Olyan „rasztofcai” ('hegyes, kemény, vékony') fű termett erre. 205/256. *Határárok : Zsdála-árok* [K. *Zdala*] Pa. Magyarország és Jugoszlávia közötti határvonal. – **Bolhó:** „Bolhón tizenkét háztartást írtak össze. Ha Nikolaus Horvat magyarnak tekinthető, akkor ő az egyetlen. Az egy esztendővel korábban érkezett Tot Joannes Miholovics nemzetiségi hovatartozásához nyilván itt nem fér kétség. A falu nagycsaládokban élt. Hamarosan megfigyelhető a kirajzás, s mivel föld volt elégséges, először jelennek meg az új generációk. 1712-ben négy zsellércsaládot is összeírtak” (Szita 1993: 7). 238/2. *Ribnyak* Mf. Az adatközlők szerint jelentése 'halastó'. Vizenyős terület volt, már lecsapolták. 238/8. *Krizsannya* Ke

238/25. *Ploscsina* : *Gacsiska* [C. *Gacsischa*] [...] Horvát szó, az adatközlők szerint jelentése vizenyős. 238/49. *Vúcsagorica* [P. ~] S, I 238/51. *Tüskés-rét* : *Tërnya* [K. P. *Tüskés rét*] S, r. Sok fűtüske van ott. 238/61. *Mlaka* Mocsár. Az adatközlők szerint jelentése mocsár. 238/89. *Kërcsëvina* [C. *Kerchovina*] S, sz 238/107. *Sódër-bányai-dülő* : *Gyafërgina* [C. *Gyafërgina*] Ds, sz. – **Heresznye**: „Heresznye magyar település volt, ahova a Széchényi család hívott horvát jobbágyokat. A következő évtizedben (1712–1722) a Szovics (Szávics) család és a Sivcsar familia először három zsellér, majd telkes háztartást hozott létre. Magyar–horvát családok éltek békésen együtt” (Szita 1993: 7). [...] 234/24. *Dusina* : *Duzsina* [C. K. P. *Duzsina*] Ds, sz 234/26. *Glioboki-Dol* [C. *Vucsegoricza* K. *Gliboki dol*] Ds, sz 234/27. *Jama* [C. P. ~] Mf, I, e 234/31. *Győri-Rupa* Mf, akácós. Az adatközlők szerint a *rupa* magyar jelentése ’szakadék’. 234/32. *Csërja* S, sz. Az adatközlők szerint a hajdani cserfaerdőről kapta a nevét. 234/39. *Rasztina* [C. P. *Hrasztina*] S, sz 234/44. *Vostënka* [...] Az adatközlők szerint a név magyar jelentése ’békarakokka’ – **Somogyaracs**: 235/10. *Pozsa* [K. *Tilos*] S, e, I. Sok csiga volt erre. 235/34. *Gëlënya* Mf, Mo 235/36. *Szëcsa* [C. P.~] S, sz 235/40. *Vulica* S, sz. A néphagyomány szerint a horvát *ulica* szóból ered, s a könnyebb kiejtés miatt kapta ezt az alakját. 235/60. *Vratnica* [...] S, sz, r 235/66. *Nyivica* [C. ~ K. *Nyiviczai* P. *Nyiviczai*, d] S, sz. – **Vizvár**: „Vizváron a magyarság volt kisebbségben. A horvát kontinuus családok, akiket a 17. századvégén, mint „régii telepeseket, akik régtől fogva itt éltek. [...] 1720-ban is regisztráltak” (Szita 1993: 19). [...] 230/14. *Rupa* [...] Szakadék. Jelentése az adatközlők szerint ’szakadék’. 230/90. *Kalila* [C. K. ~] [...] Az adatközlők szerint ’vizes’-t jelent. 230/95. *Jalsik* [...] Az adatközlők szerint jelentése ’berekfás’. 230/125. *Gyërtyános-dülő* : *Grabina* [...] Valamikor gyertyános terület volt. A *Grabina* jelentése ’gyertyános’. 230/127. *Kracsina* : *Rövid földék* [...] Az adatközlők szerint *kracsina* horvátul ’rövid dülőt’ jelent. 230/131. *Kis-domb* : *Lókai-Viristyë* Do, bo 230/139. *Koritta* V, sz. Az adatközlők szerint horvát szó, jelentése ’teknő’. A föld alakjáról nevezték el (SMFN. 638–40, 643–44, 757–9, 769–70, 772, 781, 782, 782–3, 789, 791, 792–6).

Az ide sorolt községek – egy kivétellel – a Barcsi járás északnyugati részén találhatók, de földrajzilag igen közel van hozzájuk **Berzence** (a Csurgói járásban), így módon ezek is *tömböt alkotnak*. Földrajzi elhelyezkedése alapján **Somogyaracs** kisközséget is ebbe a tömbbe sorolandónak tartom. **Taranyt** viszont nem a Sarosác-z-féle *Dráva menti horvátok II.* etnikai csoportba, hanem népesedéstörténete és nyelvisége alapján inkább a **szlovén (vend)** települések közé számítom. Mivel Somogy megyében több olyan falu van, ahová a törökidő után szlovének is bevándoroltak, ezért a földrajzinév-anyagukból kiválasztott adatokat majd egy másik fejezetben, a *szlovének etnikai csoportjában* mutatom be.

Somogyi horvátok

Buzsák: „Buzsák magyar többségű falu, amelyben az ötvennégy háztartásból huszonnégy horvát és vend telepés vagy zsellér. [...] Nagy, népes település Buzsák. 1717–1719 között a betelepülésekkel a falu lakossága megduplázódott. A népesség

fele horvát (sokac) jobbágy volt, az öt zsellér közül három ugyancsak horvát” (Szita 1993: 8, 12). *Buzsák* [C. K. P. *Jankovits- és Lengyel-Buzsák* P. szerint két külön község volt.] [...] – Egyesek szerint az ide települő *tótok* ’horvátok, vendek’ *Buzsik*, *Buzsák*, *Borocska* néven emlegették a helyet, mert mocsár vette körül. [...] 22/38. *Sztára szella* : *Jankovics-Buzsák* Fr. A Pataktól nyugatra eső rész. 22/88. *Szelistya* [P.~ i, sz] S, sz, e. 22/92. *Kalinya* [C. P. *Kalinyai sz és Nagy Kalinya*, l] S, sz, l 22/94. *Sugovca* : *Sugovica* S, sz 22/122. *Uvratina* : *Hëgy-ajjai-dülő* [C. *Uvratina* K. *Hegyaljai d P. Uvrotina*] S, sz 22/137. *Topolica* [C. *Keleti Topolitza*] S, e, sz 22/149. *Jalászka* [...] S, r 22/156. *Gustyërica* [C. P. ~, K. *Kiserdő d*] S, e, sz 22/158. *Sztára-szëla* [C. P. ~, sz] S, sz 22/166. *Rázbovistya* [C. P. *Kis és Nagy Rázbovistya*] S, sz 22/170. *Kis-Vidakinica* [C. P. ~] S, sz 22/186. *Cërija* [C. *Ceridai*, szö, sz, e K. *Cerja* P. *Czeria*] S, sz, e. Régen csererdő volt. – **Somogyszentpál**: *Szempál* : *Somogyszempál* : *Tótszempál* [C. K. P. *Tótszentpál*, *Varjaskér*, 1930: *Tótszentpál* + *Varjaskér* = *Somogyszentpál*] „Tótszentpál (Tott Szent Pál) kilenc horvát háztartással, majd a következő esztendőben érkező két újabb horvát zsellércsaláddal, Varjaskérről idevándorló magyarokkal erősödött meg 1724–1725-ben. Ugyanakkor a Benkovics, Vergyiasic, Saslia, Bogdanovic familia elköltözött a településről. Majd a következő esztendőben újabb három familia fogott vándorbotot. Az biztos, hogy nem Somogy megyében települtek le, mert valamennyi forrásunkat átvizsgálva nem találtuk nyomukat. Minden bizonnyal az ekkor legjellemzőbb utat választották és visszatelepültek Szlavóniába. Helyükre a következő esztendőkben újabb horvát zsellér- és jobbágycsaládok érkezhettek, mert ugyan más családi nevek lennének meg, de a horvát többség lassan kialakult” (Szita 1993: 24). [...] 80/2. *Fősső utca* : *Gornyi kráj* [Kossuth Lajos u.] U 80/35. *Bisztra-voda* : *Fejér-víz* [P. K. ~] S, Mo, l 80/36. *Prévasz* (P. *Porevosz* K. *Prevosz*) S, sz 80/39. *Topolik* [P. *Tapolya*] 80/56. *Mjaka* [P. *Mrako*] S, V, l 80/66. *Zsáravica* S, sz 80/89. *Rasztina* S, sz 80/90. *Cërija* [P. ~ K. *Cseri*] S, sz 80/104. *Szlivány* [C. K. P. ~] S, sz 80/116. *Nyiri-szölők* : *Lipitya* S, szö, sz (SMFN. 103–4, 106–7, 267–70).

A fenti községek közül **Somogyszentpál**ról meg kell jegyeznem, hogy **Tótszentpál** és **Varjaskér** egyesítéséből alakult ki. A Sarosáczt-féle *Somogyi horvátok* csoportjába tartozó három település közül **Táska** községet népességtörténete alapján a *szlovén (vend) telepítésű somogyi helységek* közé sorolom. Az itt tárgyalt két község közül **Buzsák** a Fonyódi járás délnyugati részén található, a hozzá közel fekvő **Somogyszentpál** pedig a Marcali járásban. Ugyanakkor – nagymértékben kibővítve a *Somogyi horvátok* etnikai csoportját – ide tartozónak vélem **Somogyszentpál** és **Buzsák** alkotta *kis tömbtől* keletre–északkeletre a Fonyódi járásban található **Gamás**, **Pamuk** és **Somogyvámos** falvakat és a Siófoki járásból **Bonnyát** és **Kisbárapátit**, a már említett *kis tömbtől* déli–délnyugati irányban fekvő **Gadányt**, **Marcalit**, **Niklát**, **Pusztakovácsit** és **Szenyért**, a Kaposvári járásból **Gálosfát** és **Osttopánt**, és végül ide tartozónak vélem **Nagyatádot**, amely földrajzi szempontból a többi településhez viszonyítva szigetként helyezkedik el a Nagyatádi járás közepén. Ezen helységeknek a horvát nyelvű földrajzi neveiből az alábbi, általam kialakított csoportokban mutatok be példákat.

2. A Sarosácz-féle horvát etnikai csoportokba nem sorolt somogyi települések helynevei

SMFN.-nek átnézése során több délszláv települést is találtam, amely a Sarosácz-féle etnikai felosztásban nem szerepel. Ezeknek két alcsoportja van: egyrészt olyan helységek, amelyeknek viszonylag sok horvát nyelvű bel- és külterületi elnevezése van, másrészt pedig olyan falvak és városok is, amelyek csak *nyomokban* őriztek meg horvát eredetű névadatokat. Ezeket a településeket – mivel a helynevek száma több tényezőtől is függ (pl. az egyes települések bel- és külterületének nagyságától, nemzetiségi összetételétől, az adott népcsoport számarányától stb.) – az alábbiakban ugyanazon csoportban veszem sorra.

Bonnya: A községet a török hódoltság után részben német telepesek, részben délszlávok népesítették be. Az utóbbi népcsoportok bevándorlásáról Szita László a következőket foglalta össze: „Bonnya katolikus szlávok által lakott település. Gyér forrásaink vannak e falura. Biztosan tudjuk azonban néhány úrbéri összeírásból, hogy horvátok. Nevük után ítélve sokárok és Dráva menti horvátok” (1993: 108). [...] 74/23. *Polětár* : *Grajnik* Fr 74/43. *Jankocsa* : *Jankócsa* [C. *Jankocsa*] Ds, sz 74/50. *Kamaristya* [C. ~] Ds, sz 74/52. *Grablina* : *Grabrina* [C. *Grabina* K. *Grabrinai* d] Ds, sz, l. Az 1930-as évek elején kardot, koponyákat és pénzt találtak itt. 74/83. *Grájnik föle* [C. *Grajnek teteje*] Do, sz 74/85. *Grájnik* : *Uj-hégy* [C. K. *Uj hegy*] Ds, szö, sz és 74/86. *Kasica* S, sz. – **Gadány:** „Gadányban [...] horvát szórvány élt többségi magyarsággal békésen” (Szita 1993: 8). 97/64. *Lanika* [P. *Lánika*, sz] S, l 97/71. *Klipár* S, sz és 97/73. *Góra* [K. ~] D, e. – **Gálosfa:** [C. *Gálosfa* ; *Toth-város* K. *Gálosfa*; *Tótváros* P. *Gálosfa* és *Tóváros*] 183/43. *Saliga* Doo, ak. Régen itt szőlő volt. 183/67. *Zabróca* Doo, sz 183/68. *Palizsa* [C. K. P. ~] S, sz 183/141. *Lazsornya* Doo, sz – **Gamás:** „Gamás színmagyar telepes község, amelyben hét háztartást írtak össze. Gamás népessége többségében magyar volt a török utáni évtizedben. 1720 után néhány horvát családfőt írtak össze, akik nyomába újabbak érkeztek, és a század végén zömében horváttá vált a település” (Szita 1993: 23). [...] 26/167. *Germina* [C. ~i sz, r] Ds, gy 26/188. *Busica* Doo, sz. A hagyomány szerint a vergamási harcok után itt búslakodtak a csatavesztésen, és bánatukban üritgették az iccéket. 26/206. *Studënca* [C. ~ i K. ~ P. ~ d] Ds, sz, gy. 26/229. *Kis-gráblóca* : *Ráadás* Ds, sz 26/257. *Jélászka* : *Jélászkai-mező* [P. *Jelaszka*] Doo, sz. A felső részén sok tégladarabot vet ki az eke. 26/299. *Szelistyei-rét* [C. *Szelistyai* r K. *Szelestye* P. *Szelistya*, sz, r] S, l – **Kisbárapáti:** 73/45. *Grablinai-kut* Kú 73/447. *Grablina* [C. ~ K. *Grabina* d, P. *Grabrina*, d] Ds, sz 73/71. *Rasztina* [C. *Rasztina*] S, sz 73/96. *Mulka* [K. ~ r] 73/104. *Jankocsa* [K. *Jankoczi* d P. ~] Ds, sz, bo 73/119. *Gustya* [C. *Rác sűrűpuszta*] Ds, e, sz 73/142. *Polonya* [P. ~ d] Ds, sz, e. Stb. – **Marcali:** 87/103. *Vityola* S, sz 87/291. *Dersida* [C. *Dershidai*, sz] S, sz 87/356. *Percse* [C. ~ i, sz, r] Mo, Vs, r és 87/380. *Marosica* [C. ~ i, sz, l] Ds, e – **Nagyatád:** 217/171. *Gráblík* [*Táncsics u*] U 217/179. *Bodvica* [*Rákóczi u.*] Fr, U. 1941-ig önálló község, azóta Nagyatád része. 217/192. *Ritics* S, r, bo 217/257. *Bukovica* : *Bukvica* : *Bukovicai-dülő* [K. *Bukovica*] S, sz, r egykor e. 217/260. *Csërvénkai-dülő* : *Csërvénka* [K. *Cervenka*] S, sz 217/323. *Szivicsa* S, sz 217/453. *Bukvik* [C. *Bukfik* K. ~] S, l, régen erdő

217/515. *Tisinya* S, sz. – **Nikla**: 89/54. *Rasztinai-rét* S, V, r 89/58. *Rasztina* [K. ~] S, sz 89/61. *Rasztinai-árok* Á 89/73. *Bazia* [K. ~] S, sz 89/101. *Kutárca* S, sz 89/117. *Kosztorica* [K. *Belső* ~] S, r, sz. – **Osztópán**: 116/80. *Jekicsavica* : *Jekicsa* [C. *Jakisevicza* P. *Jakicsevicza*] Vö, r 116/82. *Krája* [C. ~ K. P. ~ pu Hiv. *Ságvári telep*] Pu. Ma már csak hét házban laknak. 116/117 [C. *Grabina* K. *Grablina* P. *Grabina* szántó föld] 116/160. *Kormonics* [C. *Kormonity* P. *Kormonity*; I] Vö, I, r. Futóhomokos terület. 116/175. *Frácska* [C. ~ i d K. ~] Ds, sz. Az adatközlők szerint ez a név várat jelent. 116/202. *Cërina* [C. ~ K. *Cserina* P. ~ i sz] Do, szó. – **Pamuk**: 30/7. *Rëszerica* Do, sz, gy 30/8. *Pészka* Do, szó, sz, r 30/30. *Zsutablata* [C. ~ P. ~ i, r] Ds, r, I 30/38. *Szála* Lh 30/52. *Rikityi* [C. *Risittyi*, I *Risty*, sz] Ds, I 30/59. *Istosnyák* : *Tistosnyák* Ds, temető. 30/82. *Izgrut* [C. *Izgruta*, e P. ~, e] S, sz. – **Pusztakovácsi**: 94/6. [K. *Medvogya Malom*] 94/7. *Virág-düllő* : *Hrasztina* S, sz 94/9. *Gáj* : *Gáji-erdő* S, e 94/78. *Nyires* [C. *Knezsovitz* K. *Knesovicza*] S, I, sz 94/92. *Csëta-düllő* [K. *Pámuki Határ*ra düllő] S, sz, r. – **Somogyvámos**: 29/22. *Drënya* [C. ~, sz, e, r P. ~ i d, sz] Ds, sz 29/31. *Mëlënka* [C. ~ P. *Nagymelenkai*, *Kismelenkai*] S, sz 29/62. *Galabërda* [C. P. *Cigány sűrű*, e] Do, sz 29/83. *Tepënye* [C. P. ~ i, e K. ~] Ds, sz 29/87. *Széső-Dunájka* [C. *Déli-dunajka* P. *Alsó dunajka*] S, sz 29/112. *Krája* Ds, sz – **Szenyér**: 105/1. *Grutina* : *Bencik-köz* Ú. Az itt lakó Benczik családról. 105/30. *Locsány* Ds, sz 105/47. *Martosica* [C. K. P. ~] S, sz 105/52. *Tóbity* [C. ~ i, sz P. ~ i szántó föld] S, sz 105/70. *Gabrovica* [C. *Gabrovitz* P. *Gabrotza rét*] S, r 105/90. *Káposztás-rét* [C. *Kapusztinya*, r P. *Kapusztinai* K. *Káposzta-rét*] S, r 105/120. *Jëlász* [C. P. *Jelasina* r] S, r [C. ~ K. P. ~ i] S, sz, e, I (SMFN. 116–8, 126–7, 128–9, 244–6, 247–8, 281, 283–4, 287–8, 296, 298, 303, 320–2, 328, 330–1, 355–7, 565–7, 703–5, 707–8, 812–3).

Amint a fenti adatok mutatják, jó néhány Somogy megyei településen több olyan földrajzi név ismert, amelyet az egykor oda költözött horvát lakosság teremtett. Ez leginkább a *Dráva menti horvátok I.* etnikai csoportba besorolt somogyi falvakra, továbbá Bélavár kisközség kivételével a *Dráva menti horvátok II.* és a *Somogyi horvátok*ra jellemző. A fent bemutatott példák számát – néhány kivételtől eltekintve – az ide tartozó faluk névanyagából bizonyos fokig növelni is lehetne. Ez a megállapítás Barcs, Gamás, Pamuk, Somogyvámos és Szenyér helynévadataira nem érvényes. Van azonban egy-két olyan helység is, amelynek földrajzi neveiben – amint azt a fentiekben már bemutattam – csak *nyomokban* maradt egy-két horvát eredetű bel- és külterületi név. Ezek pedig a következők: **Bonnya, Gadány, Gálosfa és Marcali.**

Szabó József
ny. egyetemi tanár
SZTE

Beszédtervezési diszharmonia és a kitöltött szünetek összefüggései¹

A spontán beszéd során minden előzetes felkészülés, átgondolás nélkül igyekszünk a gondolatainkat hangosan megfogalmazni. Ez azt jelenti, hogy egy időben zajlanak a beszédtervezési és a kiejtési folyamatok (Levelt 1989). A beszédszándék adott, valamit hosszabban elmesélünk, vagy részt veszünk egy társalgásban, ilyenkor gyakran még a gondolatok kiválasztása is alakulóban van. A beszédszándék következtében a mondandónk összerendezése, a nyelvi átalakítás, sőt a kiejtés gyakorlatilag párhuzamosan zajlanak. Éppen ezért ez a rendkívül összetett mechanizmus nem nélkülözheti azt, hogy időt nyerjen egyes működések (pl. válogatás a lehetséges szavak közül, döntés a grammatikai szerkezetéről), illetve egyes folyamatok (pl. fonológiai, artikulációs tervezés) véghezvitelére (Levelt 1989; Clark–Fox Tree 2002; stb.). A beszélőnek többféle lehetősége van, hogy milyen stratégiát választ időnyerésül ahhoz, hogy a rejtett beszédtervezési folyamatokban előállott diszharmoniót feloldja. Az adott nyelvtől függetlenül például megismételheti a már egyszer kiejtett szót (pl. *azt gondolom hogy hogy ez annyira összetett*), töltelékelemet használhat (pl. *amikor átkerültünk az ügymond elemi népiskolába*) vagy hezitálhat (pl. *ezt a munkát ööö kétezer-kettőben kezdtük*).

A kitöltött szünetek vagy hezitálások a leggyakoribb jelenségek a spontán beszédben (pl. Shriberg 1994; Bortfeld et al. 2001; Corley–Stewart 2008; Horváth 2014). (Megjegyzendő, hogy a magyar szakirodalomban a kétféle terminus ugyanarra a jelenségre utal, *ő-zésnek* is nevezik; az angol nyelvű szakirodalomban a hezitálás azonban átfogó szakszó, amely különféle megakadásjelenségek gyűjtőneve.) A kitöltött szünetek előfordulásának aránya a teljes beszédidőhöz képest beszélőnként változik ugyan, de az összes megakadásjelenség harmadát, nemritkán felét teszik ki, és olykor az összes előfordulás nagyobbik részét képezik (Shriberg 1994; Gósy 2003; Fraundorf–Watson 2011). A kitöltött szünetek univerzálisak abban az értelemben, hogy a beszélőknek szükségük van ezekre a jelenségekre, tehát a használatuk nyelvtől független; formailag azonban nyelvspecifikusak. Ez a formai különbözőség azt jelenti, hogy nyelvenként változhat az a hangsor, amelynek kiejtése a többletidőt hivatott biztosítani a beszélő számára. Az angolban leggyakrabban az *uh, uhm* vagy az *er* hangsorokat ejtik (Shriberg 1994; Roberts et al. 2009), a portugálban az *uum*, az [e] magánhangzó, de előfordul a svá (semleges magánhangzó) is (Veiga et al. 2011), a japánban több hangsort is produkálnak ebben a funkcióban, mint az *ano, e, eto* és a *ma* (Watanabe et al. 2008). A dominikai spanyolban az *eh* (Roggia 2012), a törökök beszédében pedig a *şey* (Furman–Özyürek 2007) hangsor hallható kitöltött szünetként. A baszk nyelvben a hosszan ejtett *e* és *m* hangok a legelterjedtebbek (Urizar–Samuel 2014). A leggyakoribb kitöltött szünetek a kikuyuban (keleti bantu nyelv) az *y* és a *ry*, amelyek mindig hozzátapadnak a megelőző szóhoz (Bennett 1986). A magyar beszédben és más nyelvek hangzó változatában is (mint a francia vagy az orosz) a kitöltött szünet leggyakrabban a semleges magánhangzóval, azaz egy *ö*-szerű hanggal valósul meg, de más hangok és hangkapcsolatok is hallhatók, például a *mm, öm, öhm, öh* vagy *ömh* (Gósy et al. 2013; Horváth 2014).

A kitöltött szünetek vagy hezitálások tehát többletidőt biztosítanak a beszélőnek, akinek erre különféle okokból lehet szüksége. Tekintettel arra, hogy a spontán beszéd során nincs mód előzetes felkészülésre, így a rejtett beszédtervezéskor bármely szinten és bármely folyamatban kialakulhat diszharmonia, azaz átmeneti zavar, tervezési nehézség, illetve bizonytalanság (pl. Gyarmathy 2015). Említettük, hogy a beszélőnek a pillanat töredéke alatt kell döntenie a kiejtendő gondolatról, amit számos tényező befolyásol, például a saját hosszú távú emlékezete, az adott kommunikációs helyzet, a beszédpartner (annak ismerete és az alkalmazkodás foka), szociolingvisztikai, pragmatikai

¹ A kutatás a 108762 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

meggondolások és a beszélő személyisége is. A beszédtervezés bonyolult mechanizmusa miatt diszharmonia jöhet létre a morfológiai, a szintaktikai tervezés szintjén; a forma és a szerkezet kiválasztása, az egyeztetések, avagy a versengő alakok és struktúrák tekintetében is. A szelekció, a többféle szó használatának lehetősége (pl. rokon értelmű szavak), avagy a pragmatikai megfontolások előidézhetnek átmeneti nehézséget, bizonytalanságot a mentális lexikon aktiválásának folyamatában. A fonológiai és fonetikai tervezés sem feltétlenül problémamentes a rejtett működések során, például a koartikulációs jelenségek eredményezhetnek diszharmoniót. Mindezeknek a felismerése és a javítása időt vesz igénybe, amely nemegyszer hosszabb, minthogy észrevétlen maradjon a kiejtésben.

A beszédtervezéssel egyidejűleg működnek az önmonitorozási (önellenőrzési) folyamatok (Gósy 2008), amelyek néha szintén többletidőt igényelnek. A beszélő ellenőrzi a még kimondatlan és a már kimondott közlésrészleteket, vagyis időben előre és visszafelé is monitorozza a mondanódját. Ez nagyrészt nem tudatosan történik. A működésre éppen a rejtett hibák felszíni megjelenései (a hezitálások mellett például a téves kezdések vagy a sorrendiségi hibák) utalnak. A monitorozási mechanizmus esetleges felszíni következményei megjelennek a kiejtésben. A meghangosítandó gondolat és a nyelvi forma, illetve a nyelvi forma és a fonológiai/fonetikai kódolás összefüggésében is előállhat diszharmonia, amelyet a beszélőnek kezelnie kell, és ehhez ismét többletidőre van szüksége. A kitöltött szüneteket diskurzusjelölőként is számon tartják, ebben a funkciójukban nem a tervezési, monitorozási és javítási folyamatokhoz nyújtanak többletidőt, hanem információt közvetítenek a hallgatónak, például a beszélőváltással kapcsolatban, grammatikai szerkezetek határait jelzik, és utalnak a beszélői mód vagy a téma megváltozására (Swerts 1988; Clark–Fox Tree 2002; O’Connell–Kowal 2005; Hlavac 2011; Markó–Gósy 2015).

A beszédtervezési diszharmonia okainak és a felszíni következményeknek az összefüggése rendkívül bonyolult. A beszédprodukciónak egyik fő kérdése, hogy miként lesz a folyamatosan változó, absztrakta, sajátosan szervezett és különálló elemekből az adott kontextusnak megfelelő, ahhoz illeszkedő kiejtés (Postma 2000). Meglehetősen nehéz meghatározni minden egyes esetben, hogy a kitöltött szünet, illetve a környezete milyen információkkal szolgál a rejtetten működő folyamatok átmeneti nehézségeiről (pl. Cutler 1988). A szakirodalomban általában konszenzus van a kitöltött szünetek előfordulásának okait tekintve, ilyenek a gondolkodáshoz, a nyelvi átalakításhoz, avagy a mentális lexikon aktiváláshoz (és ezeken belül számos részfolyamathoz) szükséges többletidőtartamok biztosítása (pl. Smith–Clark 1993; Arnold et al. 2003; Simpson 2006; Urizar–Samuel 2014). Postma a „kiejtés előtti javítások” közé sorolja a kitöltött szüneteket (Postma 2000: 122). Az a megfogalmazás arra is utal, hogy a hezitálások lényegében a rejtett beszédfolyamatok működésének a monitorozását és a hibák korrekcióját szolgálják. A hallgató szempontjából pedig ilyenkor egyfajta késés jön létre, amely segíti a megértést, illetve jelzi a kimondandó közlésrészlet komplexitását (Fox Tree 2001; Watanabe et al. 2008). Kísérleti adatok szerint a kitöltött szünetek irányíthatják a hallgató figyelmét az elkövetkezendő közlések tartalmára vonatkozóan (Fraundorf–Watson 2011). A kitöltött szüneteknek tehát kommunikatív értékük van (Adell et al. 2012). Bennett már 1986-ban azt írta, hogy a hezitálás voltaképpen nyelvi kategória.

A naiv beszélő (nem nyelvész) sajátosan éli meg azt, hogy maga is produkálja és hallja is másoktól a hezitálásokat. Ezért kutatásunkat megelőzően megkérdeztünk 53 fiatal felnőttet (20 és 32 év közöttieket), hogy vajon miért hezitálnak beszédük során. A válaszaik egyfelől azért fontosak, mert igazolhatják azokat az okokat, amelyeket a kutatók meghatároztak a kitöltött szünetek megjelenésére vonatkozóan. Másfelől olyan további okokra is rámutathatnak, amelyek az adott szakirodalomban (ismereteink szerint) nem fordultak elő. A legtöbben a gondolkodási idő szükségével, a gondolatközlés szelekciós és sorrendiségi problémájával, kifejezetten a megfogalmazás nehézségével, a legmegfelelőbb szó vagy kifejezés keresésével, az átmeneti szótalálási nehézséggel indokolták a hezitálást. Néhányan a fáradtságot és a figyelemcsökkenést, illetve a figyelem elterelődését (az adott témáról) jelelték meg, és ez nyilvánvalóan összefügg az ezek következtében nehezítetté vált beszédtervezési folyamatok koordinálásával. Több megkérdéztett azt válaszolta, hogy akkor ejt hosszabb kitöltött szünetet, ha (valamilyen oknál fogva) zavarban van. A kitöltött szünetek megjelenése és a beszélő mentális állapotának, különösen a szorongásnak az összefüggése ellentmondó a szakirodalmi eredmények szerint (pl. Pope et al. 1970; Ragsdale 1976; Schachter et al. 1994; Christenfeld–Creager 1995). Egy kutatás adatai azt igazolták, hogy a stressz jobban befolyásolja az idős beszélők beszédprodukciónak, mint a fiatalokét (Caruso et al. 1997).

A hezitálás tehát nem minden esetben köthető a beszédtervezés rejtett folyamatainak diszharmonijához, néha a verbális nyelvhasználat – nyelvfüggetlen – viselkedési sajátossága (pl.

Finlayson–Corley 2012; Bóna 2013). Meglepő a válaszokban a mintakövetés megjelölése mint a kitöltött szünetek előfordulásának egyik oka. Ez azt sugallja, hogy a beszélők mintegy utánozzák egymást, jelen esetben a hezitálásban. A kitöltött szünet oka lehet még az, hogy fenntartja a folyamatos beszéd érzetét (nyilván mind a beszélőben, mind a hallgatóban). Ezzel kapcsolatosak azok a megállapítások is, amelyek szerint a beszélő nem viseli el a „csendet”, kellemetlennek érzi beszélgetés közben. A válaszok egy része a beszéd közben ejtett valamilyen hiba javítását nevezte meg a hezitálás lehetséges okaként (a hibafelismerést és a korrekciót a GPS-hez, illetve a számítógép „bootolásához” [a rendszer betöltése] hasonlították). A válaszokban pragmatikai okok is megjelennek, annak jelzése például, hogy a beszélő nem kívánja átadni a szót.

A beszélés során tapasztalt kitöltött szünetekről megállapítható az előfordulási gyakoriságuk, elhelyezkedésük a kontextusban (grammatikai, szemantikai tekintetben), mérhető az időtartamuk, a közvetlen környezetük (a megelőző és követő jelenségek, például néma szünetek vagy nonverbális hangjelenségek, a tágabb grammatikai kontextus), meghatározhatók a fonetikai jellemzőik, és leírhatók az adott nyelv beszédhangjainak segítségével (Gósy et al. 2013; Horváth 2014; Yaruss et al. 1999; Merlo–Mansur 2004; Bortfeld et al. 2001; Bailey–Ferreira 2003; Watanabe et al. 2008; Roberts et al. 2009; Gósy–Bóna 2011; Fraundorf–Watson 2011; stb.).

Magyar spontán beszédben a kitöltött szünetekre jellemző, hogy nagyobb részük tapad egy vagy két szóhoz, kisebb részük két néma szünet között jelenik meg. Ez a tapadás azt jelenti, hogy egyfajta folyamatos artikuláció, pontosabban sajátos koartikuláció következik be az ejtésben, amikor a beszélő a hezitálást összekapcsolja a szóejtéssel, mégpedig oly módon, hogy vagy egy szó első beszédhangjához, vagy egy szó utolsó beszédhangjához illeszti a kitöltött szünetet. A hezitálás ritkábban mind a megelőző, mind a követő szóhoz tapad. Így lesz a *tanító* szó ejtése *ööötanító*, a *helyes* szöé *helyesöö* vagy a *hát igazából* kifejezés *hátöööigazából* alakban realizálódik. Egy korábbi kutatásban (Gósy–Horváth 2014) tizenhat adatközlő rögzített beszédanyagában elemeztük a tapadó és a nem tapadó kitöltött szüneteket. Az adatok azt mutatták, hogy a vizsgált felnőttek spontán beszédében a tapadó hezitálások aránya 70,6% volt. Felmerül a kérdés, hogy vajon mely rejtett beszédtervezési nehézség következményeként jelennek meg a beszédben a tapadók és melyek esetében a nem tapadók.

A jelen kutatás célja az, hogy elemezzük a kitöltött szünetek felszíni temporális jellemzőit, és ezek révén valószínűsítsük a megjelenésük kiváltó okait. Arra kerestünk választ, hogy a kitöltött szünetek és nyelvi környezetük szubjektív elemzésével azonosítható-e a rejtett beszédtervezés diszharmonája, amely a felszíni jelenséget előidézte. Vélhetően, ha mért időtartamadatokkal alátámaszthatók a tartalmi és grammatikai elemzések, az arra utal, hogy a hezitálások és hezitáláskontextusok (utóbbiak a kitöltött szünet környezetében megjelenő néma szünetek vagy egyéb hangjelenségek, pl. sóhajtas) meghatározó információt tartalmaznak a beszélő beszédtervezési nehézségének az okáról. Vizsgálatunkban két beszélő narratívájában igyekeztünk azonosítani a beszédtervezési diszharmonia okát és összefüggést találni az ok, a felszíni jelenség és a mért időadatok között. Feltételeztük, hogy a gondolati tervezési nehézségre, a nyelvi átalakítás problémájára és az átmeneti szótalálási gondra található a legtöbb példa. Hipotézisünk szerint a szubjektív és objektív aspektusok lehetőséget nyújtanak arra, hogy kimutassuk a rejtett beszédtervezési folyamatok átmeneti atipikus működése és a hezitálások közötti összefüggéseket.

Két adatközlő elemzése voltaképpen két esettanulmány; a kapott eredmények csak rájuk érvényesek. Az adataik alapján levont óvatosságot következtetések ugyanakkor általában is jellemezhetik a vizsgált jelenségeket. A mindenkor hallgatónak rendelkeznie kell bizonyos intuíciókkal az elhangzott közlések és a beszédtervezés összefüggésére vonatkozóan, hiszen beszélőként folyamatosan tapasztalja ezt a kapcsolatot. Ez a tény pedig fontos adalék ahhoz a feltételezéshez, hogy a felszíni elemzés Fromkin kifejezésével (1973: 44) valóban „ablakot” nyit a rejtett folyamatok megismeréséhez.

Az esettanulmányok módszertana

A vizsgálathoz a BEA Spontánbeszéd-adatbázisból (Gósy et al. 2012) véletlenszerűen kiválasztott, két azonos életkorú, harmincas éveikben járó beszélő, egy nő és egy férfi rögzített beszédanyagát használtuk fel. Mindketten pedagógusok, budapestiek, köznyelvet beszélnek, hosszabb ideig nem tartózkodtak külföldön, beszédhibájuk nincs.

A felvételek protokolljából a narratívák egy részét dolgoztuk fel a kutatásban. Mindkét beszélő a munkájáról, iskolai feladatairól beszélt. Nem azonos beszédidőtartamokat határoztunk meg az elemzésekhez, hanem a kitöltött szünetek számát tekintettük állandónak. Annyi anyagot dolgoztunk fel, amennyiben mindkét beszélőnél 52-52 olyan azonosítható kitöltött szünet előfordult, amelyek mindegyike a semleges magánhangzóval valósult meg (ez egyben további 52-52 hezitáláskontextust is jelentett). Ez a női beszélőnél 6,4 perc alatt, a férfi beszélőnél 5,7 perc alatt teljesült.

Kutatásunk módszertanilag három egymást követő fázisból állt. A narratívák elsődleges szövegű leírásának felhasználásával (Gyarmathy–Neuberger 2011) a tartalmi és a grammatikai szövegkörnyezet alapján valószínűsítettük a hiba okát. A következő fázisban tekintetbe vettük a hangzást, vagyis a kiejtést és a prozódiai jellemzőket (elsősorban a beszéddallamot és a hangsúlyt), valamint a hezitálás tágabb környezetének sajátosságait (felhasználtuk a hanganyagok annotálásait is). Mindezek figyelembevételével újraosztályoztuk az adott hezitálás valószínűsíthető okát (a kiejtés és a prozódia fontosságát mutatja, hogy a korrekció mértéke az elsődleges osztályozáshoz képest mintegy 35%-os volt). A harmadik fázisban megmértük a kitöltött szünetek és a hezitáláskontextusok időtartamát (a Praat szoftverben: Boersma–Weenink 2009). Az időtartamokat a zöngéindulástól a zöngé lecsengéséig mértük (minden esetben az akusztikai fonetikában szokásos kritériumok mentén). Felhasználtuk a rezgéseképek és a hangszínképek vizuális információit is. Elemeztük a kitöltött szünetek előfordulását, tapadását, az időtartamukat, valamint a hezitáláskontextus sajátosságait és időviszonyait. (Az adatok feldolgozásában nem tekintettük elemzési tényezőnek sem a beszélők tempójának eltéréseit, sem azt, hogy az egyikük nő, a másik férfi.)

Egy-egy beszélő adatai alapján statisztikai elemzést végeztünk az SPSS 19.0 verziójával (ANOVA-t és Bonferroni-tesztet, illetve Friedman- és Monte Carlo-teszteket futtattunk, valamint korrelációelemzést alkalmaztunk) 95%-os konfidenciaszinten.

Eredmények

1. A kitöltött szünetek előfordulása hasonló volt a női és a férfi beszélőnél, előbbinél 8,1, utóbbinál 9,1 hezitálás hangzott el percenként (ezek az értékek valamivel több mint kétszeresei a korábbi kutatásokban adatolt csoportátlagoknak, pl. Horváth 2009; Gósy et al. 2013). Jelentősebb az eltérés a két adatközlő között, ha azt nézzük meg, hogy hány szavanként ejtettek kitöltött szünetet. A női beszélőnél 24,5 szavanként, míg a férfinél 12,9 szavanként fordult elő hezitálás; vagyis a percre vetített különbség jóval nagyobb a két beszélő között, ha a kiejtett szavak mennyiségét nézzük. Noha a beszédidejük igen hasonló volt (a különbség mindössze 42 másodperc), az ezen idő alatt produkált szövmennyiség különbözött; a női beszélő 1273, a férfi beszélő pedig 671 szót mondott (ez a beszédsebességük különbözőségét is mutatja; előbbi 198, utóbbi 118 szót ejtett percenként). A meghangosított szavak függvényében a férfi beszélő lényegesen több ízben érezte szükségét a hezitálásnak. A gyorsabb tempójú beszélők gyakran kevesebb megakadásjelenséget produkálnak, beleeértve a kitöltött szüneteket, mint a lassabban beszélők (pl. Shriberg 1994; Trouvain–Grice 1999).

A tapadó kitöltött szünetek mindkét beszélőnél gyakoribbak voltak, mint a nem tapadók; arányuk a férfi adatközlőnél 71,15%, a női adatközlőnél pedig 63,5%. Néhány kitöltött szünet mintegy összekötötte a megelőző és a követő szót, azaz a hezitálás mindkét oldalon tapadt; a női beszélőnél 3, a férfi beszélőnél 12 ilyen típus fordult elő. Például: *legutóbbbőöhatodik hetedik osztályban*. A női beszélőnél az egy szóhoz tapadó kitöltött szünetek 47%-ban a szó elejéhez, 53%-ban a szó végéhez kapcsolódtak, a férfi beszélőnél ez az arány 60%, illetve 40% a szó elejéhez tapadók javára.

2. A hezitálások környezetének tartalmi és grammatikai elemzése alapján igyekeztünk meghatározni azt az okot vagy okokat, amelyek az adott helyzetben a kitöltött szünet megjelenéséhez vezettek. Ezeket az okokat három típusba soroltuk: a) tervezési nehézség a gondolati szinten, b) a nyelvi átalakítás problémája, c) a szólóelhívás gondja.

A gondolati szinten feltételezett nehézség többféle problémára utalhat. Leggyakoribb, hogy a beszélő nem tudja, mit is mondjon, hogyan folytassa. Kissé más a gond, ha a szelektálás okoz nehézséget, két vagy több gondolatból kell kiválasztani az azonnal meghangosítandót. Akkor is

időnyerésre van szüksége a beszélőnek, ha azt kell eldöntenie, hogy az adott helyzetben kimondja vagy ne mondja ki a kialakult gondolatot. Példák és magyarázatok:

- (i) *úgyhogy ez inkább ilyen filológiai vizsgálódás* /néma szünet: 1295 ms/ *öőött* /115 ms-os tapadó hezitálás/ *még nem igazán állt össze a a szövegkohéziós erő*

A *vizsgálódás* szóval a beszélő lényegében lezárta a gondolatot, de folytatnia kell a narratívát (ez az elvárás a beszédpartner részéről), és pillanatnyilag nem tudja, hogy mit is mondjon. Ezért egy relative hosszú néma szünetet tart, amelyet már egy jóval rövidebb kitöltött szünet követ. Ez a teljes időtartam elegendő ahhoz, hogy egy újabb gondolatot hívjon elő, és folytassa a narratívát.

- (ii) *a törekvés helyes* /néma szünet: 65 ms/ *ööö* /302 ms/ *az a mód ahogy ahogy ez most zajlik az nem jó*

A beszélő nem döntötte el, hogy véleményezze-e a törekvést, amelyről beszélt, avagy nem, ehhez volt szüksége a kombinált néma és kitöltött szünetekre, amelyek időtartama alatt arra az elhatározásra jut, hogy megosztja a véleményét a beszélgetőpartnerrel.

- (iii) *ez nagyon érdekes volt egy hatalmas vargabetű ugyanisööö* /312 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet: 939 ms/ *én nem tudtam eldönteni hogy hogy merre is menjek*

Az interjúkészítő témát vált, új kérdést tesz fel az adatközlőnek, aki erre rögtön reagál, minősíti is, hogy a kérdés teljesen eltér a korábbi témától („vargabetű”). Időre van ugyanakkor szüksége, hogy átgondolja, mit is válaszol az új felvetésre.

- (iv) *ez a kettősség most is megvan bennem* /néma szünet: 356 ms/ *hog* /néma szünet: 295 ms/ *hogyööö* /480 ms-os tapadó hezitálás/ *a szakmámat nagyon szeretem és tulajdonképpen ha bemelegyek a munkahelyemre*

A *bennem* szóval a kialakított gondolatot a beszélő lezárta; és az adott pillanatban, úgy tűnik, nincs már meglévő újabb közlendője, ezért időre van szüksége, hogy folytassa a narratívát. Itt nem csupán a két néma és a kitöltött szünet, hanem az ismétlés is alátámasztja a magyarázatot.

A nyelvi átalakítás is számos problémát okozhat a verbális kommunikáció során, annak ellenére, hogy ilyenkor a gondolat készen áll, ám a nyelvi megformálás a beszédtervezés valamely szintjén vagy akár több szintjén is nehézségbe ütközik. Példák és magyarázatok:

- (i) *nagyon konvencionális ország tehát itt a hagyományokööö* /339 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet: 542 ms/ *erősek azt hiszem*

A beszélő tudja, hogy mit akar mondani a hagyományokról, de a megfogalmazásban elbizonytalanodik, végül egyetlen szóval fejezi ki magát (*erősek*). A bizonytalanságra az önreflexió utal, amikor hozzáteszi, hogy *azt hiszem*.

- (ii) *tizenkilencedik századi ponyvairadalmon vagy ponyvairadalmonööö* /313 ms-os hezitálás/ /néma szünet: 900 ms/ *vagy belül keresem Arany és Petőfi közköltészeti vonatkozását*

Ebben a példában sem a gondolat keresésével vagy szelekciójával van problémája a beszélőnek, hanem a nyelvi átalakítással. A nehézség már a *ponyvairadalom* szó első kiejtésekor kezdődhetett (esetleg akár azt megelőzően), az azt követő *vagy* szó is töltelékelem itt, időnyerésül szolgál. A *ponyvairadalom* megismétlése, a kitöltött szünet és még egy relative hosszú néma szünet, valamint a (második) *vagy* szó kimondása, ezúttal is töltelékként, volt szükséges a grammatikai átalakítás befejezéséhez.

- (iii) *itt egyik témámba sem fér bele integráltan a* /néma szünet: 939 ms/ *őő* /310 ms/
/néma szünet: 1251 ms/ *integr egy integrált módszertani rész*

A beszélő számára itt is a megfelelő forma megtalálása érdekében kell időt nyernie; az *integráltan* szóval kezdve nem tudja a gondolatot adekvát nyelvi formába önteni, ezt követi két néma szünet között a hezitálás. Az újra elkezdett és félig kimondott *integrált* szó még mindig nem a kívánt forma része, ezért újraindítással folytatja egy névelő közbeiktatása után.

- (iv) *nekem ezzel ellentétben például az odüsszeia volt amitőőamit* /234 ms-os két oldalt
tapadó hezitálás/ *nem igazán tudtamőő* /375 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet:
945 ms) *hát rávenni a diákokat*

A közölni kívánt gondolat az volt, hogy (a tanár) nem tudta rávenni a diákokat arra, hogy elolvassák az Odüsszeiát. A kiejtett közlésrészlet formailag nem tökéletes, a beszélő feltehetően több versengő szerkezet közül nem tudott jól választani (pl. *rávenni valakit valamire*, illetve *nem tudott elérni valamit*, esetleg *amit nem tudott lenyomni a torkukon*), és bizonyos mértékig ötvözte őket. Fel is ismerte, hogy a grammatikai forma nem tökéletes, erre utal a néma szünetet követő *hát* alkalmazása töltelékszóként, amely funkcionálisan talán jelzés is a beszélgető partnernek.

- (v) *szakközépiskolában tanultam, ahol is nem sokáig* /néma szünet: 592/ *őő* /237/ /néma
szünet: 324 ms/ *sokáig nem tudtam eldönteni*

A *nem* szó – a beszélő eredeti gondolata és nyilvánvaló szándéka ellenére – előbb hangzik el a közlésrészletben, mint kellene, ezért újramonitorozás, újraellenőrzés történik. A két néma és a kitöltött szünet ideje alatt a beszélő nyelvíleg újratervezi a gondolatot, amennyiben helyes sorrendben ismétli meg a kérdéses szavakat (*sokáig nem*).

Több esetben a kontextus egyértelműen jelzi, hogy a beszélőnek nem a gondolati szinten és nem is az átalakítási folyamatokban jelentkezik nehézsége, hanem a mentális lexikon aktiválása pillanatnyilag nehezített, korlátozott. Ilyenkor vagy nem találja a szükséges szót, vagy egy megfelelőbbet keres, avagy nem tud gyorsan dönteni a versengő lehetőségek közül. Példák és magyarázatok:

- (i) *vizsgálom mind a társadalmi mind a népszokásbeli mind a egyébként elég összetettőő*
/210 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet: 837 ms/ *részeit*

Ebben a példában az adatközlő nem találta a megfelelő szót, valószínűsíthetően a *részeit* nem is illett a legjobban az adott kontextusba, de a meglehetősen hosszú tartamú időnyerés (kombinált szünet) sem volt elegendő egy jobb lexéma előhívására.

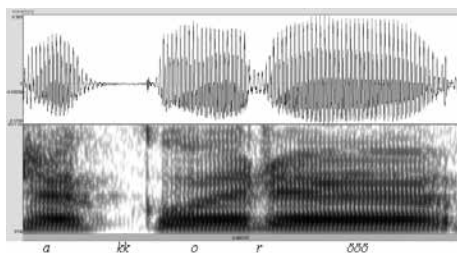
- (ii) *más a felfogás vidéken és más a felfogás Budapesten* /néma szünet: 215 ms/ *a vidéki*
/néma szünet: 213 ms/ *őőőtársadalomban* /228 ms-os tapadó hezitálás/

A beszélő hallhatóan válogat, hogy a *vidéki* jelzőt milyen szó kövesse, erre utal a szünetek illesztése mint időnyerési stratégia.

- (iii) *még nem tudtam hogy elierő tantervű* /néma szünet: 217 ms/ *őőőtagozaton* /275 ms-os
tapadó hezitálás/ *fogok dolgozni*

A *tagozat* szó, avagy az adott helyzetben jobban megfelelő más terminus előhívása okozott nehézséget a beszélőnek. Meg kell jegyeznünk, hogy a mentális lexikon aktiválásának átmeneti nehézsége olykor nehezen különböztethető meg felszíni elemzéssel a grammatikai/fonológiai átalakítás gondjaitól. Sok esetben – mint a példaként felsoroltakban is – azonban teljesen egyértelmű a beszélő verbális viselkedésének az oka.

3. A nemzetközi szakirodalomban alig van utalás a tapadó hezitálásokra. Shriberg említi egy mondatban, hogy az *um* típusú kitöltött szünet sokszor nehezen azonosítható, amikor *m*-vel kezdődő szó előtt hangzik el, és nincsen köztük szünet. A publikációk példaanyagában azonban rendszerint nem jelölik azt, hogy a hezitálások két néma szünet között hangzottak-e el, vagy tapadtak egy szóhoz. Ezért feltételezhető, hogy például az angolban jellemzőbb (gyakoribb) a nem tapadó kitöltött szünet. Bennett (1986) az enklitikus, hezitálásfunkciójú hangsorokról ír a kikukyuban (mint említettük), ezek azonban nem fordulnak elő két szünet között. A magyar spontán beszédben azt tapasztaljuk – miként adatközlőinknél is láttuk –, hogy a hezitálások többségét a beszélők együtt ejtik a szóval. A koartikuláció ekkor oly mértékben érvényesül, mintha a kiejtett hangsor egy valós szó lenne. Az 1. ábrában a női beszélő ejtette *akkor* hangorról készített lenyomat látható (a hezitálás időtartama 203 ms, amely jóval meghaladja egy spontán beszédben ejtett, fonológiaiilag hosszú magánhangzó átlagos időtartamát). A hangszínek szemlélteti az *akkor* szövégi mássalhangzójának és a hozzátapadó kitöltött szünetnek az együttes artikulációjáról készült lenyomatot.

1. ábra. Az *akkor* hangsor ejtése (női beszélő) alapján készült hangszínekp (a függőleges tengely a frekvenciát, a vízszintes tengely az időt képviseli)

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon mi a tapadó hezitálás oka. Mi a magyarázata annak, hogy ezek a jelenségek ilyen gyakoriak? Megválaszolható-e, hogy mikor jelenik meg a kitöltött szünet két néma szünet között, és mikor tapad egy szóhoz? Kétségtelennek látszik, hogy a beszélő nem tudatosan határozza el, hogy melyik előfordulást alkalmazza. Minthogy a kitöltött szünetek időnyerési stratégiák realizációi, vajon mi az a mechanizmus, amely azt indukálja, hogy a beszélők folyamatos artikulációs gesztussal illesszék őket a megelőző vagy a követő szóhoz. Vélhetően, ha a beszélő relatíve gyorsan meg tudja oldani a rejtett beszédtervezési problémáját, akkor a kitöltött szünet tapadni fog a szóhoz. Ez könnyen belátható akkor, ha a néma szünetet követi a kitöltött szünet, és a következő szó elejéhez tapad. Ha a tapadás a szó végénél fordul elő, és azt követi a néma szünet, akkor két magyarázat is kínálkozik. A beszélő úgy ítélte meg, hogy megoldotta a beszédtervezési problémát (a rejtett monitorozás és a hibajavítás már a felszíni következmény megjelenése előtt folyamatban van, akár meg is történik), ezért tapadhat a szó végéhez a kitöltött szünet. Valójában ez mégsem sikerült neki (ezért volt szükség a néma szünetre). Az is feltehető, hogy a beszélő csupán a folyamatos artikulációt igyekezett fenntartani, amíg megoldja a rejtett problémát. Nem zárható ki az, hogy bár nem feltétlenül tudatosan, de a beszélő úgy gondolhatja, hogy a tapadó hezitálások kevésbé feltűnőek, mint amelyek környezetében két néma szünet is van. A női beszélőnél a gondolatiak 57%-a, a férfi beszélőnél pedig 81%-uk tapad. A feltűnő eltérés a két beszélő között nyilván több tényezővel is magyarázható, például a beszédsebesség különbözőségével, avagy az egyéni stratégiával. Példák és magyarázatok a gondolati probléma következményére a tapadás szempontjából:

- (i) *kell alkalmazkodnom a megváltozott körülményekhez tehát a gyerekek aktuális állapothoz* /néma szünet: 525 ms/ *őö* vagy /230 ms-os hezitálás/ *az éppen felmerülő problémákhoz*

A beszélő nincs készen gondolatilag a folytatásra, majd a néma szünet ideje, valamint a kitöltött szünet és az *ööö* hangsor kimondásának időtartamában rátalál a következő gondolatra. A gondolat feltehetően már a néma szünet és a hezitálás alatt kialakult, ez magyarázhatja a tapadó hezitálás megjelenését.

- (ii) *ez a kettősség most is megvan bennem* /néma szünet: 675 ms/ *hog* /néma szünet: 452 ms/ *hogyöö* /410 ms-os hezitálás/ /néma szünet: 185 ms/ *a szakmámat nagyon szeretem*

Ebben a közlésrészletben a *bennem* szó után a beszélő kimondja a kötőszót, ám ekkor még nincs teljesen készen a gondolat, amelyet közölni akar. Ezt előjelzi a kötőszó előtt és után tartott néma szünet. Ezek a többletidőtartamok összességükben segítik a gondolat megfogalmazódását, de bizonytalanságra utal, hogy a kötőszót az adatközlő megismétli, és ehhez tapad egy kitöltött szünet is, amelyet még egy relatíve rövid néma szünet is követ.

A nyelvi átalakítás problémájának felszíni következményeként a hezitálások 76-76%-ban tapadnak adatközlőink spontán beszédében; itt nincs köztük különbség. A kétféle okra (gondolati, nyelvi átalakítás) visszavezethető hezitálásokat összevetve azt látjuk, hogy az előfordulásban a férfi beszélőnél nincs lényeges különbség a tapadás tekintetében (az eltérés mindössze 5%), míg a női beszélőnél a különbség jóval nagyobb (csaknem 20%). Utóbbinál az a tény, hogy a gondolati diszharmonióra visszavezethető felszíni hezitálások nagyobb arányban nem tapadnak, arra utal, hogy neki több időre volt szüksége az ellenőrzéshez és/vagy a korrekcióhoz. Példák és magyarázatok a nyelvi átalakítás problémájának következményére a tapadás szempontjából:

- (i) *abban az órában nem a többiekkel* /néma szünet: 418 ms/ *ööögyütt* /480 ms-os tapadó hezitálás/ *tölti a foglalkozást*

A tapadó kitöltött szünetet követő közlésrész nyelvileg nem tökéletes, vagyis a néma és a kitöltött szünetek együttesen sem biztosítottak elegendő időt a beszélő számára a nyelvi átalakítás diszharmoniójának feloldásához.

- (ii) *például a hetedik osztályban hog* /kötőszó időtartama: 167 ms/ *hogyöö* / kötőszó időtartam: 152 ms, 366 ms-os tapadó hezitálás/ *elo tényleg a az anyag teljes birtokában voltak*

A beszélő ebben az esetben is tudja, hogy mit akar közölni, de valamilyen oknál fogva a nyelvi átalakítás nehezen megy. A problémát a kötőszó megismétlése már jelzi, a másodikhoz tapad a hezitálás, amelyet néma szünet követ. Az összes idő sem volt elegendő arra, hogy a beszélő megtalálja a legmegfelelőbb nyelvi formát. A megszakított szó az *elolvasták* lett volna (ez a közlés tágabb szövegkörnyezetéből egyértelműen kiderül), ehelyett a beszélő egy egészen más szerkezetet hangosított meg, amely jobban illeszkedett nyelvtanilag az első kötőszót megelőző közlésrészhez, mint az *elolvasták* szó esetében lett volna.

4. Feltételeztük, hogy ha a szövegkörnyezet tartalmi és grammatikai elemzésével azonosítható a diszharmonia oka, akkor azt mért időértékekkel is alá tudjuk támasztani. Ez azt jelenti, hogy a különböző okokra visszavezethető hezitálások időtartamai között jellegzetes különbségeket fogunk találni. A hezitálások időtartamának átlaga a női beszélőnél 356 ms (SD = 176 ms), a férfi beszélőnél 344 ms (SD = 129,087 ms) volt. Összehasonlításképp, tizenhat beszélő kitöltött szüneteinek átlaga 300 ms körülinek adódott (Gósy et al. 2013); a jelen adatközlők adatai tehát jelentősen nem térnek el a korábbi csoportátlagtól. A hezitáláskontextusok időtartamának átlaga a női beszélőnél 1139 ms (SD = 712 ms), a férfi beszélőnél 799 ms (SD = 574 ms) volt. Az 1. táblázat az elemzett három ok szerint összegzi az időtartamokat a két beszélőnél. A „gondolat” oszlopai a gondolati szintű diszharmonias helyzetekben adatolt hezitálások és hezitáláskontextusok, a „nyelvi forma” oszlopai a nyelvi átalakítással kapcsolatosak időtartamait mutatják. A „szóelőhívás” oszlopaiban az értékek a mentális lexikon aktiválása során bekövetkezett diszharmoniai következményeire vonatkoznak.

1. táblázat. *A kitöltött szünetek és hezitáláskontextusok időtartamértékei a feltételezett beszédtervezési zavar okának függvényében (átl. elt. = átlagos eltérés)*

Kitöltött szünetek és hezitáláskontextusok időtartamértékei (ms)							
Szünet, környezet	Idő-adatok	Női beszélő			Férfi beszélő		
		gondolat	nyelvi forma	szó-előhívás	gondolat	nyelvi forma	szó-előhívás
kitöltött szünet	átlag	398	303	380	387	317	311
	átl. elt.	209	109	204	148	119	83
hezitálás-kontextus	átlag	1404	832	1229	908	741	694
	átl. elt.	838	393	759	657	593	281

A leghosszabb időértékeket mindkét beszélőnél a gondolati diszharmonia esetén mértük, akkor is, ha csak a kitöltött szünetet, és akkor is, ha a hezitáláskontextust elemeztük. Az értékek különbségei a két beszélő között a kitöltött szüneteknél elenyészőek voltak (a női beszélőnél 95 ms, a férfi beszélőnél 70 ms), a hezitáláskontextus esetén azonban jelentősebbek (a női beszélőnél 572 ms, a férfi beszélőnél 167 ms átlagosan). A hezitáláskontextusok nagyobb szórásértékeket reprezentálnak, mint a kitöltött szünetek. A női beszélőnek szóelőhívási probléma esetén hosszabb műveleti időre volt szüksége, mint a férfi beszélőnek (1229 ms-os átlag, ill. 694 ms-os átlag).

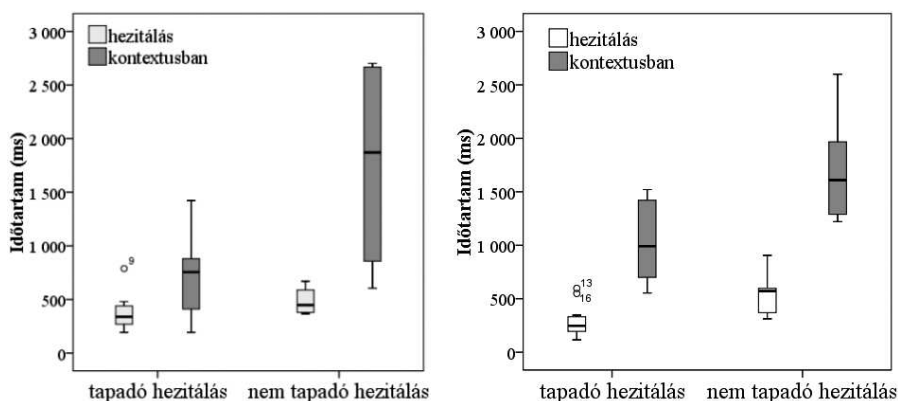
A szóelőhívási nehézségekre utaló hezitálások viszonylag kis száma miatt statisztikai elemzéseket csak a gondolati szintű és a nyelvi átalakításban tapasztalható diszharmonia felszíni következményeinek összehasonlításával végeztünk külön-külön mindkét beszélőnél. Az eredmények csak akkor mutattak szignifikáns különbségeket, ha a kitöltött szünet teljes környezetét is tekintetbe vettük (a női adatközlőnél: Chi-Square (df1) = 8,048, $p = 0,005$; a férfi adatközlőnél: Chi-Square (df1) = 5,762, $p = 0,016$). Úgy tűnik tehát, hogy a hezitáláskontextusok alapján egyértelműen elkülöníthetők a gondolati és a nyelvi átalakítás rejtett nehézségei.

Valószínűsítettük, hogy a hezitálások és a hezitáláskontextusok összefüggenek, vagyis az időtartamaik korrelálnak egymással függetlenül attól, hogy milyen típusú tervezési nehézséget jeleznek. A korrelációelemzés igazolta a feltételezést, statisztikailag kimutathatóan szoros a kapcsolat a temporális viszonyok tekintetében (a Pearson-próba eredménye női beszélőnél: $r = 0,758$, $p = 0,001$; a férfi beszélőnél: $r = 0,632$, $p = 0,001$).

Azok a kitöltött szünetek, amelyeket a beszélők együtt ejtettek egy szóval, lényegesen rövidebbek voltak, mint a két szünet között megjelenők. A tapadó hezitálások átlagos időtartama a női adatközlőnél 284 ms (átlagos eltérés = 123 ms), a nem tapadóké pedig 453 ms (átlagos eltérés = 196 ms) volt, ugyanez a férfi adatközlőnél 317 ms (átlagos eltérés = 131 ms), illetve 410 ms (átlagos eltérés = 100 ms). A mindkét oldalon tapadókat még rövidebben ejtették; a női beszélőnél az időátlaguk 254 ms, a férfi beszélőnél pedig 286 ms volt. A statisztikai vizsgálatok is igazolták, hogy mindkét beszélőnél szignifikánsan rövidebbek a tapadó hezitálások (női beszélő: $F(1, 51) = 12,447$, $p = 0,001$; férfi beszélő: $F(1, 51) = 6,053$, $p = 0,017$).

A hezitáláskontextus átlagos időtartama tapadó kitöltött szünet esetén a női adatközlőnél 821 ms (átlagos eltérés = 387 ms), a nem tapadóké 1692 ms (átlagos eltérés = 814 ms) volt, míg a férfi adatközlőnél az előbbiektől átlag 614 ms (átlagos eltérés = 352 ms), az utóbbiaké 1258 ms (átlagos eltérés = 752 ms) volt. A nem tapadó hezitálások esetében a hezitáláskontextus ugyancsak időtartam-növekedést mutat; az értékek a tapadás függvényében matematikailag igazolhatóan eltérnek, vagyis a kapott adatok nem véletlenszerűek (női beszélő: $F(1, 51) = 24,013$, $p = 0,001$; férfi beszélő: $F(1, 51) = 22,947$, $p = 0,001$). A gondolati szintű diszharmoniahoz köthető felszíni hezitálások és hezitáláskontextusok időtartamait szemlélvén a 2. ábra a tapadás függvényében mindkét beszélőnél.

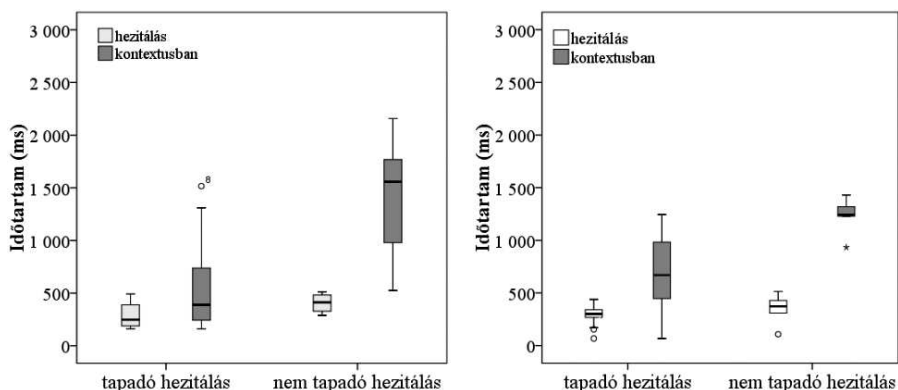
Mindkét beszélőnél rövidebbek a kitöltött szünetek és a hezitáláskontextusok is, ha tapadnak egy szóhoz a gondolati diszharmonia eseteiben. Nagyobb az időtartamok különbsége a tapadók és a nem tapadók között a hezitáláskontextus esetén, és ekkor a szórás is jelentősen megnövekszik. A férfi beszélőnél kismértékű átfedések vannak az időtartamokban a tapadók és a nem tapadók között (mind a hezitálás, mind a hezitáláskontextus esetében). A női beszélőnél ezek az átfedések kisebbek.

2. ábra. A hezitálások és a hezitáláskontextusok időtartamai a tapadás függvényében gondolati diszharmoniók eseteiben
 (bal oldalon a férfi, jobb oldalon a női beszélő adatai láthatók; medián és szórás)

bek a kitöltött szüneteknél és valamivel nagyobbak a hezitáláskontextusok esetében. Ha a kitöltött szüneteket és a hezitáláskontextusokat nézzük, akkor az látható, hogy a férfi beszélőnél a tapadó esetében nagyobb az átfedés, mint a nem tapadóknál. Ez magyarázható egyrészt azzal a ténnyel, hogy a férfi beszélőnél háromszor annyi esetben jelent meg a kitöltött szünet két szó között tapadóan, mint a női beszélőnél. Másrészt a beszéd tempójában jelentkező különbségek hatással vannak a beszéd egészének temporális szerveződésére, beleértve a kitöltött szüneteket és környezetüket is. A női beszélőnél nincs átfedés egyik esetben sem (vö. 2. ábra).

A hezitálások időtartamainak adatait a tapadás figyelembevételével a nyelvi átalakítás okozta nehézségek eseteiben a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra. A hezitálások és a hezitáláskontextusok időtartamai a tapadás függvényében a nyelvi átalakítás diszharmonióinak eseteiben
 (bal oldalon a férfi, jobb oldalon a női beszélő adatai láthatók; medián és szórás)

Itt is rövidebbek mind a kitöltött szünetek, mind a hezitáláskontextusok akkor, ha tapadnak a szóhoz. A hezitálások és a hezitáláskontextusok időtartamait összehasonlítva az átfedések tekintetében a tendencia hasonló ahhoz, amit a gondolati diszharmoniók felszíni következményeinek időadataiban tapasztaltunk. Az átfedés a női beszélőnél kismértékű vagy nincs is, a férfibeszélőnél jelentős az

átfedés a tapadóknál, de jóformán egyáltalán nem látható a nem tapadók esetében. Szembetűnő, hogy a szórásstartományok csökkentek a gondolati diszharmoniaiknál tapasztaltakhoz képest, és ez utalhat arra, hogy a beszélők könnyebben, illetve gyorsabban oldották meg a nyelvi átalakítás gondját.

Következtetések

Kutatásunkban a kitöltött szüneteket elemeztük abból a szempontból, hogy meghatározható-e a felszíni jelenségek alapján a rejtett beszédtervezésben kialakult diszharmonia oka. Már-már közhelynek számít, hogy a hezitálások időnyerő stratégiák, amelyeket a nyelvhasználattal együtt az anyanyelv-elsajátítás folyamán veszünk birtokba (Gósy–Neuberger 2015). Többletidőre azonban, mint láttuk, számos okból lehet szükségünk a spontán beszéd során. Kérdés tehát az, hogy vajon a különféle okok felismerhető-e a kitöltött szüneteket tartalmazó kontextusok szemantikai és grammatikai elemzésével, illetve a jelenségek időtartamainak a mérésével. Ha kategorizálhatók a kitöltött szünetek, akkor feltételezhetjük, hogy mérhető jellemzőik is vannak az időviszonyok tekintetében. Kutatásunk két beszélő narratívájára, összesen 104 kitöltött szünetre, illetve 104 hezitáláskontextusra korlátozódott. A mérésorozat lehetőséget biztosított arra, hogy választ kapjunk a fentiekben megfogalmazott kérdésekre. Eredményeink szerint a hezitálást tartalmazó közlésrészlet elemzésének tartalmi és formai vonatkozásai, valamint a kitöltött szünetek és a hezitáláskontextusok időadatai egyértelmű összefüggést mutattak.

A beszélő hezitálásainak több lehetséges okát a naiv beszélők is képesek felismerni. Mégsem állítható, hogy az ok vagy okok minden esetben pontosan meghatározhatók. A hallgató valószínűsíthetően rendelkezik valamiféle intuitív képességgel, amelynek segítségével az adott kontextusban (és kommunikációs helyzetben) fel tudja dolgozni, azonosítani és értelmezni tudja az elhangzott hezitálásokat, beleértve azok funkcióját is. Ez a dekódolási folyamat párhuzamosan zajlik az elhangzottak tartalmának feldolgozásával, vagyis a megértéssel és a megértett közlésrészletek értelmezésével. A hallgató azért képes erre, mert más helyzetben ő maga is beszélő, aki hasonló stratégiákat használ a spontán beszéd során.

Három okra visszavezethetően csoportosítottuk a kitöltött szüneteket, mértük az időtartamukat, valamint a környezetükben megjelenő néma szünetekét és egyéb jelenségeket (ez utóbbi anyagunkban mindössze három sóhajtas volt). Az egyik ok a gondolati szintű rejtett diszharmonia, a másik a nyelvi átalakítás nehézsége, a harmadik pedig a mentális lexikon aktiválásának a problémája volt. Az ezen okokból létrejött hezitálások meglehetősen nagy biztonsággal azonosíthatók, a szemantikai és a grammatikai elemzésen túl azonban szükség volt a prozódiai tényezők (pl. dallam, hangsúly) tekintetbe vételére is. A mért időtartamok összehasonlító elemzése igazolta az ok szerinti kategorizálást a vizsgált két beszélő esetében.

Várhatóan a gondolati diszharmonia felszíni következményei voltak a leghosszabb hezitálások és hezitáláskontextusok; a nyelvi átalakítás nehézségéből adódó hasonló jelenségek időtartamai szignifikánsan rövidebben realizálódtak. Ez a megállapítás mind a szóhoz tapadó, mind a szóhoz nem tapadó kitöltött szünetekre és hezitáláskontextusokra érvényes. A magyarázat kézenfekvő; a nyelvi átalakítás automatikusabb folyamat, a rendelkezésre álló elemek, szerkezetek, szabályok (stb.) korlátozottabbak, mint a gondolatok. Ezért a beszélőnek általában a gondolati szintű diszharmoniaik feloldásakor van szüksége hosszabb többletidőre. A szóelőhívási nehézségek következményei a felszínen eltérő időviszonyokat mutattak a két beszélőnél. A női beszélő nehezebben, illetve relatíve hosszabban korrigálta a mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos problémáit, mint a férfi beszélő. Nagy valószínűséggel ennek hátterében főként a női beszélő gyors beszédtempója áll. Mindkettőjükre igaz azonban az, hogy egyiküknél sincs jelentős különbség a szóelőhívási és a nyelvi átalakítási diszharmonia temporális következményeit illetően. Minthogy a nyelvhasználat mindkettőjükönél egyfajta foglalkozási eszköz (pedagógusok), ezért azt gondoljuk, hogy az eltérések egyéni sajátosságokat mutatnak.

Eredményeink rámutattak arra, hogy a hezitálások és a hezitáláskontextusok együtt inhereensen tartalmaznak a rejtett beszédtervezési folyamatokban előadódó diszharmoniaokra vonatkozó információkat. A kutatás következő lépése az, hogy több hallgató részvételével azonosítsuk a hezitálások hátterében rejlő okokat, illetve hogy több adatközlő beszédanyagán igazoljuk (vagy korlátozzuk) a jelen kutatás eredményeinek érvényességét.

SZAKIRODALOM

- Adell, Jordi – Escudero, David – Bonafonte, Antonio 2012. Production of filled pauses in concatenative speech synthesis based on the underlying fluent sentence. *Speech Communication* 54: 459–76.
- Arnold, Jennifer E. – Fagnano, Maria – Tanenhaus, Michael K. 2003. Disfluencies Signal Thee, Um, New Information. *Journal of Psycholinguistic Research* 32: 25–36.
- Bailey, Karl G. B. – Ferreira, Fernanda 2003. Disfluencies influence syntactic parsing. *Journal of Memory and Language* 49: 183–200.
- Bennett, Patrick R. 1986. The role of pause in discourse and its place in linguistics: Some evidence from Eastern Bantu. *Language Sciences* 8: 63–79.
- Bóna Judit 2013. A beszédszünetek fonetikai sajátosságai a beszéd típus függvényében. *Beszédkutatás* 2013: 60–75.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2009. *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.0.1). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bortfeld, Heather – Leon, Silvia D. – Bloom, Jonathan E. – Schober, Michael F. – Brennan, Susan E. 2001. Disfluency rates in conversation: Effects of age, relationship, topic, role, and gender. *Language and Speech* 44: 123–47.
- Caruso, Anthony J. – McClowry, Troy M. – Ludo, Max 1997. Age-related effects on speech fluency. *Seminars in Speech and Language* 18: 171–80.
- Christenfeld, Nicholas – Creager, Beth 1995. Anxiety, alcohol, aphasia, and urns. *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 451–60.
- Clark, Herbert H. – Jean E. Fox Tree. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–111.
- Corley, Martin – Stewart, Oliver W. 2008. Hesitation disfluencies in spontaneous speech: The meaning of *um*. *Language and Linguistics Compass* 4: 589–602.
- Cutler, Anne 1988. The perfect speech error. In Hyman, Larry M. – Li, Charles N. (eds.): *Language, speech, and mind: Studies in honour of Victoria A. Fromkin*. Routledge, London.
- Finlayson, Ian R. – Corley, Martin 2012. Disfluency in dialogue: An intentional signal from the speaker? *Psychonomic Bulletin and Review* 19: 921–8.
- Fox Tree, Jane E. 2001. Listeners' uses of *um* and *uh* in speech comprehension. *Journal of Memory and Cognition* 29: 320–6.
- Fraundorf, Scott H. – Watson, Duane G. 2011. The disfluent discourse: Effects of filled pauses on recall. *Journal of Memory and Language* 65: 161–75.
- Fromkin, Victoria A. 1973. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague–Paris, 11–45.
- Furman, Reyhan – Özyürek, Asli 2007. Development of interactional discourse markers: Insights from Turkish children's and adults' oral narratives. *Journal of Pragmatics* 39: 1742–57.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadási jelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy 2008. Önellenőrzési folyamatok a beszédben. *Magyar Nyelv* CIV: 412–32.
- Gósy Mária – Bóna Judit 2011. Beszéd folyamatok monitorozása. *Magyar Nyelvőr* 135: 393–414.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Gráczki Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–24.
- Gósy Mária – Bóna Judit – Beke András – Horváth Viktória 2013. A kitöltött szünetek fonetikai sajátosságai az életkor függvényében. *Beszédkutatás* 2013: 121–3.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2014. *A kitöltött szünetek sajátos viselkedése magyar spontán beszédben*. Előadás. XV. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem, Balatonalmádi.
- Gósy Mária – Neuberger Tilda 2015. Megakadási jelenségek és anyanyelv-elsajátítás. In: Gósy Mária (szerk.): *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 49–84.
- Gyarmathy Dorottya 2015. Diszharmonias jelenségek, megakadások a beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 9–47.
- Gyarmathy Dorottya – Neuberger Tilda 2011. A BEA adatbázis alkalmazásfüggő lejegyzései. *Beszédkutatás* 2011: 109–20.
- Hlavac, Jim 2011. Hesitation and monitoring phenomena in bilingual speech: A consequence of code-switching or a strategy to facilitate its incorporation? *Journal of Pragmatics* 43: 3793–806.
- Horváth Viktória 2009. *Funkció és kivitelezés a megakadási jelenségekben*. PhD-disszertáció. ELTE, Budapest.
- Horváth Viktória 2014. *Hezitációs jelenségek a magyar beszédben*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge.
- Merlo, Sandra – Mansur, Leticia Lessa. 2004. Descriptive discourse: topic familiarity and disfluencies. *Journal of Communication Disorders* 37: 489–503.

- Markó Alexandra – Gósy Mária 2015. A megszólalás stratégiái társalgásban. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 159–68.
- O’Connell, Daniel C. – Kowal, Sabine 2005. *Uh* and *um* revisited: Are they interjections for signaling delay? *Journal of Psychological Research* 34: 555–75.
- Pope, Benjamin – Blass, Thomas – Siegman, Aron W. – Rahe, Jack 1970. Anxiety and depression in speech. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 35: 128–33.
- Postma, Albert 2000. Detection of errors during speech production: a review of speech monitoring models. *Cognition* 77: 97–131.
- Ragsdale, J. Donald 1976. Relationship between hesitation phenomena, anxiety and self-control in a normal communication situation. *Language and Speech* 19: 257–65.
- Roberts, Patricia M. – Meltzer, Ann – Wilding, Joanne 2009. Disfluencies in non-stuttering adults across sample lengths and topics. *Journal of Communication Disorders* 42: 414–27.
- Roggia, Aaron B. 2012. Eh as a polyfunctional discourse marker in Dominican Spanish. *Journal of Pragmatics* 44: 1783–98.
- Schachter, Stanley – Rauscher, Frances – Christenfeld, Nicholas – Tyson Crone, Kimberly 1994. The significance of sentence disruptions in the development of grammar. The vocabularies of Academia. *Psychological Science* 5: 37–41.
- Shriberg, Elisabeth 1994. *Preliminaries to a Theory of Speech Disfluencies*. PhD Dissertation. University of California ([ftp://www.speech.sri.com/pub/papers/](http://www.speech.sri.com/pub/papers/)).
- Simpson, Adrian P. 2006. Phonetic Processes in Discourse. In: Brown, Keith (eds) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Amsterdam, 284–8.
- Smith, Vicki L. – Clark, Herbert H. 1993. On the course of answering questions. *Journal of Memory and Language* 32: 25–38.
- Swerts, Marc 1998. Filled pauses as markers of discourse structure. *Journal of Pragmatics* 30: 485–96.
- Trouvain, Jürgen – Grice, Martine 1999. The effect of tempo on prosodic structure. In *Proc. of the XIVth international congress of phonetic sciences*. San Francisco, CA, August 1–7, 1999. Vol. 2, 1067–70.
- Urizar, Xabier – Samuel, Arthur G. 2014. A corpus-based study of fillers among native Basque speakers and the role of *zera*. *Language and Speech* 57: 338–66.
- Veiga, Arlindo – Candeias, Sara – Lopes, Carla – Perdigão, Fernando 2011. Characterization of hesitations using acoustic models. In *Proc. of the XVIIth International Congress of Phonetic Sciences*. Hong Kong. 2054–7. (<http://www.icphs2011.hk/resources/OnlineProceedings/RegularSession/veiga>).
- Yaruss, J. Scott – Robyn M. Newman – Tracy Flora 1999. Language and disfluency in nonstuttering children’s conversational speech. *Journal of Fluency Disorders* 24: 185–207.
- Watanabe, Michiko – Hirose, Keikichi – Den, Yasuhari – Minematsu, Nobuaki 2008. Filled pauses as cues to the complexity of upcoming phrases for native and non-native listeners. *Speech Communication* 50: 81–94.

Gósy Mária

tudományos tanácsadó
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Gósy, Mária

Interrelations of speech planning disharmony and filled pauses

Filled pauses are disfluency phenomena that often occur in spontaneous speech and have a variety of distinct functions. Usually, they provide extra time for the speaker to resolve some speech planning disharmony, to think of what to say next, to activate his/her mental lexicon, or to go through the process of converting speech intention into speech production. In this paper, filled pauses (ones that occur flanked by silent pauses and also ones that are adjacent to words on one side or on both sides) are analysed to see if the reason of the difficulty that arose in covert speech planning can be determined on the basis of surface (overt) phenomena. In narratives produced by two speakers, the duration of 104 filled pauses and 104 contexts of hesitation were analysed. The longest hesitations and hesitation contexts were due to some disharmony in thinking, while the duration of those at-

tributable to difficulties in linguistic conversion were significantly shorter. It can be concluded that filled pauses and filled pause contexts, taken together, do indeed inherently contain information concerning any disharmony that occurs in covert speech planning processes.

Keywords: filled pause, filled pause context, speech planning disharmony, durations

Az inchoatívumokról a melléknévi tövű igeképzés kapcsán a magyar nyelvben

Bevezetés. Dolgozatomban a magyar képzett igék egyik sajátos, más nyelvekkel való összehasonlításban gazdagnak mutató csoportjával foglalkozom, a *meg/fel/ki melegedik – meg/fel/ki melegít, hűvösödik, ki/fel/meg szabadul – ki/fel/meg szabadít, gömbölyödik, kigömbölyödik – kigömbölyít* stb. alakokhoz hasonló melléknévi tövű származékokkal. A szóban forgó igék főként a nyelvtanok szóképzési fejezeteiben említetnek, és a leírások szerint nem tűnnek problematikusnak, így irodalmuk is szegényesnek mondható: ismereteim szerint csupán Kiefer Ferenc előfeltevésekkel foglalkozó könyve szentelt külön fejezetet nekik jó három évtizeddel ezelőtt (Kiefer 1983: 146–92). Más nyelvekben a fő funkciójuknak mondott állapotváltozás kapcsán fordult felénk a figyelem: Labelle 1992; Lin 2004; Kim 2009; Tham 2013. Írásom célja ezért az, hogy újabb szempontokat alkalmazva árnyaljam a róluk alkotott képet, mert mint tapasztalni fogjuk, érintik többek között a denominális verbum képzésének, a melléknév-osztályozásoknak, a lexikai aspektusfajták megjelenítésének, a szemléleti aspektusnak a kérdéseit. Ezek közül jelen írásomban hárommal foglalkozom: 1. mivel nagyrészt az úgynevezett inchoatívumok sorába helyezik őket, áttekintést nyújtok a fogalom ellentmondásokról sem mentes értelmezéseiről, kijelölöm az általam használt változatát; 2. morfológiai-szemantikai ismérvek segítségével meghatározom a melléknévi alapú igeképzés érvényességi körét a magyarban, ezzel egyidejűleg vizsgálom a *szépül – szépít, öregedik – öregít* típusú, hagyományosan tárgyatlan-tárgyas, a megközelítésemben inchoatív–kauzatív-inchoatív igepárok előfordulásának a szabályait; 3. valamint érintem az inchoatív igék és a szemléleti aspektus viszonyát. Mivel a három – egymástól nem független – felvetés kellő mélységű taglalása szétfeszítené a rendelkezésemre álló terjedelmi kereteket, figyelemmel az 1. és a 2. pontokban megfogalmazottakra összpontosítom, a 3. kapcsán a további kutatások irányát jelölöm ki.

1. Az inchoatívumok fogalmáról. Az igecsoporthoz eléggé eltérő interpretációiban történetileg két fő nézőpontot különíthetünk el, a szemantikai megközelítéseket és a fogalmat az aspektualitás keretein belül magyarázókat.

1.1. Az inchoatívumok régi nyelvtanainkban. A terminus szinte a nyelvtanírás kezdeteitől ismert, és leírásában – némi túlzással – ott találjuk mindazokat a lényegi megállapításokat, amelyeket a mai kutatások eredményeiként tartunk számon, de a bizonytalanságokat, a még válaszra váró kérdőjeleket úgyiszentén.

Utóbbiak közül például azt, hogy milyen jelentéssel bíró igék is nevezhetők inchoatívumnak: a kezdetet megjelenítők, az azzal együtt járó folyamatot is magukba foglalók, avagy a végállapotot jelzők. Sylvester János, első nyelvtanunk, az 1539-ben megjelent *Grammatica Hungaro-Latina* szerzője például a melléknévi tövű igékkel illusztrálja az „Inchoatiua, kezdis tiuó” igéket, és a fordítása arról tanúskodik, hogy ő egyértelműen a kezdőponttal azonosítja tartalmukat: „feruesco, meg kezdek heülni, calesco, meg kezdek melegedni” (CorpGr. 54). Szenczi Molnár Albert szerint ellenben „A kezdő igék egy megkezdett cselekvés folyamatossá, állandóvá teljesedését jelölik” (C. Vladár 2004: 317), miképpen ezt a „Jobból, Lágyul, bolondul, gazdagul” teszik (i. h.). Földi János meghatározása kisebb hibái ellenére mai tudásunk tükrében is figyelemre méltó: „Kezdegető idő szók (inchoativa) az idő szóbeli változásának kezdetét jelentik. Illyen sok ül, ül végezet, mint gyengül, jobbul és sedik, sodik mint édesedik, vagy tsak: edik, odik, mint halványodik és szik mint: öregszik, betegszik 's a' t.” (Földi 1912: 158). Az igevégződések taglalásakor nem hagy két-

tributable to difficulties in linguistic conversion were significantly shorter. It can be concluded that filled pauses and filled pause contexts, taken together, do indeed inherently contain information concerning any disharmony that occurs in covert speech planning processes.

Keywords: filled pause, filled pause context, speech planning disharmony, durations

Az inchoatívumokról a melléknévi tövű igeképzés kapcsán a magyar nyelvben

Bevezetés. Dolgozatomban a magyar képzett igék egyik sajátos, más nyelvekkel való összehasonlításban gazdagnak mutató csoportjával foglalkozom, a *meg/fel/ki melegedik – meg/fel/ki melegít, hűvösödik, ki/fel/meg szabadul – ki/fel/meg szabadít, gömbölyödik, kigömbölyödik – kigömbölyít* stb. alakokhoz hasonló melléknévi tövű származékokkal. A szóban forgó igék főként a nyelvtanok szóképzési fejezeteiben említetnek, és a leírások szerint nem tűnnek problematikusnak, így irodalmuk is szegényesnek mondható: ismereteim szerint csupán Kiefer Ferenc előfeltevésekkel foglalkozó könyve szentelt külön fejezetet nekik jó három évtizeddel ezelőtt (Kiefer 1983: 146–92). Más nyelvekben a fő funkciójuknak mondott állapotváltozás kapcsán fordult felénk a figyelem: Labelle 1992; Lin 2004; Kim 2009; Tham 2013. Írásom célja ezért az, hogy újabb szempontokat alkalmazva árnyaljam a róluk alkotott képet, mert mint tapasztalni fogjuk, érintik többek között a denominális verbum képzésének, a melléknév-osztályozásoknak, a lexikai aspektusfajták megjelenítésének, a szemléleti aspektusnak a kérdéseit. Ezek közül jelen írásomban hárommal foglalkozom: 1. mivel nagyrészt az úgynevezett inchoatívumok sorába helyezik őket, áttekintést nyújtok a fogalom ellentmondásokról sem mentes értelmezéseiről, kijelölöm az általam használt változatát; 2. morfológiai-szemantikai ismérvek segítségével meghatározom a melléknévi alapú igeképzés érvényességi körét a magyarban, ezzel egyidejűleg vizsgálom a *szépül – szépít, öregedik – öregít* típusú, hagyományosan tárgyatlan-tárgyas, a megközelítésemben inchoatív–kauzatív-inchoatív igepárok előfordulásának a szabályait; 3. valamint érintem az inchoatív igék és a szemléleti aspektus viszonyát. Mivel a három – egymástól nem független – felvetés kellő mélységű taglalása szétfeszítené a rendelkezésemre álló terjedelmi kereteket, figyelemmel az 1. és a 2. pontokban megfogalmazottakra összpontosítom, a 3. kapcsán a további kutatások irányát jelölöm ki.

1. Az inchoatívumok fogalmáról. Az igecsoporthoz eléggé eltérő interpretációiban történetileg két fő nézőpontot különíthetünk el, a szemantikai megközelítéseket és a fogalmat az aspektualitás keretein belül magyarázókat.

1.1. Az inchoatívumok régi nyelvtanainkban. A terminus szinte a nyelvtanírás kezdeteitől ismert, és leírásában – némi túlzással – ott találjuk mindazokat a lényegi megállapításokat, amelyeket a mai kutatások eredményeiként tartunk számon, de a bizonytalanságokat, a még válaszra váró kérdőjeleket úgyiszentén.

Utóbbiak közül például azt, hogy milyen jelentéssel bíró igék is nevezhetők inchoatívumnak: a kezdetet megjelenítők, az azzal együtt járó folyamatot is magukba foglalók, avagy a végállapotot jelzők. Sylvester János, első nyelvtanunk, az 1539-ben megjelent *Grammatica Hungaro-Latina* szerzője például a melléknévi tövű igékkel illusztrálja az „Inchoatiua, kezdis tiuó” igéket, és a fordítása arról tanúskodik, hogy ő egyértelműen a kezdőponttal azonosítja tartalmukat: „feruesco, meg kezdek heuülni, calesco, meg kezdek melegedni” (CorpGr. 54). Szenczi Molnár Albert szerint ellenben „A kezdő igék egy megkezdett cselekvés folyamatossá, állandóvá teljesedését jelölik” (C. Vladár 2004: 317), miképpen ezt a „Jobból, Lágyul, bolondul, gazdagul” teszik (i. h.). Földi János meghatározása kisebb hibái ellenére mai tudásunk tükrében is figyelemre méltó: „Kezdegető idő szók (inchoativa) az idő szóbeli változásának kezdetét jelentik. Illyen sok ül, ül végezet, mint gyengül, jobbul és sedik, sodik mint édesedik, vagy tsak: edik, odik, mint halványodik és szik mint: öregszik, betegszik 's a' t.” (Földi 1912: 158). Az igevégződések taglalásakor nem hagy két-

seget afelől, hogy a kezdés mellett („Folyamodik, tsuszamodik, iramodik” [i. m. 161]) a melléknévi származékokat is ide sorolja: „Frissedik, vénhedik” (i. m. 160). A Debreczeni grammatika szerzői, miután megjegyzik, hogy az igék nemei olyan gazdagok, hogy értelmetlen lenne előszámolni őket, „nagyjából, a végzetek alapján” a „Kezdődést jelentő Végezetek közé” az *-odik*, *-edik*, *-ődik* formákat teszik, „mellyek által a *Kezdődést-jelentő* Igék készülnek; p. o. *világosodik*, *etzetesedik*, 's a' t'”. (Debreczeni grammatika 1795: 84). Hozzáteszem, a 166. oldalon a kezdőpontot megadó alakokból (*folya-m-odik*, *fut-a-m-odik*) találunk inkább, és nem a melléknévi tövűekből.

1.2. Az inchoativumok helye az aspektusirodalomban. A hol az igenemek, hol az ige formai jegyei között fellelhető értelmezésekhez kísértetiesen hasonló dilemmákkal találkozunk az utóbbi fél évszázad aspektuskutatások által is emlegetett munkáiban. Mint ismeretes, az aspektus két szegmenseként egyfelől a sokféleképpen emlegetett (akció)minőség, szituációs, nézőponti, lexikai aspektus), az ige alaki-szemantikai jellemzőihez kötött aspektusfaját, másfelől a grammatikai jegyekkel bíró szemléleti aspektust különíthetjük el. A továbbiakban az inchoativumoknak az általam akcióminőségnek nevezett rendszerben elfoglalt helyével foglalkozom. Az akcióminőség az esemény-szerűségek lefolyásának időbeli, módbeli, eredményességi mikéntjét jeleníti meg. Egy-egy nyelv lexikonjához tartozó univerzális jelenség, így használata a megnyilatkozó részéről nem választáson alapuló művelet. Kifejezője az ige képző nélküli vagy képzett formája, előbbire példa az angol *die*, *live*, a magyar *él*, *pihen*, derivációs művelet eredménye ugyanezekből a nyelvekből a *stand up*, *lie down*, az *olvasgat*, *megőrül*, *meg-megáll*. Típusait, klasszifikációit nehéz lenne felsorolni, mert némi malíciával azt mondhatjuk, ahány felosztási kísérlet, annyi típus.

1.2.1. Az inchoativitás mint kezdő akcióminőség. A magyar írásokban tulajdonképpen a fogalom letisztulásának lehetünk tanúi az idézett régi nyelvtanokhoz képest, ugyanis csak a kezdő értelemmel azonosítják, a tárgyatamot képező melléknévi származékokat tehát kizárják az inchoativumok sorából. Ezt teszik az aspektuskutatások előtt született nagy lélegzetű nyelvtanaink. A Leíró magyar grammatika a mozzanatos történéssű igék egy altípusának tartja őket: „A mozzanatos történéssű igék egy csoportja kifejezheti, hogy a cselekvés, történés elkezdődik. A kezdő ige (verbum inchoativum) pontosabban azt jelenti, hogy az egyszer történő cselekvés, történés hirtelen beáll: *kibomlik*, *megfutamodik* [...], vagy hogy a cselekvés, történés lassan elkezdődik: *gyullad*, *éled*, *csendír*” (Temesi 1961: 209). A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv a „cselekvés, történés, állapotváltozás lefolyásának, illetőleg magának a létezésnek, állapotban lételnek módja (akció)minősége)” szerint ugyancsak a mozzanatos típusba helyezi őket: „A mozzanatos történéssű ige (verbum momentaneum) egy pillanatig tartó vagy egyszeri befejezett (perfektív) cselekvést fejez ki. A cselekvés kezdő pillanatát jelentőket szokták kezdő igéknek is nevezni: *éled*, *gyullad*. A cselekvés mozzanatoságát vagy képző fejezi ki: *durran*, *zuhan*, *csavarint*; vagy igekötő: *feláll*, *bezörget*, *megkönnyebbedik*; [...] esetleg képző és igekötő együtt: [...] *átсурrantam*” (Velsövné 1971: 23).

A tisztán látásban az aspektuskutatások fellendülése sem hozott lényeges eredményt, csupán az inchoativumokhoz rendelt igék köre változott meg valamelyest, elsődlegesen Kiefer Ferenc és Ladányi Mária széles körben elfogadott (Isačenkóra visszavezethető: Isačenko 1962) akcióminőség-meghatározásának betudhatóan: „Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékkal vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (Kiefer–Ladányi 2000: 476; majdnem megegyező definíció: Kiefer 2006: 144). Náluk tehát az akcióminőség nem a lexikai egység inherens jellemzője, hanem az alapige jelentéséhez hozzáadott érték, így formai eszközrendszere néhány igekötőre és a *-gat*, *-get* képzőre korlátozódik. A bennünket érdeklő fajtájáról így írnak: „Kezdet (*inchoatív akcióminőség*) a cselekvés, folyamat kezdetét fejezi ki. Morfológiai jele az *el*, *fel* és a *meg* igekötő” (Kiefer–Ladányi 2000: 479), de ugyanígy vélekedik róla az aspektusnak sentelt legutóbbi kötetében Kiefer (2006: 169–70). Ebben viszont új vonásnak tartom az alapszók és a képzett inchoatív igék időbeli lefolyásáról írtakat, vagyis azt, hogy a mozzanatoság ellenére időbeli kiterjedést is rendel hozzájuk: „Az alapige duratív ige, tehát olyan cselekvést vagy folyamatot jelöl, amely egy időintervallummal jellemezhető. Az inchoatív akcióminőség ennek az intervallumnak a baloldali kezdőpontját jelöli” (Kiefer 2006: 169). Okfejtését folytatva: „Az inchoatív akcióminőséget kifejező igék ennek következtében mindig momentán igék, amelyek a többi pillanatnyiságot kifejező

igétől intervallumtulajdonságukban különböznek” (Kiefer 2006: 170). Illusztrálva az előbbieket: a *dübörög* duratív alapige a *fel-* igekötővel a hanghatás kezdetét jelöli (*feldübörög*), amely már pillanatnyi cselekvés.

Fülei-Szántó Endre, aki az alapigének és az igekötős származékoknak egyaránt tulajdonít akciominőséget, nem szól az effajta igékről (1980: 329–32). Pete István elfogadja az orosz nyelvtudományban bekövetkezett értelmezési változást – az 1970-es akadémiai nyelvtan minden igének tulajdonít a cselekvés módját kifejező képességet, az 1980-as már csak a képzett, igekötős és módosító igékkel rendelkezőknek (Pete 1983: 147). Felosztása között szerepel a kezdő típus, de a melléknévi alapúakat kizárja a jelentésből: *ébred, pezsdül, felháborodik* stb. (i. m. 148). Érdekesség viszont, hogy beszél a „nem teljes mértékű megvalósulás”-ról, mint akciominőségfajtáról (i. m. 149), ahol találunk két melléknévi igét: *meggyengül, meggyengít*.

1.2.2. Az inchoativitás tágabb értelmezései – további dilemmák. Egyértelműen a tágabb értelmezés felé nyitja meg az utat Pátrovics Péter a főként külföldi szakirodalomra (Todorov–Ducrot 1975; Egg 1994: 30) támaszkodó összegző klasszifikációjában: az inchoatív igék (más néven mutatív, transzformatív) szerinte „az eseményeket fokozatos fejlődésükben mutatják be, miközben a hangsúly az egyik állapotból a másikba való átmenetre vagy egy jellemző jegy fokozatos térnyerésére helyeződik” (Pátrovics 2004: 40). Ez azt jelenti, hogy az elképzelt idő és cselekvés balról jobbra haladó egyenesén kizárni látszik a Kiefer által előtérbe állított jobb oldalt, az állapot elérését, és helyébe a „középső részt”, a folyamatot állítja. Német, lengyel, magyar példáiból a bennünket érdeklőket emelem ki: *pirul/vörösödik, zöldül, halkul/csendesedik*. Jellemző jegyüknek a „fokozatosan, lassacskán” jelentéstartalmat mondja, ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy „[e]gyes nyelvészek az inchoatív igéket az ingresszív igék szinonimájának tekintik [...] Ingresszív igék (initív): a történések vagy cselekvések kezdetére helyezik a hangsúlyt” (Pátrovics i. m. 40).

Mindenképpen ide kívánczik megerősítésképpen Youri Poupyrin felosztása (1999), amelyben szintén elkülönül az ingresszív, klasszikus kezdő és az inchoatív csoport. Az előbbiekről azt mondja, hogy nagyrészt perfektív aspektusúak (*заболеть* ’megbetegszik’, *занесть* ’énekelni kezd’), ritkábban imperfektívek (*заболевать* a ’megbetegszik’ imperfektív megfelelője), és lehetnek tárgyasak és nem tárgyasak egyaránt (Poupyrin 1999: 24). Az inchoatívumokat az orosz nyelvészeti hagyományoknak megfelelően bizonyos állapotba történő fokozatos átalakulásként definiálja: „this term is applied to verbs denoting gradual transition to a certain state” (Poupyrin 1999: 24). Logikusan az igék folyamatos alakjait rendeli hozzájuk: *сохнуть* ’szárad’, *крепнуть* ’erősít’ (i. h.). A változás jobb oldalát, a célhoz érést Poupyrin az általános-rezultatív (general-resultative) akciominőség típusba sorolja (i. m. 29), amely valamely állapotba kerülést, abban bizonyos ideig való maradást fejez ki: *ослабел* ’elgyengült’, *вырос* ’felnőtt’.

Hogy tovább szőjem a gondolati párhuzamokat, és egyben visszatérjek a magyar szakirodalomhoz, meg kell jegyezнем, hogy Kiefer egy korábbi, a magyar aspektusrendszert felvázoló munkájában (későbbi elképzelésével ellentétesen) szintén kitágítja a kezdő és végpont irányába a fogalmat, és ennek megfelelően az inchoativitásnak két alfaját különíti el: „Valamely Pred akkor és csakis akkor inchoatív, ha Pred(x) minőségi állapotváltozást ír le, és e változás eredményeképpen az x argumentum által jelölt személy vagy tárgy minőségileg új állapotba kerül” (Kiefer 1983: 179). Az inchoatív szituációk egyik altípusa szerinte egy állapot kezdetét, beálltát jelöli (ingresszív szituáció), egy másik pedig egy állapot vagy folyamat végét, befejezését fejezi ki (egresszív szituáció). Ebből persze az következett, hogy az *Anna szépiül, Anna haja barnul* típusú igekötő nélküli szerkezeteket Poupyrintól eltérően nem mondta inchoatívumnak: „Az inchoatív szituációk mind állapotváltozást írnak le. Mivel azonban minden inchoatív szituáció per definitionem perfektív, a nem perfektív (imperfektív) állapotváltozást leíró szituációk nem lehetnek inchoatívak” (Kiefer 1983: 170).

Mint látjuk, az eddig idézett meghatározások minden lehetséges megoldást (kezdő jelentés, folyamatos állapotváltozás, az állapotváltozás végpontja) megengednek. Az utóbbi évtizedekben ezek közül az állapotváltozás vált dominánssá a külföldi szakirodalomban. Haspelmath a témával foglalkozó alapmunkájában az inchoativitás egyik alapkritériumának az állapotváltozást mondja: „the basic situation must be change of state or a going on” (Haspelmath 1993: 92). Szempontunkból lényeges, hogy az inchoativitás univerzális jegyeinek meghatározásához 40 igepárból álló korpuszt használt 21 nyelvből, köztük a magyarból is. Definíciójának megfelelően egy új állapot kialakulását

jelző, pontszerű történéseket sorol fel (*felébred-felébredt, összetörik-összetört, elég-eléget, kialszik-kiólt, befejeződik-befejez, megáll-megállít* stb.), bár nem következetes, mert előfordulnak folyamatos megjelenítő formák is, köztük az egyetlen kiemelt melléknévi tövű pár: a *fő-főz, oldódik-old, javul-javit* (i. m. 115–6). (Természetesen ő az első alakokat tekinti csak inchoatívumnak.)

1.3. Az inchoatívumok a vendleri felosztásra épülő aspektusosztályokban. A vendleri négyes (állapotok, cselekvések, teljesítmények, eredmények; Vendler 1957) ontológiai-szemantikai jellegű igeklasszifikációt követő felosztásokban általában a szóban forgó alakokkal az eredmények (achievements) kategóriájában találkozhatunk. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy ezt az osztályt a +Dinamikus, –Duratív és +Telikus jegyek jellemzik. Eredményként, pontosabban állapotváltozást tükröző inchoatívumként való megítélésükben meghatározó David R. Dowty elmélete (1979), aki már a vendleri osztályok bemutatásakor felveti könyvében, hogy ezt az osztályt akár meg lehetne feleltetni az inchoatívumoknak: „May be coextensive with inchoatives” (Dowty 1979: 68), mivelhogy állapotváltozást jelenítenek meg. Dowty aspektuselképzelésében meghatározó fogalmak az állapotok és az azokkal összefüggő állapotváltozások. A bennünket érdeklő állapotváltozások lehetnek: a) határozatlanok és b) határozottak. Az előbbiek értelemszerűen határozatlan végpontos szerkezetek (*raise a thermostat*, ’felcsavar egy termosztátot’ *move* ’mozog’). A határozott állapotváltozások osztályába tartozik például a *reach*, amely olyan helyváltozást ír le, amely a tárgy által meghatározott helyre való elérést fejez ki: *He reached the school*. A közben lejátszódó történést a BECOMEØ képlettel írja le, ahol a Ø az állapotot jelöli: az időintervallum kezdetén Ø (az állapot nem áll fenn) helyzet igaz, a végén pedig a Ø (az állapot, az eredmény fennáll). A határozott állapotváltozásokat tovább osztja egyszeri és összetett állapotváltozásokra. Az egyszerieket azonosítja az inchoatívumokkal, vagyis az eredményekkel, és tipikus megtestesítőiknek éppen a melléknévi tövű igéket tartja: „Inchoative verbs derived from adjectives and ‘aspectual’ complement verbs make up a major part of the class of achievement verbs. At this point we will take the further step of suggesting that all achievements have a logical structure consisting of BECOME plus an embedded clause” (Dowty i. m. 77). A melléknévi tövű származékok kapcsán szól az úgynevezett fokozati (degree) eredményigékről (*darken, war, cool*, lásd Degree-Achievements című alfejezet: i. m. 88–90). Ezek parafrázisának – megerősítve a melléknévi tövű származékok állapotváltozást kifejező funkciójáról általam vallottakat (1.4. rész), a „become ADJ-er” szintagmát mondja. Velük szembe az abszolút állapot elérését megjelenítő *meghal, megszületik* típusú igéket állítja. Ezeknek a parafrázisa a *become ADJ* (*meghal* = ’halott lesz’).

A határozott állapotváltozások másik típusát a műveltető alakzatokat foglalják magukba nála, ám azok egy másik aspektuális osztályba, a teljesítményigék közé kerülnek (ezek abban különböznek az eredményektől, hogy +Duratív jegyűek).

1.4. Inchoatív–tranzitív–inchoatív igepárok. Dowty kétféle besorolása ráirányítja a figyelmet egy másik vitás kérdésre, nevezetesen arra, hogy az intranszitív–tranzitív igepár mindkét tagja inchoatívumnak mondható-e. Mint láttuk fentebb, Haspelmath a definíciójában az állapotváltozás mellett a magától való történést („going on”) teszi meg az inchoatívumok fő jegyének, vagyis szerinte a pároknak csak a tárgyatlan tagjai inchoatívumok: „it is a pair of verbs which express the same basic situation (generally a change of state, more rarely a going-on) a differ only in that the **causative** verb meaning includes an agent participant who causes the situation, whereas the **inchoative** verb meaning excludes a causing agent and presents the situation as occurring spontaneously” (Haspelmath i. m. 90).

Az ágens nélküliséget tekintve merőben ellentétes véleményt képvisel Christopher Piñón, aki a tranzitív formákat is, vagyis az állapotváltoztatást is bevonja a fogalom körébe. A két alak közötti különbséget ő csupán abban látja, hogy míg az intranszitív változat „tisztá” (pure) állapotváltozást, a tranzitív párja ágens által okozott (agent-caused) állapotba juttatást fejez ki: „the intransitive member of the pair, a.k.a. an inchoative verb, denotes a change of state, and the transitive member of the pair, a.k.a. a causative-inchoative verb, denotes a bringing about of this change of state” (Piñón 2001: 346). Gondolatmenetét követve az inchoatív tag esetében hármass viszony létezik *e* esemény, *x* tárgy és *P* állapotfajta között, és a folyamat így modellálható: *x e* eseményben keresztülmegy egy változáson, amelynek eredményeképpen *P* állapotfajta *s* állapotába kerül. A kauzatív komponens

ugyancsak hármass relációt feltételez *e* esemény, *x* tárgy és *e'* esemény között úgy, hogy *x* az *e* esemény végrehajtója, *e* viszont *e'*-t okozza, következésképpen *x* *e'* ágens okozója (Piñón i. m. 352). Példával illusztrálva az előbbieket: *A védők megerősítették a falakat* mondatban a *megerősítették* (*e*) esemény a 'falak megerősödtek/erősebbé váltak' (*e'*) eseményt eredményezi, amelynek ágens okozói a védők.

Megjegyzem, hogy Piñón véleményét erősíti az alany állapotváltozására építő tesztek megkérdőjelezhetősége a kauzatív-inchoatív szerkezetekben. A tesztek az alanyban bekövetkezett változást, az új állapot létrejöttét az 'és az ebben az állapotban maradt egy ideig' tagmondat hozzátoldásával ellenőrzik. *A falevelek megsárgultak* (és sárgák is maradtak egy ideig) mondat helyes, de különösebb kivétlnivalót nem találunk *A védők megerősítették a várfalakat, és erősek is maradtak hosszú évszázadokon keresztül* mondatban, éppen az *e* *e'*-t okozza implikált jelentésének köszönhetően. Az előbbieket alapján a melléknévi származékok tranzitív tagját Piñónt követve kauzatív-inchoatív formáknak nevezem.

1.5 A fogalom körüli ellentmondások összegzése – definícióadás. Az inchoatívumok körüli kérdések, értelmezési ellentmondások, mint tapasztaltuk, számosak. De mi lehet az oka ennek a károsnak, vagyis annak, hogy egy terminus az idők folyamán eredeti értelmétől látszólag eltávolodott funkcióban válik használatossá? A latin eredetű, inchoativus 'kezdő' jelentésnek a változásfolyamatra történő kiterjedését Haspelmath a statikus állapotot kifejező latin szavak *-escere* képzővel alkotott igei származékainak azon tulajdonságával magyarázza, hogy egyszerre jelölik a változási folyamat elindulását és folyamatát: *rubere* 'piros' → *rubescere* 'pirosodni kezd, pirossá válik' (Haspelmath 1993: 108). Amit még hozzátennék: egy statikus állapotból való kimozdulás, valamely változás elkezdődése és a változási folyamat folytatódása főként a melléknév alapú, homogén, időben kiterjedt, duratív változásoknál mosódhat egybe az emberi percepció számára, és ez a nyelvi differenciálás hiányát vonhatja maga után. Ha azt mondom, *Hosszabbodnak a napok*, a napok fokozatos hosszabbodási folyamatára utalok, amelynek pragmatikai előfeltevése, hogy megkezdődött a hosszabbodás. A terjedelmesebb *Elkezdtek hosszabbodni a napok* kijelentéssel tudom a történés megindulását hangsúlyozni, ehhez viszont a hosszabbodás folytatódása kötődik pragmatikai implikációként. A nem duratív szituáció ezzel szemben egyik állapotból a vele ellentétes állapotba kerülést fejezi ki, legyen szó klasszikus kezdetről vagy az állapotváltozás megtörténtéről: *Péter elalszik* – 'Péter ébren van' ↔ 'Péter alszik'; *Az ajtó kinyílt* – 'Az ajtó zárva volt' ↔ 'Az ajtó nyitva van'.

Ugyancsak egyértelmű ellentmondást találtunk abban is, hogy a változási folyamatot (*hosszabbodnak a napok*), avagy a változás végpontját megjelenítő szerkezeteket (*meghosszabbodtak a napok*) azonosítsuk-e az inchoatívumokkal. Az utóbbiak állapotváltozásként való felfogása vitán felüli. De lehet-e ugyanezt tenni a *Sötétedik*, *A paprika pirosodik* típusú szerkezetek predikátumaival (lásd Pátrovics, Poupynin értelmezését)? Álláspontom szerint igen, mégpedig a melléknévek túlnyomó többségére jellemző graduális vagy más szóval skaláris jelentésszerkezetnek köszönhetően. Röviden: az *éhes* tulajdonság fokozatokra bontható, ezt a fokhatározókkal való kompatibilitása vagy a hasonlító szerkezetben való előfordulása támasztja alá (*egy kicsit/nagyon/rettenetesen éhes vagyok* – *éhesebb vagyok, mint te*), míg a *terhes* jelentésével ezt nem tudjuk megtenni, mivel az nem graduális melléknév: **nagyon terhes* – **terhesebb vagyok, mint te*. (A témáról bővebben: Bolinger 1972; Dowty 1979; Tenny 1992; Hay-Kennedy-Levin 1999; Kennedy 2007). A *paprika pirosodik* típusú predikátumokat az én olvasatomban nem jellemzi inherens belső homogenitás, vagyis a belső fázisaik nem azonosak, szemben mondjuk a statikus állapotot kifejező *ül, ölel, hallgat* igékével (a homogenitásról: Binnick 1991; Michaelis 2002). Másképp vélekedik erről Németh Boglárka, aki hajlik az állapotként való értelmezés felé (Németh 2011: 446). A *pirosodik* szerintem olyan folyamatot jelöl – a pirosság fokozatainak köszönhetően –, ahol t_2 időpontban pirosabb a kapcsolódó alany, mint t_1 -ben, t_3 -ban pedig, mint t_2 -ben, vagyis a szintagma a 'fokozatosan ADJ-bbé válik' képlettel írható le. Az állapotváltozás végpontját megragadó *Megpirosodik* ezzel szemben az 'ADJ-vé válik' formulával (lásd Dowty transzformációit az 1.3. részben). A 'fokozatosan ADJ-bbé válik' és az 'ADJ-vé válik' helyzetek közös vonása tehát az, hogy állapotváltozásokat írunk le, különbségük aspektuális jegyeikben mutatkozik meg (lásd a 3. részt).

Összegezve: az inchoativumok (a melléknévi tövű származékokra vonatkoztatva) állapotváltóztatást, állapotváltóztatást vagy az állapotváltozás fokozatos megvalósulását, megvalósítását kifejező intranszitiv és tranzitiv, perfektív és imperfektív aspektusú szerkezetek predikátumai.

2. A melléknévi alapú igeképzés: morfológiai-szemantikai megkötések. A képzésmód legteljesebb formai leírása a magyar szakirodalomban Simonyi Zsigmondnak köszönhető. A melléknévből igét létrehozó három legtipikusabb képzőből a bennünket elsődlegesen érdeklő *-odik*, *-edik*, *-ődik* és *-ul*, *-ül*, *-ít* alakokat a következőképpen jellemzi: „Az *-ul*, *-ül* képzős igék valamivé válást, ill. szorosán véve valamilyenné válást fejeznek ki” (Simonyi 1895: 462). Az *-odik*, *-edik*, *-ődik* funkcióját az előzővel megegyezőnek mondja, különbséget a kapcsolódásában lát csupán: „emez nem igen járul egytaguakhoz, sem pedig *d* végű melléknemekhez” (Simonyi 1895: 463). Az intranszitiv képzőváltozatok jelentésének meghatározása mai tudásunk szerint is helyes, az egyazon funkción való osztózásuk formai elkülönítését tekintve is egyet kell vele értenünk: az egytagú, valamint *d* végű melléknemek valóban az *-ul*, *-ül* képzőkkel alkotnak igéket: *szépül*, *zöldül*, *szabadul*, *rövidül*. Az *-ít* képzőről ezt olvashatjuk nála: „Mind az *-ül*, mind az *-od(ik)* képzős denominális igéknek van *-ít* képzős transitív párjok, mely valamilyenné változtatást jelent, tehát amazoknak mintegy causativuma” (Simonyi i. m. 465). Az Akadémiai Kézikönyvek sorozatban megjelenő Magyar nyelv más aspektusból erősíti meg a képzésmód gyakoriságát: „Az akcióminőség-képzés a következő igecsoportok esetében termékeny: a *'tesz vmit vho'va'* és *'tesz vmit vmilyenné'* jelentésmozzanatot tartalmazó cselekvésigék, valamint a *'válík vmilyenné'* jelentésmozzanatot tartalmazó intranszitiv igék esetében (Kiefer 2006: 42, kiemelés tőlem: Sz. K.).

A képzés produktív voltáról leírtak két részkérdésben kívánnak kiegészítést, korrekciót. Egyfelől az iménti megállapítások érvényességét tekintve, vagyis meg kell vizsgálnunk, mennyire szabályos az inchoativumok és kauzativumok párként való előfordulása, de foglalkoznunk kell a képzés szemantikai behatároltságával is.

2.1. A melléknévi tövű igeképzés szemantikai megkötései. Kezdjük a választ az utóbbi, könnyebbnek látszó kérdéssel. És most a látszaton van a hangsúly, hiszen a csoportosulás népes volta ellenére már a felületes tesztnek is azt jelzik, hogy egyes melléknemek részt vehetnek az igeképzésnek ebben a módjában, mások ellenben nem: léteznek például a *rövidül*, *vénül*, *nyurgul*, *sekélyesedik*, *elembertelenedik* lexémák, de nincs **kurtul*, **aggodik*, **irigyedik*, **irigyít*, **egészégtelenedik*, **gyönyörödik*, **bánatosodik* stb. A választásban, hogy egy beszélőközösség a rendelkezésére álló eszközrendszerből melyik melléknévi jelentést tartja inkább alkalmasnak arra, hogy bevonja a lexémaképzés folyamatába, és mikor dönt úgy, hogy szintagmával (jelen esetben a *'vmilyenné válík'* vagy *'valamilyenné tesz'* szerkezettel) adja vissza a jelentést, bizonyára több tényező is közrejátszik motiváló vagy visszatartó erőként, így a kommunikációs szükségletek, az előfordulás gyakorisága, a gazdaságosság, az analógia erőssége stb. A továbbiakban a szemantikai szabályok, megkötések szerepének eredeke a nyomába.

Kiindulópontul Dixon melléknév-klasszifikációját, illetve a melléknévi alapú igeképzésről szóló megállapításait használok. A korábbi, 1982-es munkájában (Dixon 1982) a melléknemeket hét szemantikai fogalomkörbe sorolta, későbbi 2004-es cikkében a nyelvek között különbségeket is figyelembe véve tovább árnyalta felosztását. A különféle nyelvek melléknévrendszereit összevetve arra a következtetésre jutott ugyanis, hogy vannak nyelvek, amelyekből teljesen hiányzik ez a szófaj, míg a másik póluson elhelyezkedőkben világos, jól elkülöníthető, szemantikailag is teljes szófaji csoportot alkotnak (ide tartozik a magyar is). A két pólus között fokozatok állapíthatók meg. A melléknemek alaposztályait (core classes) a következő fogalmakat megjelenítő csoportok alkotják rendszerben: DIMENZIÓ (*kicsi*, *nagy*, *hosszú*, *rövid*), KOR (*új*, *régi*, *fiatal*, *öreg*), ÉRTÉK (*jó*, *rossz*, *kedves*, *bájos*), SZÍN (*sötét*, *feketé*, *piros*). A melléknemek közepes vagy széles kiterjedésű körének, az úgynevezett perifériális osztálynak a fogalmi egységei az alábbiak: FIZIKAI TULAJDONSÁG (*kemény*, *lágú*, *nehéz*), EMBERI HAJLAM (*boldog*, *irigy*, *féltékeny*), SEBESSÉG (*gyors*, *lassú*, *komótos*). A melléknemek legszélesebb kategóriáját tartalmazó nyelvekben szerinte még hat további fogalomhoz köthető típus létezik: NEHÉZSÉG (*könnyű*, *nehéz*, *gyenge*), HASONLÓSÁG (*hasonló*, *eltérő*), MINŐSÍTÉS (*határozott*, *igaz*, *valószínű*), MENNYISÉGI JEJÖLÉS (*sok*, *kevés*, *néhány*),

POZÍCIÓ (*magas, alacsony, közeli, távoli*), SORSZÁMNEVEK: *első, második* (Dixon 2004: 3–4). Frissebb klasszifikációjának utolsó hat fogalma szempontomból nem bír jelentőséggel (a sorszámnevekből nem képezhetők igék, a többi öt típus pedig az alap- vagy perifériális osztályokba is beilleszthető), így az 1982-es fogalmakat hívtam segítségül annak meghatározásában, hogy melyekből képezhető ige, és melyekből nem. (Mint minden szemantikai alapú értékelés, Dixoné is tartalmaz szubjektív elemeket.) Mivel az angol szerényebb morfológiai eszközrendszerrel bír a magyarnál, Dixonával csak részben egyező következtetéseket tudok levonni.

A DIMENZIÓ-t alkotó melléknévek (*kicsi, nagy, hosszú, rövid*) az angolhoz hasonlóan zömében részt vesznek az igeképzésben: *rövidül, hosszabbodik, egyenesedik*. A KOR-t jelölő lexémákról (*új, régi, fiatal, öreg*) a magyarban ugyanezt mondhatjuk el: *megújul, fiatalodik, öregszik, vénül, korosodik, elagg*. Az ÉRTÉK (*jó, rossz, bájos*) csoportban az angolban csak a két alapérték (*good, bad*) válhat a deriváció alapjává, de a magyarban is itt a legszűkebbek a lehetőségek: nincs például **fontosodik, *furcsul, *különösödik*. A SZÍN fogalmához tartozó melléknévekből az angolhoz viszonyítva több ige képezhető a magyarban (Dixon a *black, white, yellow* szavakat említi): az elsődleges színekből (*piros, sárga, kék*), az ezekből kikeverhető alapszínekből (*piros, zöld, kék, barna*) képezhető ige a magyarban (*fehéredik, feketedik, pirosodik/pirul, vörösödik, zöldül, kékül, barnul*), de részt vesz a derivációban a *szürke, a lila, sőt az ezüst* is (*szürkül, lilul, ezüstösödik*). Nem hozható létre viszont szó a különféle árnyalatokból: **világoskékül, *bordul, *rózsaszínül, narancssárgul, *püspöklikül, *világoslilul* stb. A FIZIKAI TULAJDONSÁG csoport tagjai a magyarban (és az angolban is) aktívan részt vesznek az igeképzésben: *keményedik, lágyít, hígul, hígít, súlyosít, csorbul, csorbit* stb. Az EMBERI HAJLAM kategóriát alkotó melléknéveknek az angolban nincs inchoatív igéjük, ahogy a nyelvünkben sem: **kedvesedik, *barátságosodik, *irigyedik*. Ha viszont a *komoly, vidám, szomorú* ide tartoznak, akkor igen. A SEBESSÉG két ellentétes pólusán elhelyezkedő *gyors, lassú* melléknéveknek mind az angolban, mind a magyarban van igei alakja.

A kapcsolódási szabályok feltérképezése ennél mélyebb empirikus vizsgálódásokat kíván, de valószínűsítem, hogy az adott minőséget, tulajdonságot legáltalánosabban kifejező szavak vesznek részt a képzésben, az intenzitásbeli, fokozati különbségeiket jelölők nem: *buta* → *butul, hülye* → *hülyül*, de: **ostobul, *gügyül, *lúkul*. A *szép* szinonimáiból sem tudunk igét alkotni (**csodálatosít, *csodálatosodik, *gyönyörödik, *gyönyörít*), ahogy a tulajdonságokat valamilyen szóképpel (metaforával, metonimiával) visszaadókól sem. A *buta* szinonimáinál maradván a *fajkánkó, tökfílkó, tökelütött* szavakból nem alakíthatók igék.

Vizsgálандók továbbá a képzés formai korlátai, illetve a kommunikációs szükségletek és a formai sajátosságok kölcsönhatása: a melléknév képzett volta hol akadálynak tűnik ugyanis (**egészségtelenedik, *sósul*), hol nem: *elszemetlenedik, elembertelenedik, megkoszosodik, megavasodik, megecetesedik, elkedvetlenedik, elbátortalanodik*.

2.2. Az inchoatív–kauzatív–inchoatív igepárok képzésének megkötéseiről. A képzésük alaki szabályai nem bonyolultak: az inchoatív–kauzatív melléknévi tövű ige képzés során a *tő* az esetek túlnyomó többségében változatlan marad: *zöldül–zöldít, fiatalodik–fiatalít*. Kisebb módosulást csak a magánhangzóra végződő szavak mutatnak, amelyeknek utolsó magánhangzója eltűnik az ugyan-csak magánhangzóval kezdődő ige képzők előtt: *durva* → *durvul, fakó* → *fakul, drága* → *drágul* stb. Ide tartozik az *ú, ü* végű melléknévek viszonylag népes társasága, amelyek háromféle képpel kerülnek el a magánhangzó-torlódást: a) a szóvégi magánhangzó az előzőkhöz hasonlóan lekopik (*keserű* → *keseredik, lassú* → *lassul, savanyú* → *savanyodik, szomorú* → *elszomorodik*), b) az alapfok helyett a középfokú forma szolgál kiindulópontul: *hosszú* → *hosszabbodik, kis* → *kisebbedik, könnyű* → *könnyebbodik, lassú* → *lassúbbodik, olcsóbbodik*; c) ejtéskönnyítő *s* előzi meg a képzőt: *egyszerű* → *egyszerűsít, nagykorú* → *nagykorúsít, célszerű* → *célszerűsít, számszerű* → *számszerűsít, népszerű* → *népszerűsít, korszerű* → *korszerűsödik* → *korszerűsít*.

Piñón idézett írásában azt is hangsúlyozza, hogy az igazi kérdés az inchoatív–kauzatív–inchoatív igék kapcsán annak megválaszolása, miért nem alkotnak teljes rendszert, vagyis miért hiányzik az egyik vagy a másik póluson elhelyezkedő elem. Mondhatjuk azt, hogy *A pénz nem boldogít*, viszont intranszitivvé nem tehetjük a szerkezetet: **A pénztől nem boldogodunk*. Ez fordítva is igaz: *A tojás megzápult* mondatnak nincs kauzatív változata: **A tojást megzápították*. A kétféle forma előfordulásának értelemszerűen három típusát különíthetjük el: 1. Az inchoatív–kauzatív–

inchoatív alakok párt alkotnak, ezt Haspelmath a melléknévi tövű alakok fő vonásának tartja: „this alternation is particularly regular in verbs that are derived from adjectives” (Haspelmath 1993: 94). Tegyük hozzá, hogy a példaként említett német és szláv nyelvekénél terjedelmesebb a családjuk a magyarban. 2. Csak az inchoatív, ágens nélküli változat létezik, amelynek a jelentése ‘magától a melléknévi töben kifejezett tulajdonságúvá válik’. Nyelvünkben ide sorolható a valamivel való ellátottságot kifejező -s, illetve fosztóképzős származékok elég népes családja (kb. 50 ilyen szótári alakot tudtam összegyűjteni). Közülük néhány: *megcsontosodik, megdohosodik, megecetesedik, megfő-fiasodik, megfőrgesedik* stb. Megjegyzendő, hogy némelyikük igeikötő nélkül statikus állapot megjelenítésére is alkalmas: ott *penészesedik/rozsdásodik egy sarokban*. 3. Csak az kauzatív-inchoatív lexéma létezik: *csirátlanít, gondtalanít, boldogtalanít, boldogít, felújít, megmáskít*.

Az egyik vagy másik elem hiányát Piñón a Haspelmathnál is kulcsfontosságú tényezőben látja, mégpedig abban, hogy a kauzatív-inchoatív igeik ágensek által végzett folyamatokat jelenítenek meg, míg az inchoatívaknál ez nem szükségszerű. Ebből az következik, hogy a kauzatív-inchoatív képzés elmarad, ha nincs lehetséges ágens a szituációban, és fordítva, az inchoatív képzés nem válsul meg, ha az okozó ágens szükséges: „...the derivation of a causative-inchoative verb will fail if no agent is possible and the derivation of an inchoative verb will fail if a causing agent is necessary” (Piñón 2001: 357). Az inchoatív forma hiányát illusztráló példája alapján (*The baby dirtied his diapers* ‘A bébi bepiszkította a pelenkáját’ **His diapers dirtied* ‘A pelenkája bepiszkolódott’ i. m. 347) hozzá kell tennünk, hogy a magyar nyelvben az inchoatív jelentés létrehozása gyakoribb, mint az angolban, és ezt az is alátámasztja, hogy a Piñón által kérdésesnek tartott mondat a magyarban jó, sőt tudatosan is élünk az ágenstelenítés lehetőségével: *A cipőm bepiszkolódott/besároződött*.

A kétféle alak képzésének módjára rátérve, többféle elképzelés született arról, hogy melyik forma szolgál alapul a másik megalkotásához. Az egyik elképzelés szerint inkább az inchoatív alakokból képezetnek a kauzatív-inchoatívok (Parsons 1990), amely elképzelés a nyelvek közötti összehasonlításban nem állja meg a helyét. (A magyarban sem tipikus útja a derivációnak: *ég* → *éget*.) Levin és Rappaport Hovav modelljében (1995) éppen fordítva történik, a kauzatív-inchoatív igeik az inchoatívok kiindulópontjai. (Nyelvünkben ugyancsak létező, de ritkább esetek.) Az egyes nyelvek jellegzetességeire figyelő összegzést az képzésmódról Haspelmath adott többször idézett tanulmányában (Haspelmath 1993: 87–111). Ő Nedjalkov és Sil’nickij alapján (1969) az igeárok létrejöttének három útját különíti el: a kauzatív alternációt (causative alternation), az antikauzatív alternációt (anticausative alternation) és a nem közvetlent (non directed alternation) alternációt. Az első esetben a kauzatív képzés kiinduló eleme az inchoatív ige, lásd a francia *fondre* ‘olvad’ és *faire fondre* ‘olvaszt’ formákat. (Haspelmath hibásan több magyar igit is így azonosít anyagában, közülük én csupán az *elég-eléget, fő-főz, megfagy-megfagyaszt, megáll-megállít* párokat helyezném ide.) Az antikauzatív váltásnál a mozgás iránya fordított, a kauzatív igeiből alkotunk inchoatív változatot: ilyen az orosz *katat* ‘gurít, gördít’ → *katat* ‘sja ‘gurul, gördül’ (Haspelmath i. m. 90–1), de említhetnénk a francia *se*, a német *sich* visszaható névmással alkotott igeiket: *réveiller* – *se réveiller*, *heben* – *sich heben*. Magyar példák: *összetör/összetörik, befejez/befejeződik*. A tárgyat képező melléknévi tövű derivátumok a harmadik, nem közvetlen alternációhoz sorolhatók, amikor is az inchoatív-kauzatív alakok nem egymásból eredeztethetők. Ennek a képzésfajtának több válfaja közül az úgynevezett azonos pólusút (equipollent) testesítik meg. Ilyenkor az inchoatív és kauzatív-inchoatív alakok egyazon, az alapjelentést hordó tövből jönnek létre: *szép* → *szépül, szépít*. (A másik két altípusra, a szuppletív váltásra, amikor is a két ige eltérő tövekből képződik [*megöl* – *meghal*], valamint a labilis váltásra, amikor egyazon forma tölti be az inchoatív és a kauzatív funkciót, a melléknévi tövű igeik között nincs példa.)

Haspelmath az egyes nyelvekre vonatkozó tipológiai következtetések levonásakor éppen a melléknévi derivátumok figyelmen kívül hagyása miatt nem tud hű képet nyújtani a magyar nyelvről. (Igaz, a leginkább preferált képzés így is az azonos pólusú lesz statisztikájában.) Piñón viszont az ige pár létrehozásának magyar nyelvre jellemző eseteként említi: „Hungarian is a language that favors equipollent alternation” (Piñón 2001: 348). Abban is igazat kell adnunk neki, hogy az inchoatív, kauzatív-inchoatív elsődlegességét szemantikai ismérvektől, az ágens szükségességétől, szükségletelenségétől kell függővé tennünk (i. m. 360–2).

3. A nézőponti aspektus és az inchoatív–kauzatív-inchoatív igék. A bevezetőben felvetett három részkérdés közül vitathatatlanul a szóban forgó igepárok aspektusbeli megítélése okozza a legnagyobb nehézséget. Az aspektualitás másik szintjét magába foglaló nézőponti aspektus Smith szerint (1991) kevésbé kötött, mert annak függvénye, hogy a beszélő mennyit akar láttatni az adott eseményből, vagyis a fényképezőgép lencséjéhez hasonlóan az eseményszerűség egészére vagy egy részére irányítja-e a figyelmet. A nézőponti aspektus ebből következően, szemben a lexikaival, választás eredménye. A perfektív predikátum egyetlen, általában múltbeli, egységes egészként szemlélte, telikus (tehát célra irányuló, behatárolt) eseményt jelöl, amelyet általában egy kezdeti állapotból annak ellentétjére való átváltásnak tekinthetünk: „typically denote a single event, seen as an unanalysed whole, with a well-defined result or end-state, located in the past. More often than not, the event will be punctual, or at least, it will be seen as a single transition from one state to its opposite, the duration of which can be disregarded” (Dahl 1985: 78). Elhatárolásukra számos tesztet alkalmaz a szakirodalom, amelyek közül a két leggyakoribb a határpontos (*egy óra alatt*) és a határpont nélküli (*egy órán keresztül*) időmódosítókkal való összeférhetőségük, valamint az úgynevezett részintervallum-kritérium. Az utóbbi értelmében folyamatos a predikátum, ha a predikátum által leírt eseményszerűség fennáll a szóban forgó időtartomány legtöbb osztatában. A perfektív predikátum által leírt eseményszerűség ellenben csak a teljes időtartományra lehet érvényes, annak osztataira nem. *Az idő melegeedik* és *A leves 5 perc alatt megmelegeedik* mondatok állítmányainak közös vonása, hogy állapotváltozást fejeznek ki, de a *melegeedik* egy olyan elkezdett folyamatot feltételez, amelyben x t_1 időpontban melegebb, mint t_1 -ben, t_2 -ben pedig melegebb, mint t_2 -ben. A *megmelegeedik* pedig a folyamatot és a végpontot egy időbeli egységbe sűrítve az állapotváltozás megtörténtét, az új (statikus) állapot (meleg) létrejöttét jelenti, ami nem igaz az oda vezető folyamat osztataira. Az első forma tehát imperfektív, a második perfektív. A szemléleti aspektus megjelenítésmódja nyelvenként változó, lehet szintaktikai (angol), de akár az ige morfológiájában gyökeredző (szláv nyelvek) vagy akár vegyes, mint a magyar. Nyelvünkben az igeikötők megelé, illetve hiánya meghatározhatja az adott állapotváltozás imperfektív vagy perfektív aspektuális tartományba tartozását a lexika szintjén, ennek ellenére elnagyolt állítás lenne, ha azt mondanánk, hogy az aspektuális oppozíció minden esetben morfológiai szinten jelenik meg. Nem elhanyagolható ugyanis a szintaktikai eszközök módosító ereje, de a melléknévi származékok esetében a szótó szemantikai jellemzői is befolyásoló erőként jelenhetnek meg. *Az idő (egy nap alatt) 5 fokot melegedett* és a *János sokat kopaszodott* predikátumi szerkezetek skaláris és zárt körű melléknévből képzett alakokat tartalmaznak, így a kiemelt fokhatározók is perfektívvé teheték őket. A Hay, Kennedy és Levin szerzőhármás (1999) által elkülönített úgynevezett zárt körű (close-range) melléknéveknek van maximális értékük, vagyis létezik az általuk kifejezett tulajdonság végső foka ('teljesen meleg', 'teljesen kopasz', 'teljesen egyenes' stb.), következésképpen eltérő értékeik azonosíthatók. A nyitott körű (open range) melléknévi származékoknak ellenben nincsenek határok közé szorítható értékeik (*'teljesen hosszú', *'teljesen széles'), fokozataiknak bármelyike felfogható maximális értékként, ahogy azt *Az utat két hónapon keresztül hosszabbították* mondat mutatja. Mint látjuk, a mondat kompatibilis nem duratív időhatározóval, mégis lehet perfektív olvasata: 'az utat meghosszabbították'. *A leves 5 percen keresztül melegedett* mondatból viszont nem következik, hogy a leves megmelegedett.

Visszatérve a vizsgált igéink aspektuális viselkedésére: első pillantásra is megállapítható, hogy vannak olyan (nagyrészt pszichológiai változásokat visszaadó) származékok, amelyek igeikötő nélkül nem fordulnak elő, tehát lexikai alakjuk arra is predesztinálja őket, hogy az imperfektív-perfektív aspektuális oppozíció perfektív pólusán helyezkedjenek el: *megbetegedik*, *elszomorodik*, *felmérgesedik* – **betegedik*, **szomorodik*, **mérgesedik*. Nagyritkán az igeikötős változat „hiányzik” (*hüvösödik*, *hidegedik*). Nagyobbik hányaduk ellenben igeikötő nélkül és igeikötővel egyaránt előfordul (*feketedik* – *megfeketedik*, *halkul* – *lehalkul*, *hangosít* – *felhangosít*, *gyorsul* – *felgyorsul* stb.), tehát látszólag morfológiailag jelölt aspektuális oppozíciót alkotnak, amely szintaktikai úton módosítható. (A témáról többek között Gyuris–Kiefer 2008.)

A problémakör persze ennél jóval szerteágazóbb, mégpedig az ugyanazon alapigéhez társult eltérő igeikötőknek köszönhetően: a származékok ugyanis hol egymással rokon jelentést hordoznak, és argumentumaik is azonosak (*elcsendesedett a társaság*; *lecsendesedett a társaság*), máskor az új igeikötő új jelentést és argumentumokat eredményez (*megmelegítette a levest*; *bemelegítette az izmaikat*). A rokon és eltérő jelentések létrejöttét nehezen követhető aspektuális mozgások is kísérik.

Hogy példákkal érzékeltessem: a *melegedik* az alábbi két mondatban egyaránt jelöli a melegebbé válás folyamatát: *Az idő melegedik – A leves melegedik a tűzhelyen.* A kellő fok elérését, vagyis a 'meleg lett' állapotváltozást az első mondatban a *fel-* igeikötő, a másodikban viszont a *meg-* jeleníti meg: *Az idő felmelegedett – A leves megmelegedett.* A *melegedik* folyamatnak tehát az argumentumoktól függően legalább két perfektív változata van: *megmelegedik, felmelegedik.* Van viszont *kimelegedik* lexemánk is, amely igeikötője nélkül nem használatos, sőt az igeikötő hátravetése sem ad elfogadható imperfektív szituációt: *?János két órán keresztül melegedett ki.*

Az igeikötő nélküli (fokozatos állapotváltozást kifejező) imperfektív és az igeikötős (állapotváltozás bekövetkeztét jelző) perfektív és igeikötős melléknévi derivátumok aspektuális jellemzőinek leírása nem célja dolgozatomnak, ezért viszonyuk értelmezésének lehetséges útját jelölöm csak ki a továbbiakban. Ugyancsak nem tudok foglalkozni azokkal az esetekkel, amikor az imperfektív párnak csak egyik tagja perfektíválható: *csinosodik, csinosít – kicsinosít, kisebbedik, kisebbít – lekisebbit, lekicsinyít.* Aspektuális viselkedésüket tekintve a tárgyalt igeeknek három fő típusát különítem el: 1. imperfektív-perfektív oppozíciót alkotók; 2. csak perfektív alakban létezők; 3. igeikötő nélküliek. A látszólag egyszerű rendszer egy-egy csoporton belül több egymástól sem független altípust foglal magába. A kiindulópontom az elvlasztásukban az a tény volt, hogy a melléknévi tövű igeik igen magas százalékban perfektíválhatók *meg-* igeikötővel, vagyis kijelenthetjük, hogy tipikus perfektíváló igeikötőjük a *meg*.

Az imperfektív-perfektív oppozíciót alkotók 1a) altípusába (lásd az alábbi táblázatot) az „egy igeikötős” igéket sorolom, vagyis azokat, amelyek nagyrészt a kiüresedett, grammatikalizálódott *meg-*nek köszönhetően jönnek létre, és a prefixum nélküli, valamint az igeikötős pár „szabályos” aspektuális oppozícióba állítható: *drágul, drágít – megdrágul, megdrágít; gazdagodik, gazdagít – meggazdagodik, meggazdagít; fiatalodik, fiatalít – megfiatalodik, megfiatalít; hosszabbít, hosszabbodik – meghosszabbodik, meghosszabbít* stb.

1a)

$$V_1 - \text{Pref}_{\text{meg-}} V_1$$

A még mindig „egy igeikötős” 1b) igéinél nem a *meg-*, hanem más igeikötők játsszák a perfektíváló szerepet (történetileg gyakran átvéve a *meg-* funkcióját). Így a negatív jelentésű töveknél az *el-* (*durvul – eldurvul; lustul – ellustul; rútít – elrútít; szegényedik – elszegényedik, elszegényít*), még ritkábban az irányjelentésüket megőrzöttek: *bővül, bővít – kibővül, kibővít; csinosít, kicsinosít; egyszerűsödik, egyszerűsít – leegyszerűsödik, leegyszerűsít; hangosít – felhangosít; hígul, hígít – felhígul, felhígít; józanodik, józanít – kijózanodik, kijózanít; szélesedik, szélesít – kiszélesedik, kiszélesít; frissül, frissít – felfrissül; gömbölyödik – kigömbölyödik; lassul, lassít – lelassít, lelassul.*

1b)

$$V_1 - \text{Pref}_{\text{el-/ki-/be-/fel-/le-}} V_1$$

Az 1c) alcsoportba a „több igeikötős” folyamatos-perfektív párok kerültek. α típusuknál az állapotváltozás bekövetkeztét a *meg-*gel „konkuráló” igeikötők közül az *el-* fejezi ki. Ilyenkor az imperfektív alapigékhez két igeikötős rendelhető, amelyek között intenzitásbeli különbség van az *el-*es javára. Mint látjuk, az inchoatív és kauszatív-inchoatív változatok nem alkotnak szabályszerű párokat: *megbutul/elbutul, elbutít; megcsúnyul/elcsúnyul, elcsúnyít; meggömbül/elgömbül, meggömbít/elgömbít; meghülyül/elhülyül, meghülyít/elhülyít; megkékül/elkékül, megöregedik/elöregedik, megöregít; megszőrkül/elszőrkül, megszőrkít/elszőrkít; megvékonyodik/elvékonyodik, megvékonyít/elvékonyít.*

A *meg-*gel hasonló szerepben társulhatnak az alapigékhez az irányjelentést még megtartó *fel-, le-, ki-, be-* stb. igeikötők is egyező vagy eltérő argumentumokkal (β pont a táblázatban). Ilyenkor a két derivátum között az a különbség, hogy az utóbbiak – a metaforizációs folyamatoknak köszönhetően – vizualizálják vagy fogalmi körökhöz kapcsolják a változásokat (az igeikötők képzői funkciója és a metaforizációs folyamatok kapcsolatáról lásd Szili 2003, 2005a,b). Példák: *megélnkül, megélnkít – felélnkül, felélnkít* (A JÓ, A POZITÍV FENT VAN); *megnedvesít, benedvesít* (A TELJESSÉG BENT VAN); *megmelegedik – felmelegedik, megerősödik, megerősít – felerősödik, felerősít, meggyorsít – felgyorsul, felgyorsít* (A SOK/A TÖBB FENT VAN); *megrövidül, megrövidít – lerövidül, lerövidít,*

megsoványodik, lesoványodik (A KEVÉS LENT VAN); *megfehéredik, megfehérit – kifehéredik, kifehérit, fakul, fakít – kifakul, kifakít* (A DOLGOK KONTÉNEREK, AMELYEBŐL MÁS TÁRGYAK, SZÍNEK TÁVOZHATNAK); *megrészegedik, megrészegít – lerészegedik, lerészegít* (AZ ERKÖLCSTELEN, A ROSSZ LENT VAN).

1c)

$$\alpha) V_1 - \text{Pref}_{\text{meg-}} V_1 \approx \text{Pref}_{\text{el-}} V_1$$

$$\beta) V_1 - \text{Pref}_{\text{meg-}} V_1 \approx \text{Pref}_{\text{fel-/le-/ki-/be-}} V_1$$

A kisebb csoportosulást jelentő 1d) altípus tagjai abban különböznek az előzőktől, hogy nincs *meg*-es perfektív változatuk, így a különféle metaforákhoz köthető más-más igeekötős változatok fejnek ki (azonos vagy más argumentumokat kívánva) perfektív állapotváltozásokat: *elhalkul, elhalkít – le-halkul, lehalkít; felkerekít – kikerekít; elmélyül, elmélyít – kimélyül, kimélyít*. Mondattal illusztrálva: *A madarak elhalkultak* (A MEGSEMMSÜLÉS TÁVOLODÁS); *Halkítsd le a zenét!* (A KEVESEBB LENT VAN).

1d)

$$V_1 - \text{Pref}_{\text{el-/fel-/le-/ki-/be-}} V_1 \approx \text{Pref}_{\text{el-/fel-/le-/ki-/be-}} V_1$$

A 2. típus igeinek csak igeekötős szótári változatuk van. Bár morfológiai felépítésük transzparens, az igei tövüket eltérően kell megítélnünk. A 2a) alcsoportba tartozóknak nincs imperfektív alapigéjük. Az ágens akaratától független irreverzibilis fizikai (*megsántul, megsüketül, megvakít, megvakul, megnémul, megbetegedik, kicsorbul, kicsorbit, megbolondul, megbolondít*) vagy lelki állapotváltozásokat írnak le: *megbokrosodik, megkótyagosodik, megmakrancosodik, felbátorodik, megmámore sodik, megrészegül, feldühösödik, lealjasodik*. Ez utóbbiak kauzatív-inchoatív változatai okozó ágens esetén igeekötő nélkül is előfordulhatnak: *dühösít, részegít, bátorít*. Sőt vannak köztük olyanok, amelyek igeekötő nélkül más jelentésben használatosak: *Csak bolondítja azt a lányt; Bolondul ezért az együttesért*.

2a)

$$\emptyset - \text{Pref}_{\text{meg-/el-/fel/}} V_1$$

$$V_1 - \text{Pref}_{\text{el/ki/be/fel/le}} V_1$$

A 2b) az alcsoport igeinek ezzel szemben elméletben van igeekötő nélkül alakjuk, mégpedig az 1. csoportosulás alapigéi, de a szokásos szintaktikai megoldással (az igeekötő hátra vetésével) sem tehetők imperfektívvé: *kimelegedik, kimelegít, bemelegít*. Ez mondható el azokról az *el*-es lelkiállapot-változást megjelenítő lexémákról is, tövei fizikai folyamatokat jelenítenek meg, és igeekötővel perfektíválhatók: *a vázson fehéredik a naptól / a vázson kifehéredik a naptól – *Anna fehéredik ijedtében*. A kauzatív-inchoatív alakok kisebb száma itt érthető, hiszen az ágens akaratától független változásokról van szó: *elfehéredik, elgyengül-elgyengít, elhalványul, elkeseredik-elkeserít, ellágyul-ellágyít, elárgul, elsavanyodik, elszomorodik-elszomorít, elszűrkiül, elvakul-elvakít, elvörösödik, elzöldül*.

2b)

$$\emptyset - \text{Pref}_{\text{meg-/el-/fel/}} V_1$$

$$(V_1) - \text{Pref}_{\text{el/ki/be/fel/le}} V_1$$

Sajátos csoportot alkotnak az igeekötő nélküli melléknévi származékok. Közös formai vonásuk, hogy néhány kivételtől eltekintve képzettek, ellátottságot jelölő *-s-t* vagy fosztóképzőt tartalmaznak: *hidededik, korszerűsít, hűvösödik, magyarosít, németesít, iparosít, lombtalanít, portalanít*. A saját gyűjtésem alapján elég szép számban léteznek: *zöngétlenedik, zöngétlenít, függetlenedik, függetlenít, szőrtelenedik, szőrtelenít, csíráltalanít, szagtalanít, ártalmatlanít* stb. A magyarázat feltehetőleg az lehet, hogy a negatív jelentésű fosztóképzős ige kizárólagos igeekötője az *el-*, itt viszont semleges folyamatokról van szó (a melléknévi tövű *-tlAn* képzésről lásd H. Varga Márta 2006: 81–90). Kiefer az aspektuálisan kétértelmű terminust használja rájuk (Kiefer 1995: 832–3).

4. Összegzés. Írásom az inchoativumoknak nevezett melléknévi igei származékok által felvetett kérdések megválaszolásához szolgált adalékokkal. A külföldi szakirodalomra is támaszkodva, de az igeceport magyar nyelvre jellemző sajátosságait figyelembe véve kitágítottam a fogalmat az állapotváltozást, állapotváltoztatást vagy az állapotváltozás fokozatos megvalósulását, megvalósítását kifejező inchoatív–kauzatív-inchoatív igeceportra, és ezzel elválasztottam őket a kezdést kifejező ingresszív igeiktől: *elkomolyodik, elkomorul*. Noha elfogadom a képzési mód termékeny voltát, kísérletet tettem morfológiai-szemantikai szabályainak körbehatárolására. További feladat az univerzálégyanús inchoatív–kauzatív-inchoatív ige párok, illetve a csak inchoatív (*durvul*) és csak kauzatív (*csinosít*) alakban előfordulók körének pontos megállapítása, az ehhez szükséges metódusok kidolgozása. A szemléleti aspektushoz való viszonyuk összetett volta nemcsak jól példázza az igezőtő igeeknek a lexikont, a morfológiát, a szintaxist érintő jellemzőit, de az aspektus kettős természetét a magyar nyelvben, nagyrészt morfológiai jegyekre épülését, kisebb részt a szintaktikai tényezők általi befolyásoltságát. E témában fontosnak tartom a 3. fejezetben vázolt rendszer nagyobb korpuszon történő ellenőrzését, de több rész kérdés tisztázását is, így az inchoatív–kauzatív-inchoatív formák eltérő aspektuális viselkedésének a feltárását.

SZAKIRODALOM

- Binnick, Robert I. 1991. *Time and the Verb. A Guide to Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford.
- Bolinger, Dwight 1972. *Degree Words*. Mouton, the Hague.
- CorpGr. = *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae veterum*. (Kiadta Toldy Ferenc.) Magyar Tudományos Akadémia, 1866, Pest.
- Dahl, Östen 1985. *Tense ad Aspect Systems*. Blackwell, Cambridge, MA, Oxford.
- Debreczeni Grammatika 1795. *Magyar grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság*. Béts.
- Dixon, Robert Malcolm Ward 1982. Where have all the adjectives gone? In: Dixon, R. M. W. *Where have all the adjectives gone? And other Essays in Semantics and Syntax*. Walter de Gruyter Mouton, Berlin, 1–62.
- Dixon, Robert Malcolm Ward 2004. Adjective classes in typological perspective. In: Dixon, R. M. W. – Aikhenvald, Alexandra (eds.): *Adjective Classes. A Cross-Linguistic Typology*. Oxford, Oxford University Press, 1–49.
- Dowty, David. 1979. *Word meaning and Montague Grammar*. The Netherlands: D. Reidel Publishing Company, Dordrecht.
- Egg, Markus 1994. *Aktionsart und Kompositionalität*. Studia Grammatica XXXVII. Akademie Verlag, Berlin.
- Földi János 1912. *Földi János Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Budapest.
- Fülei-Szántó Endre 1980. Gondolatok az akcióminőség és az igezőtő rendszerének összefüggéséről. *Nyelvtudományi Értekezések*. 329–32.
- Gyuris Beáta – Kiefer Ferenc 2008. Az ige lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–67.
- Haspelmath, Martin 1993. More on the typology of inchoative/causative verb alternations. In: Bernad Comrie – Maria Polinsky: *Causatives and transitivity*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamin Publishing House, 87–111.
- Hay, Jennifer, Christopher Kennedy, and Beth Levin. 1999. Scalar structure underlies telicity in “degree achievements”. *Proceedings of SALT 9*.
- Isačenko, A. V. 1962. *Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I. Formenlehre*. Niemeyer, Halle.
- Kennedy, Christopher 2007. Vagueness and Grammar: The Semantics of Relative and Absolute Gradable Adjectives. *Linguistics and Philosophy* 30: 1–45.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1995. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2006. Az igezőtő igeik alkotása. In: Bajor Péter – Kiefer Ferenc – Náray-Szabó Gábor – Pál József (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 42–3.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 475–80.
- Kim, Kyumin. 2009. Two Types of Inchoatives in Korean. *Language Research* 45: 231–55.
- Labelle, Marie 1992. Change of state and valency. *Journal of Linguistics*. 375–414.
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Maika 1995. *Unaccusativity: At the syntaxlexical semantics interface*. MA: The MIT Press, Cambridge.

- Lin, Jimmy 2004. Are Degree Achievements Really Achievements? *Proceedings of the 9th International Symposium on Chinese Languages and Linguistics (IsCLL-9)*, November 2004, Taipei, Taiwan.
- Michaelis, Laura A. 2002. *Aspectual Grammar and Past-Time Reference*. Routledge, New York.
- Nedjalkov, Vladimir P. – Sil'nickij, Georgij, G. 1969. Tipologija morfológicesesko i leksicesesko kauzativov. In: Holodovics, Alekszandr, A. (ed.): *Tipologija kauzativnih konsztrukcij: Morfológiceseszkij kauzativ*. Nauka, Leningrad.
- Németh Boglárka 2011. Az állapotok aspektuális kategóriájáról. *Magyar Nyelv* 107: 428–52.
- Parsons, Terence 1990. *Events in the semantics of English: A study in subatomic semantics*. MA: The MIT Press, Cambridge.
- Pátrovics Péter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pete István 1983. Az igezemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 79: 137–49.
- Piñón, Christopher, 2001. A Finer Look at the Causative-Inchoative Alternation. In: R. Hastings – B. Jackson – Z. Zvolenszky (eds): *SALT XI*, Cornell University, Ithaca, NY, 346–64.
- Poupynin, Youri A. 1999. *Interaction between aspect and voice in Russian*. Lincom Europa, München.
- Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Smith, Carlotta 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.
- Szili Katalin 2003. A ki igeekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–88.
- Szili Katalin 2005a. A be igeekötő jelentésváltozásai I. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–64.
- Szili Katalin 2005b. A be igeekötő jelentésváltozásai II. *Magyar Nyelvőr* 129: 282–99.
- Temesi Mihály 1961. Az ige. In: Tompa József (szerk.): *Leíró magyar nyelvtan I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 201–11.
- Tenny, Carol 1992. The Aspectual Interface Hypothesis. In: Ivan A. Sag – Anna Szabolcsi (eds.): *Lexical matters*. CSLI Publications, Stanford, California, 1–27.
- Tham, Shiao Wei 2013. Change of state verbs and result state adjectives in Mandarin Chinese. *Journal of Linguistics* 49: 647–701.
- Todorov, Tzvetan – Ducrot, Oswald 1975. *Enzyklopädisches Wörterbuch der Sprachwissenschaft*. Frankfurt am Main.
- H. Varga Márta 2006. *A magyar fosztó-és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Velcsov Mártonné 1971. Az ige. In: Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. (Szerk. Rácz Endre.) Tankönyvkiadó, Budapest, 17–24.
- Vendler, Zeno 1957. Verbs and times. In: *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca, New York.
- C. Vladár Zsuzsa (ford.) 2004. *Szenczi Molnár Albert Új magyar grammatika, Novae Grammaticae Ungaricae*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Szili Katalin

egyetemi docens

ELTE, BTK

Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

Szili, Katalin

On inchoatives and deadjectival verbs in Hungarian

This paper raises three problems with respect to deadjectival derivatives in Hungarian. 1. It presents some controversial interpretations of inchoatives in traditional work and in the more recent literature on verbal aspect. A new definition is offered, based on the international literature and the peculiarities of that group of verbs in Hungarian. The definition involves subgroups of verbs expressing change of state, modification of state, or the gradualness in change/modification of state. 2. It makes an attempt to circumscribe the morphological and semantic regularities of the type of derivation at hand. 3. It touches upon the relationship between inchoative or causative-inchoative verbs and verbal aspect, and systematises possible versions of the occurrence of verbs with or without a preverb as imperfective or perfective predicates.

Keywords: inchoative, change of state, Aktionsart, aspect, adjective

Két korpuszok vallomása

1. Témaválasztás, források, célok. – A címbeli egyeztetési forma ma szokatlan, sőt szabálytalan. Azért választottam ennek ellenére, hogy felidézzem vele azt a diakrón küzdelmet, amely az ómagyar kortól kezdve sok évszázadon át folyt a mennyiségjelző utáni számhasználatban.

A mennyiségjelzőt követő jelzett szó egyes száma a magyar nyelv közismert tipológiai jegye, alapnyelvi öröksége. A többes számú, értelmi egyeztetés az ómagyarban latin hatásra jelent meg. Még a 19. században is el nem hanyagolható vetélytársként élt az alaki, egyes számú egyeztetés mellett. A 20. századi köznyelvben azonban már csak egyrészt bizonyos összetett szavak és frazeológiai egységek őrizték meg (például: *háromkirályok, mindenszentek; minden körülmények között, minden idők legjobbjá*), másrészt a mennyiséget kifejező jelzők és jelzőszerű szavak némelyike után (*összes, többi, némely, csupa* stb.) kisebb-nagyobb mértékben megmaradt az ingadozás. (A 20. századi egyeztetési normával, a kivételekkel és az említett ingadozással kapcsolatban részletesebben l. pl.: Rácz 1968: 343, 1980: 260, 1991: 56; Tompa 1985a, 1985b; valamint: Imre 1953, Elekfi 1955.) – Egyes nyelvjárásokban az utóbbi száz évben is megfigyelhető a többes számnak a köznyelvinél jelentékenyebb alkalmazása (pl.: Rácz 1980: 260–4, 1991: 58; Hegedűs 2001: 366; Dömötör 2011: 162).

Az egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek történetét a közelmúltban Dömötör Adrienne (2011) tekintette át. Vizsgálata, amelyet részletes, igényes elméleti és módszertani bevezetővel, valamint a szakirodalmi előzmények kritikai szemléjével alapozott meg, a kései ómagyar kortól a 19. század közepéig tartó időszakra terjedt ki. Elemzéséhez terjedelmes és változatos összetételű anyagot gyűjtött össze és dolgozott fel.

Az a vizsgálódás, amelynek az eredményeit a következőkben bemutatom, az ő kutatásához kapcsolódik; nem korrigálásra, valamiféle ellenvélemény megfogalmazására törekedve, hanem a kiegészítés szándékával.

Elemzésemnek másféle célja is van: két korpusz „kipróbálása” és anyaguk hasznosítása. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az utóbbi években többféle adatbázis készült és épül tovább. (Az érdeklődők az intézeti honlapon tájékozódhatnak róluk: <http://www.nytud.mta.hu/adatb/index.html>.) Egy részük persze arra is szolgál, hogy kielégítse a kutatók és a nagyközönség kíváncsiságát apróbb, alkalmi kérdésekben, de természetesen maguk is jelenthetik egy-egy nyelvészeti vizsgálat alapanyagát. Ezúttal az utóbbi funkcióban szeretném „meghallgatni” két korpusz vallomását: az egyik a Magyar generatív történeti mondatban (É. Kiss szerk. 2014) írásával kapcsolatban létrehozott és bővülő Ómagyar korpusz (= ÓmK.: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>); a másik pedig a Történeti magánéleti korpusz (= TMK.: <http://tmk.nytud.hu/> és http://tmk.nytud.hu/2/userguide_nav.html), középmagyar kori periratok és misszilisok morfológiaiilag elemzett adatbázisa. (A TMK. Dömötör Adrienne irányításával egy kutatócsoport munkájaként jött létre, és a K 116217-es számú OTKA-projektum keretében fejlődik tovább; a csoport tagjaként írásom ehhez a projektműhöz kapcsolódik.)

Abban az elhatározásomban, hogy a mennyiségjelző utáni számhasználat történeti vizsgálatahoz ezúttal két elektronikus korpuszt hívok segítségül, tagadhatatlanul szerepet játszott a gyors adatgyűjtés vonzó lehetősége. Emellett úgy gondoltam, hogy az adatbázisok anyaga hasznos kiegészítője lehet a Dömötör Adrienne által vizsgáltk: az ÓmK. olyan kódexeket is tartalmaz, amelyek az ő gyűjtésében nem szerepeltek; a TMK. pedig olyan műfajokból kínál tekintélyes adatmennyiséget, amelyeknek az ő középmagyar korpuszában viszonylag csekély volt a részesedésük.

A két korpusz anyagával nemcsak a Dömötör-féle elemzést kívántam kiegészíteni, hanem saját korábbi felméréseimet is, amelyekben (központi, illetve résztémaként) az *összes, többi, némely, csupa* szavak utáni ingadozó egyeztetés történetével foglalkoztam (Horváth 2013a, 2013b).

Nem hallgathatom el, hogy a két elektronikus korpusz alapján való vizsgálódásnak hátrányai is vannak. Az egyik a részlegesség, ideiglenesség; ez főleg az ÓmK.-val kapcsolatos. Az ÓmK. ugyanis egyelőre 11 ómagyar kódexnek a keresésre alkalmas anyagát tartalmazza; ez a fennmaradt magyar nyelvű kódexek számának körülbelül a negyede. Mivel a kódexek a mennyiségjelzők utáni számhasználatot tekintve meglehetősen változatosak, könnyen lehet, hogy a korpusz bővülésével a mostani összkép erősen módosul majd. Az ÓmK.-ban kisebb szövegméleket is találunk, ezek azonban nem kínálnak a statisztikát jelentősen befolyásoló adatmennyiséget. – A TMK. szintén nem lezárt, hanem bővülő korpusz, a lehetőségekhez képest azonban már eddig is bőséges anyagot tartalmaz a középmagyar kor mindhárom évszázadából (16–18. század), így nem tartom valószínűnek,

hogy az adatbázis további építése a mennyiségjelzők utáni számegeyeztetés arányait illetően nagy meglepetésekkel szolgálhat. – Véleményem szerint a két korpusz adatállománya már most is felmérésre érdemes; az említett ideiglenesség nem teszi ezt a munkát feleslegessé, noha az eredmények értékelésében kétségtelenül óvatosságra int.

Valamelyest hátránynak tekinthető az ÓMK. és a TMK. szövegei közötti műfaji különbség is. Ha ugyanis a mennyiségjelzős szerkezetek számegeyeztetése szempontjából eltérést találunk a két korpusz összképe között, akkor nem tudhatjuk biztosan, hogy tisztán diakrón változással van-e dolgunk, vagy inkább a műfajok természetében kell-e keresnünk a differencia okát.

A bevezetés lezárásaként néhány technikai jellegű megjegyzést szeretnék tenni. – A korpuszokban szereplő forrásokat a példák idézésekor és gyakran a folyó szövegben is rövidítésükkel említmem. Írásmot nem akartam ezeknek a rövidítéseknek a feloldásával és a hozzájuk tartozó bibliográfiai adatokkal terhelni, megnyújtani; ezek a tudnivalók a korpuszok lelőhelyeinek megtalálhatók. – Az ÓMK.-beli kódexek adatait és lapszámozását szükség esetén (nyomatott kiadásukban ellenőrizve őket) átígtazítottam a nyelvtörténeti szakirodalomban megszokottabb formára. – A táblázatokban a százaléktértéket csak ott tüntetem fel, ahol a rovatbeli adatok összege legalább 10.

2. A vizsgálat szereplői és az anyag megrostálása. – Dömötör Adrienne részben magukat a szövegeket olvasva, részben a Debrecenben kiadott nyomtatott adattárak segítségével gyűjtötte össze elemzésének az alapanyagát (vö. Dömötör 2011: 164).

Nekem az elektronikus korpuszokból dolgozva más utat kellett választanom. Mivel azok a szövegek, amelyekben keresgélmi lehet, a korpuszokban szófaji-morfológiai elemzettségük szerint vegyes stádiumban vannak, azt tartottam célszerűnek, ha a keresőkérdéseimet nem szófaji címkék alapján, hanem a normalizált (mai formára ártírt) jelzők mint keresőszók alapján teszem fel. A keresőfelület megfelelő rovatába tehát beírtam például a „három” vagy a „sok” szóalakot, a program pedig a korpuszban talált adatok listájával válaszolt.

Ezt a módszert alkalmazva persze le kellett mondanom arról, hogy a korpuszok minden mennyiségjelzős szerkezetét biztosan megtaláljam, hiszen nem tudhattam előre, melyek azok a szavak, amelyek mennyiségjelzői (vagy olyanféle) funkcióban szerepelnek bennük. Kénytelen voltam tehát meghatározni azoknak a szavaknak a (természetesen korlátozott) körét, amelyeket bevonok a keresésbe. Magától értetődően törekedtem arra, hogy olyan keresőszavakat válasszak, amelyek a korpuszokban nagyobb valószínűséggel fordulnak elő, mint más lehetséges jelöltek.

Logikusnak és megalapozottnak gondolom azt a feltételezést, hogy a határozott számnevek közül az egyes helyi értékű és a kerek számok felbukkanására nagyobb esély van, mint másfélkére. Ennek alapján a következő húsz határozott számnevet vontam be a keresőszavak körébe: *két, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc, tíz, tizenkét, húsz, harminc, negyven, ötven, hatvan, hetven, nyolcvan, kilencven, száz, ezer*. (Az egy kihagyása természetes, hiszen nem ad lehetőséget a többes szám használatára.) – Azt hiszem, joggal remélem, hogy ha akadnak is a korpuszokban más határozott számnévi jelzők (amelyek így kirekednek a vizsgálatból), összességükben sem befolyásolhatnák lényegesen a statisztikai összképet.

A mennyiségjelzői (vagy azzal rokon) szerepű szavak másik csoportját Dömötör Adrienne (2011: 161) a „nem határozott számnévi jelzős szerkezetek” névvel összefogott szintagmák alkotórészeként kezelte. Ebbe a csoportba határozatlan számnevek, számnévi névmások, a melléknemeknek, a számneveknek és a névmásoknak a határozónájához tartozó szavak tartoznak; hozzáteszem, hogy olyan szavak is, amelyek voltaképpen nem mennyiségjelzők, de azokhoz többé-kevésbé hasonló szerepet játszanak a számegeyeztetés irányításában (*némely, csupa*). Ebből a második körből szintén húsz elemet vontam be a vizsgálatomba: *sok, több* (mint a *sok* középfoka, illetve ’többi’ jelentésben), *kevés, számos, számtalan, annyi, ennyi, hány, mennyi, ahány, amennyi, minden, valahány, valamennyi, néhány, sokféle, mindenféle, többi, némely, csupa*.

A keresőszóknak kívül a találatok megrostálására is szükség volt, ezért a találati listák elemeit egyenként végig kellett nézmem, két okból is. Egyrészt természetesen azért, hogy kiszűrhessem azokat az eseteket, amelyekben a keresőszó nem jelzői funkciójú. Másrészt pedig azért, hogy – Elekfi László (1955), E. Abaffy Erzsébet (1964: 157–61) és Dömötör Adrienne (2011: 162–3) módszertani elvét és példáját követve – érvényesíthessem a szerkezeti alaptag megszámlálhatóságának szem-

pontját, „hiszen nem mindegy, hogy az adott főnév egyáltalán képes-e a számbeli váltakozásra. Ha erről megfelelkezünk, téves következtetéseket vonhatunk le az arányokra és diakrón változásaikra nézve” (Horváth 2013a: 73).

A megszámlálhatatlanoknak, ezért a statisztikából kihagyásra ítéltnek a típusai a lényegyet tekintve megfelelnek Dömötör Adrienne csoportjainak (a részleteket l. Dömötör i. h.). Akadnak közöttük például mértéknevek (beleértve a pénzneveket is): „De ez mondas tarta ýol *kett mely feldett* [= mérőföldet]” (JókK. 29), „*níneç lak ket fillere* vala” (GuaryK. 75); mértéket jelölő főnevek jelzői szerepben: „hoğ *három sing gólcot* kötneken o kopyaýara” (BodK. 5), „Vegyen kjend úgymond [Ecsery Anna] *három kalán Szérdéker*” (1755: Bosz. 100); valamint ilyenek egyes időt jelölő szerkezeteknek az alaptagjai is: „*négy holnapja* leszen, hogy ide vagyok” (1712: Kár. 117), „Az elmúlt esztendőben a Fatens haza feli ment volna Ló haton este circiter 8 *ora* tajban” (1730: Bosz. 79).

A szerkezeti alaptagoknak a megrostálását a megszámlálhatóság szerint annak ellenére is szükségesnek tartottam és vállaltam, hogy – csatlakozva Dömötör Adrienne véleményéhez (2011: 162) – elismerem: ez a művelet a bizonytalanság vissza-visszatérő érzésével, a tévedés veszélyével jár. Az adatok megtréfálhatják a kutatót, az egységesnek hitt típusokban is jelentkezhetnek szórványos ellenpéldák. Itt kettőt mutatok be belőlük: „z lēnenç *tíz kobloc*” (BécsiK. 289), „azon 30 Nemet *forintokat* meltoztassék az Ur Bátyám Uram számára Conserválni” (1716: Peregr. 71). – Nehéz kérdés, hogy az ilyeneknek mi legyen a sorsuk a statisztikai vizsgálatban; minden szempontból megnyugtató megoldás talán nincs is. Én „pozitív diszkriminációt” alkalmaztam velük kapcsolatban: beszámítottam őket a statisztikába, míg a velük szemben álló egyes szám képviselőit (vö.: *tíz köből, harminc forint*) kihagytam. Úgy gondoltam, hogy ez kisebb hiba annál, mint ha például az egyes számú mértéknevek „elárasztanák” a statisztikát, azt a látszatot keltve, hogy a váltakozó számhasználatot illetően a vizsgált anyag összképét tekintve is hatalmas az egyes szám fölénye a többséssel szemben. Nem tagadhatom, hogy ezzel vitatható döntést hoztam, de valamelyik irányban mindenképpen vállallnom kellett a tévedés kockázatát.

3. A számhasználati váltakozás a két korpuszban. – A találatok megrostálása utáni eredmények ismertetését a két korpusz adatainak összefoglaló statisztikai táblázatával kezdem, hogy azután a részleteket ehhez lehessen viszonyítani.

A „más” címkével a határozott számnévtől különböző jelzők csoportját foglalom össze.

1. táblázat. A két korpusz összképe

Mennyiségjelző +	Egyes	%	Többses	%	Összesen
ÓmK. határozott	201	45,2	244	54,8	445
ÓmK. más	667	52,4	606	47,6	1273
ÓmK. összesen	868	50,5	850	49,5	1718
TMK. határozott	1844	89,4	219	10,6	2063
TMK. más	1156	62,5	694	37,5	1850
TMK. összesen	3000	76,7	913	23,3	3913

3.1. Számhasználat az ÓmK.-ban. – Ebben a korpuszban az adatok összességét tekintve az egyes és a többes számú egyeztetés képviselője csaknem azonos. Sem a határozott számnevek után, sem a másik csoporton belül nem mondható nagyinak a gyakorisági eltérés. A két csoportot összevetve azonban feltűnő – és statisztikai (χ^2) próbával (a véletlennek legföljebb 5% esélyt hagyva) is szignifikánsnak bizonyuló – különbséget láthatunk: a határozott számnevek után a többes számú alaptag a gyakoribb, a nem határozottak után viszont (noha még kisebb aránybeli eltéréssel) az egyes számú.

3.1.1. A határozott számnevek utáni egyeztetés az ÓmK.-ban. – A magyar nyelv történeti nyelvtanában (az úgynevezett törzsanyag alapján, amelyet a statisztikai vizsgálatokhoz nagyrészt kódexrészletekből, kisebb részben világi szövegmélekből állított össze a grammatikát író mun-

kacsoport) S. Hámori Antónia (1995: 355) arra az eredményre jutott, hogy a kései ómagyarban a határozott számnevek után a kétharmadosnál valamivel nagyobb volt az egyes számú egyeztetés részesedése; igaz, ő az alaptagokat megszámlálhatóságuk szerint nem rostálta meg.

Dömötör Adrienne a kései ómagyar korból (és az azt közvetlenül követő évekből) négy kódexet (JókK., FestK., GuaryK., DomK.), valamint egy világi, eredetileg is magyar nyelvű művet (Zay Ferenc: Az Lándorfejérvár elveszésének oka... = Lánd., 1535 k.) vizsgált meg a mennyiségjelző utáni számegegyeztetés szempontjából. Mint már szó esett róla, ő tekintettel volt az alaptag megszámlálhatóságára. A határozott számnevek után a négy kódex együttesében 41,6%-osnak találta a többes szám részesedését, a Lánd.-ban viszont az egyes szám kizárólagos (Dömötör 2011: 164). – Dömötör kiemeli a kódexenként mért arányok változatosságát. Aligha vitathatóan a fordítók egyéni nyelvi ízlésének tulajdonítja a szembeötlő különbségeket: a GuaryK.-ben például 20%-osnál is kisebb a többes szám képviselete, míg a DomK.-ben 70%-nyi.

Az ÓmK.-ban a jelenleg keresésre alkalmas kódexek közül tizenben találhatunk példákat a határozott számnév utáni egyeztetésre. Közülük három Dömötör Adrienne vizsgálatában is szerepelt: a FestK., a GuaryK. és a JókK. Mindháromban kisebb arányú a többes szám használata a korpusz egészében mértnél: a JókK.-ben még így is viszonylag jelentékeny (egyharmados képviselettel), a GuaryK.-ben sokkal csekélyebb (10,1%), a FestK.-ben pedig még kisebb (5,3%). A többi kódex közül nem éri el a JókK.-beli mértéket sem a BodK. (29,0%), sem az ApMélt. (másként Könyvecse, 28,6%), a BirkK.-ben és a CzechK.-ben pedig nincs is adat a többes számú egyeztetésre. Három kódex viszont az értelmi egyeztetést részesíti előnyben: a SzékK.-ben (63,2%) és a KazK.-ben (72,2%) dominál a többes szám, a BécsiK.-ben pedig 161 többes számú alaptag (90,4%) áll mindössze 17 egyes számúval szemben, vagyis elsöprő a többesnek a fölénye. Elsősorban a BécsiK.-nek köszönhető tehát az, hogy az ÓmK. egészében a többes szám használata (a korábbi szakirodalom megállapításaira gondolva váratlanul) felülmúlja az egyesét. Már csak azért sem kételkedhetünk abban, hogy ez a forrás meghatározó hatással van az összeredményre, mert a korpusz határozott számnévi jelzőjű szerkezeteinek a 40%-a belőle kerül ki. A BécsiK. adatai nélkül a korpuszban az egyes szám képviselete 68,9%, a többesé pedig csak 31,1% volna.

A kései ómagyar kor kisebb szövegmélekei együttesen is csak 4 adatot tartalmaznak. Közülük Csáti Demeter (1526 körüli) énekének az ugyanolyan számnév utáni kétféle egyeztetésű példáját idézem: „*Hét sereget* nagyot szerzének, / *Hét kapitánok* emelének”.

Az egyes jelző utáni ingadozásról a 2. táblázat ad képet. – A *hatvan* nem véletlenül hiányzik belőle: a szűrések után nem maradt olyan adata, amelyet a statisztikámhoz felhasználhattam.

Társai közül gyakoriságával magasan kiemelkedik a *két* és a *három* jelző: mindkettő 100-nál többször fordul elő, együttes képviseletük pedig a határozott számnévi jelzők összes adatának több mint a fele. Sem az egyes, sem a többes szám nincs nagy fölényben utánuk; és mivel nagy hatással vannak az összeredményre, nem csoda, hogy az sincs messze az egyensúlyi állapottól. – Mindkét számnévhez kapcsolódóan két-két példát idézek az alaki és az értelmi egyeztetésre: „hoğ emberbe *ket allat* vagón” (BodK. 9); „Micoř ez *ket frater* be mentec volna ezvarba” (GuaryK. 91); de: „Es ime *két* nag *fakañoc* z kězéc [= készek] egmas èllèn viadalza” (BécsiK. 74); „Eğ neminemo uarasba ualanak *keet monostorok*” (KazK. 62); – „*harom býro* mýa hamissan ýteteteel” (CzechK. 2); „hogý en tennek *harom aýandokott*” (JókK. 46); de: „mikor megharom *honapoc* volnanac aratafiglan” (BécsiK. 220); „Ennek utana zenth fiatal *harom kereseket* kere” (KazK. 11).

A többi határozott számnév közül azok után, amelyeknek 10-nél több adatuk van, általában nagyobbak a különbségek: a *négy*, az *öt*, a *hét* és a *tíz* után a többes szám javára, míg a *tizenkét* és a *negyven* mellett az egyesére; a *harminc* mellett csaknem ugyanakkora az egyes szám túlsúlya, mint a *három* után. A most felsorolt számnevekkel kapcsolatban csupán a jellemzőbb egyeztetésmódra idézek példát: „Ime en latoc *neg ferfiakat* megodattakat [= megoldottakat] iarokat a tüz közepet” (BécsiK. 134); „kíc valanac az *oř kerafi varasogba*” (GuaryK. 42); „Kik kozzol az *het fo ordogok* kereskednek zeretessen az *het fo* halalos *bínekrol*” (BodK. 18); „Valobiző az orzagnac *tiz zaruay* [= szarvai] *tiz kiraloc* leznēc” (BécsiK. 150); – de: „ýerusalemnek varosanac kofalanak *týzen ket fundamětoma* vagýon” (ApMélt. 49); „*Negwen eztendýgh* kewzel woltam ez nemzetnek” (FestK. 220); – „es megh marada ottoğon *harmýncz Napon*” (SzékK. 10). – A nagy különbségek okát hiába keressük maguknak a számoknak a tulajdonságaiban; nem állapítható meg olyanféle tendencia, hogy például az mennyiség növekedése kedvez a többes szám használatának. Az ellenben termé-

szetesen megfigyelhető, hogy a BécsiK.-ben viszonylag gyakran felbukkanó számnevek után az összeredményt tekintve is domináns az értelmi egyeztetés.

2. táblázat. Az ÓmK. határozott számnevei utáni egyeztetés jelzőnként

Mennyiségjelző +	Egyes	%	Többes	%	Összesen
két	56	48,7	59	51,3	115
három	63	53,4	55	46,6	118
négy	10	30,3	23	69,7	33
öt	3	15,0	17	85,0	20
hat	4		5		9
hét	13	33,3	26	66,7	39
nyolc	2		2		4
kilenc	5		1		6
tíz	7	25,0	21	75,0	28
tizenkét	9	69,2	4	30,8	13
húsz	–		4		4
harminc	7	53,8	6	46,2	13
negyven	12	66,7	6	33,3	18
ötven	6		1		7
hetven	1		6		7
nyolcvan	–		1		1
kilencven	–		1		1
száz	–		3		3
ezer	3		3		6
Összesen	201	45,2	244	54,8	445

A szakirodalom kiemeli azt a tényt, hogy a számegegyeztetésben egy-egy kódexnek akár szűk szövegkörnyezetén belül is előfordulhat ingadozás, a különböző kódexek párhuzamos helyein persze szintén (vö. pl.: S. Hátori 1995: 355; Horváth 2003: 468; Dömötör 2011: 164). Efféle váltakozás az ÓmK.-ban is tapasztalható. Azonos forrás egymáshoz közeli helyein: „Meghes towabba monda Iwdyth vgan ezen *keeth papnak*” (SzékK. 51), de: „Es mondanak, ez Iwdithnak, Ozýas, es ez *keeth papok*” (SzékK. 52); „Ki ada neki *harom arañ almat*” (BodK. 19), de: „ki *harom arañ almaknak* miatta çall’a meg a lelket” (BodK. 20). Párhuzamos helyeken: „Es azon kozbe, az *ket eger* el raga az bokornak gokeret” (BodK. 16); de: „tekentuen kegek [= kedig ’pedig’] az bokornak gokerere: lata *keet egereketh*” (KazK. 105). A párhuzamos helyeken természetesen azonos egyeztetési megoldás is lehetséges: „ha *ot napocban* nē iouēnd lēgedēlm mǃnēkōc” (BécsiK. 27) ~ „ha kedéégħ, ez *ot Napok* el mwlwan, nem ýoweend segedelem” (SzékK. 44).

3.1.2. A nem határozottak utáni egyeztetés az ÓmK.-ban. – A történeti nyelvtani szintézis törzsanyagában ebben az adatsortban az értelmi egyeztetés képviselője egyharmados; ez az érték nagyjából megegyezik a határozott számnevekkel kapcsolatban mérttel (S. Hátori 1995: 355).

Dömötör Adrienne (2011: 168) az általa vizsgált négy kódex mindegyikében nagyobbban találta a többes szám részesedését, mint a határozott számnevek után, az összes kódexadatot tekintve pedig 48,7%-osnak. A Lánd.-ban is megjelentek értelmi egyeztetésű adatok; igaz, 20%-nál kisebb képviselővel, de ez a határozottak utáni példahiánnyal szembeállítva nagy különbség. – Egyébként a GuaryK. és a DomK. kiáltó ellentéte itt is észlelhető. A többes számnak az ÓmK.-ban mért 47,6%-os részesedése kisebb a határozott számnevek utáninál, Dömötör Adrienne eredményével viszont összhangban van.

A határozott számnevek utáni egyeztetést vizsgálva három kódexről állapíthattam meg, hogy a többes számot részesíti előnyben: BécsiK., KazK., SzékK. A nem határozottak utáni számhasználatot illetően ez szintén elmondható róluk, de sokkal kisebb mértékben. Jól mutatják ezt a („határozott után : nem határozott után” sorrendben) párba állított százaléktértek: BécsiK. 90,4 : 58,9; KazK. 72,2 : 55,2; SzékK. 63,2 : 50,8. Minden bizonnyal ebből adódik az, hogy az összeredményt tekintve itt az értelmi egyeztetés részesedése elmarad a határozottak után mértől.

Az ÓmK. többi kódexe közül a BodK. és a FestK. viselkedése éles ellentétben van a határozott számnevekkel kapcsolatban látottal, a határozatlanok után ugyanis az értelmi egyeztetés van többségben bennük (60,9, ill. 60,1%). A JókK.-ben, sőt még az egyes számot feltűnően kedvelő GuaryK.-ben is néhány százalékponttal nagyobb a többes szám képviselte, mint a határozott számnevek után (38,9, ill. 15,5%), az ApMélt.-beli részesedés pedig szembeszökően nagyobb az ottani-nál (45,9%, szemben az előző 28,6%-kal). A BirkK.-ben a nem határozottak után sem jelenik meg többes szám, a CzechK.-ben viszont igen, sőt tekintélyes arányban (39,1%). – A kódexek sorához itt a Miskolci töredék (= MiskTör.) is csatlakozik; igaz, csak néhány adattal, ezek többnyire értelmi egyeztetésűek.

A kisebb ómagyar szövegmélekekből itt sokkal több adat kerül ki, mint a határozott számnevek képviselésében (31, szemben az ottani 4-gyel), de az egyes nyelvemlékek adatszámát általában így is 10-nél kevesebb. Összességében az egyes szám használata a jellemzőbb bennük. – A Szabács viadalában (= SzV.) éppen 10 adat van, 8 : 2 az arány az egyes szám javára.

Az egyes jelzők utáni számhasználati statisztikát a 3. táblázat mutatja be. – Nem akadt találat a következő keresőszók esetében: *sámos*, *ahány*, *amennyi*, *valahány*, *néhány*. A *többi* előfordul ugyan az ÓmK.-ban, de nem jelzőként; a *csupa* szintén, de nem a ’kizárólag’-féle jelentésében, pedig a számváltoztatás azzal lehetne kapcsolatos (vö. Horváth 2013a: 80–1).

A kép igencsak tarka, de arra gondolva, hogy a nem határozottak csoportja heterogén összetételű, ez talán nem is meglepő.

3. táblázat. *A nem határozottak utáni egyeztetés jelzőként az ÓmK.-ban*

Mennyiségjelző +	Egyes	%	Többes	%	Összesen
sok	90	41,3	128	58,7	218
<i>több</i> <a sok középfoka>	13	76,5	4	23,5	17
<i>több</i> ’többi’	4	19,0	17	81,0	21
kevés	26	78,8	7	21,2	33
számtalan	10	47,6	11	52,4	21
annyi	17	94,4	1	5,6	18
ennyi	12	85,7	2	14,3	14
hány	–		1		1
mennyi	15	75,0	5	25,0	20
minden	476	52,7	427	47,3	903
valamennyi	2		1		3
sokféle	–		1		1
mindenfélé	1		–		1
némely	1		1		2
<i>Összesen</i>	667	52,4	606	47,6	1273

Több okból is fokozott figyelmet érdemel a *minden* utáni egyeztetés. Egyrészt azért, mert a statisztikába került adatállománynak több mint a 70%-át alkotja, tehát meghatározó szerepű az összképre nézve. Másrészt pedig azért, mert Dömötör Adrienne is külön figyelmet szentelt neki (2011: 168–9, 172). Ő úgy találta, hogy a *minden* utáni többesszám-használat mind az ómagyarban, mind később elmarad a nem határozottak kategóriájának egészében mérhetőtől. Az ÓmK. jelenlegi val-

lomása ezt nem erősíti meg: a *minden* után a többes szám képviselője lényegében ugyanolyan, mint a nem határozottak csoportjának egészében. Példák a kétféle egyeztetésmódra: „Hogý Budanak *menden wchayaba* Yelennen kyrálnak odwaraban lathýak Twrwrk nepeth kazdagh rwhaban ekeffen odwarlany” (SzV.); „ki *mēden ionak* adoia oꝛtoia” (BirkK. 2b); „zabadoh engometh *mýndon* lathatos ees lathatatlan *ellensogomtwl* (CzechK. 7)”; – de: „mert *minden iokat* el vezet” (BodK. 13); „mígnēm *mēden vètemēnēc* megazattatnanac” (BécsiK. 6); „Es keried oꝛlo, *menden búnosoknec* búnoknec meg bolanattat” (MiskTör. 3). – A *minden* utáni számhasználat sokkal részletesebb vizsgálatot érdemelne, jelentések szerinti differenciálással (vö. E. Abaffy 1964: 159–60).

A *sok* és a *több* adatait Dömötör Adrienne (2011: 172) egyesítve, a *minden*-éivel való összevetés céljából mérte fel. Ilyen módon a négy ómagyar kódexben az adatok háromnegyedét találta többes számúnak, a Lánd.-ban viszont ezzel éles ellentétben csak a 20%-ukat. Mindkét százalékkérték sokkal nagyobb a *minden* mellett talátnál. – Ha az ÓmK.-beli adatokat így összegezzük, akkor 58,2% az értelmi egyeztetés részesedése, tehát itt is nagyobb, mint a *minden* mellett, de nem nagyon sokkal.

A saját vizsgálatomban azonban elválasztottam a *sok* és a *több* adatait, sőt ennél tovább menve elkülönítettem a *több* kétféle használatát: a *sok* középfokát képviselőt és a ’többi’ jelentésűt. (Vö. E. Abaffy 1964: 158–9, bár az ötletet nemcsak tőle vettem át, hanem a TMK. munkálatai során szerzett tapasztalataim is sugallták.) Az eredmények a differenciálás indokoltságáról tanúskodnak. – A differenciálással elvileg a *sok* adatainak értékelésekor is meg lehetett volna próbálkozni a ’nagy mennyiségű’, illetőleg a ’sokféle, többféle’ jelentésű adatok elkülönítésével, ugyanis felvetődik az a lehetőség, hogy az utóbbi, melléknévszerű funkció jobban kedvez a többes szám használatának (vö.: E. Abaffy 1964: 161; Dömötör 2011: 168). Tekintettel azonban arra, hogy az említett jelentések pontos és következetes szétválasztása igen nehéz, sőt nemegyszer lehetetlen, Dömötör Adrienne példáját követve lemondtam róla.

A *sok* után az ÓmK.-ban a többes szám van kétségtelen, de nem elsőprő fölányben. Három-három példát idézek többes, illetőleg egyes számmal: „z o pazā.olaíta zēzēt *foc* zēp zǃzēc hozattatnanac Sufāba” (BécsiK. 51); „ees mýkeppen een lelkemeth el nem hattad *sok wezedelmekben*” (FestK. 375–6); „ký ýowenek o ellennek *sok parýřasok*” (SzékK. 30); – de: „Azzal magoknak *fok febet* wuttek” (SzV.); „hogý erőtem *sok keenth* [= kint] zenwedeel” (CzechK. 68); „*Sok boꝛzofagot* kezdenek neky tenny” (JókK. 20).

A *több* mint a *sok* középfoka után az ÓmK.-ban egészen más az egyeztetési arány, mint a *sok* után: az adatok több mint háromnegyedében egyes számú a jelzett szó. Két-két példa: „Meeg ees *thob ýmadsaagh* kowethkoꝛyk bodog zýz mariarol” (CzechK. 181); „anneual *tob muhkat* kel tenni” (GuaryK. 4); – de: „O en edes ýstenem volnanak megýs *tob tagaýnk*” (ApMélt. 21); „*Teb napokon* eꝛmondot vezaban tuduan ýaruala” (JókK. 21).

Homlokegyenest ellenkező ezzel a ’többi’ jelentésű *több* utáni egyeztetési arány, ugyanis hatalmas a többes szám fölánye: „kýt az *tob zǃzek* bolondnak alýtnak vala” (ApMélt. 33); „es az *tob apacakes*: fel kelenek” (KazK. 37); – az ellenpéldákból: „az *tob nep* kegek [= kedig ’pedig’] istennek angalatul: vaksagal uerettetek megh” (KazK. 21–2); „mikeppē len mind az *tob dolognac* naꝓ diieretos vegezeti, es naꝓ hatalmaffagos goꝛzedelme” (GuaryK. 115).

A *kevés* mellett – S. Hámori Antónia megfigyelésével (1995: 355) összhangban – az egyes szám dominál: „es az kenernek *keues rezeuel* kyewzýek hýw gýczewfegnek mergelleget” (JókK. 27); „hoꝓ v ígon kínnē, es *keues erdoꝓmeles* iduoꝓzúlheffon” (GuaryK. 40); – de: „*Kēuēs napoc* vtan a fēbnēc fērlēmeuēl meghala” (BécsiK. 214); „es amý *keues morhackat* ualuala” (KazK. 55).

A *számtalan* után lényegében azonos a kétféle egyeztetésmód gyakorisága: „mýndon okēt az Egiptomiaknac *zamtalan fēzēgē* okēt vldoꝓneie” (BécsiK. 18); „Ez te dýczosagos *zamtalan keno-derth*” (CzechK. 28); – de: „*zamtalan boꝛzofagokual* ýllettetetkuala” (JókK. 3); „hoꝓ ha vr íften el nē vezǃtte volna az *zamtalan* búnos *emboroket*, az atkoꝓot ondog [= undok] binert” (GuaryK. 42). Az is megesis, hogy az alaki és az értelmi egyeztetés egymás közvetlen szomszédságában bukkan fel: „holoth zonetlen, es mindoncoron latt’ac az *zamtalā ordognec zornýfeget*, es az *zamtalā binofoket*” (GuaryK. 1).

Az *annyi* és az *ennyi* után jóformán csak egyes számot találunk: „Es *annē felēlm* ēlēc a vidékēcčē” (BécsiK. 14); „Isten ký zenth annanak *anný malazthoth* adný meeltholal” (FestK. 50); – „Mirē emberi allatocban z ē vilagi kéuelfegbēn *ēnne hamiffaꝓ* forgoggec” (BécsiK. 264); „hoꝓ

ehi vlatatossagot es göttrelmet zenuez [= szenvedsz] el” (MiskTör. 8). A többes egészen kivételes: „*ennyi wezedelmekben* howa fordwlýak” (FestK. 366).

A mennyi után az alaki egyeztetéshez képest az értelmi ritkább, de nem szórványos: „*MENE czudalatofffagual* legenek Az zent ferencznek zent feby meltoc” (JókK. 66); „*mene ragalmaffagot* te halgacz” (GuaryK. 25); – de: „*meny gonozokat* tezen amaz ember” (BodK. 14); „zenth Sophia azzonny az o edes gyengenh leankaýual *mene* zornýwseges *kýnokath* tonek” (ApMélt. 22).

A többi keresőszó találatainak a száma olyan csekély, hogy mind a statisztikai értékelésükről, mind a példáik idézéséről lemondok.

3.2. Számhasználat a TMK.-ban. – A középmagyar korpuszban több mint kétszer annyi az adat, mint az ÓmK.-ban. Az 1. táblázatban az összegzett adatmennyiséget tekintve azonnal feltűnik az ómagyar kori egyensúllyal szemben az egyes számnak a háromnegyedesnél is nagyobb részese-dése. Mindkét szerkezetípusban jól látható a többes szám visszaszorulása: különösen a határozott számneveket követően szembetűnő, de a nem határozottak után is jelentős. A TMK.-ban mindkét csoportban az egyes szám uralkodik, de szignifikánsan eltérő mértékben: a határozott számnevek után a többes szám képviselte alig nagyobb 10%-nál, míg a másik csoportban az adatok több mint egyharmada többes számú.

3.2.1. A határozott számnevek utáni egyeztetés a TMK.-ban. – Ebben a szerkezetípusban az egyes szám dominanciája lényegében ugyanakkora, mint a Dömötör Adrienne vizsgálta középmagyar korpuszban (Dömötör 2011: 165). E. Abaffy Erzsébet 16. századi Sopron megyei levelekben és Wathay Ferenc írásaiban (a 16. és 17. század fordulója) ugyancsak csekélynek tarthatta a határozott számnevet követő többes szám előfordulását. A 18. század első harmadából származó iratok vizsgálatával (igaz, a megszámlálhatóság szempontjának érvényesítése nélkül) sokkal vegyesebb eredményre jutott Németh Miklós: szociológiai és nyelvjárási tényezőkkel összefüggésben igen változatos képet talált (a statisztikákat I. Németh 2008: 147–9).

A TMK. forrásai a határozott számnevek utáni egyeztetésben meglehetősen egységesek. A korpusz adatainak csaknem 70%-a (1433 találat) a 18. századi boszorkányperekből kerül ki, de nem lehet azt mondani, hogy ez torzulást okoz a korpusz összképében, ugyanis a többi olyan forrás is, amely elegendő adatot szolgáltat a statisztikai felméréshez (24–289 találattal), általában igen hasonlóan viselkedik a számegyeztetésben a 18. századi boszorkányperekhez. Ebből persze az is kiderül, hogy a TMK. a középmagyar kor különböző szakaszai között nem mutat eltéréseket.

A 18. századi boszorkányperek hatalmas anyagában 12,1% a többes szám képviselte. A 17. századi társaikban ehhez képest eltörpül a találatok száma (72), a többes használata azonban szinte ugyanolyan arányú: 11,1%. A misszilisekben legtöbbször ennél is ritkább a többes szám felbukkanása: a 16. századi Nádasdy-levelezésben 1,2%, Lobkowitz Poppel Éva 17. századi levelezésében 2,9%, Károlyi Sándor 18. századi leveleiben pedig 5,9%; sőt a 16. századi Telegdy-levelezésben, valamint a költő-író és hadvezér Zrínyi leveleiben nincs is példa a többes számra. – Kivételt a 18. századi peregrinuslevelek jelentenek a 27,4%-nyi többes számú alakkal (62 találatból 17 ilyen); valószínű, hogy egyfajta iskolás-hivatali normának a képviselésében.

Az egyes határozott számnevek mint jelzők utáni számhasználatról a 4. táblázat ad képet. Gyakoriságával itt is kiemelkedik a *két* és a *három* jelző: együttes képviselésük csaknem eléri az adatkészlet 60%-át. A többes szám használatának előfordulása a *három* mellett átlagon aluli, a *két* jelző után még sokkal inkább. Néhány az egyes és a többes számban álló példák közül: „úgy találám az *két királyt* és az kis hercezet” (1552: Nád. 6); „ast is nagiczagod paranczolattia szerint az *ket ökröt* mindgarat megh adom Bottiane uram ü nagiczaga jobaginak” (1651: Zr. 193); „hogy a ország generalis comissariusság iránt *két személy* forog fenn” (1723: Kár. 334); de: „es az *keth* kisseb *hugaidi* ha az hideghlehes miatt betegek nem uolnanak” (1629: LobkPopp. 11); „es ezen dolgunknak promotioját azon egj Méltsgos Uri Teleki Háznak *két* ekes es erős *oszlopi*; ugj mint Mltsgs Groff Szeki Teleki Mihály Uram, es a Meltsgos Úr vötték volna a magok Isten dicsősége mellet valo munkában fáradhatatlan Uri kezeikre” (1715: Peregrl. 41); – „Im küldtem *három* légyfogó *üveget*” (1558: Nád. 26); „ot *három labost* tettek öszue” (1664: Bosz. 458); „ime vagy *három* szép *fűzánt* küldöttem” (1704: Kár. 21); de: „jól tudgja a fatens, hogj egikor estveli könyörgés taiban az Attya

Mátthe Kováts házához ment Joczikné *három* öreg *főző fazekakat* kérnj” (1716: Bosz. 61); „Kiben magam is *három hetektül* fogva alkalmasint benne vagyok” (1719: Kár. 181).

4. táblázat. A TMK. határozott számnevei utáni egyeztetés jelzőnként

Mennyiségjelző +	Egyes	%	Többes	%	Összesen
két	787	95,7	35	4,3	822
három	362	90,7	37	9,3	399
négy	172	81,9	38	18,1	210
öt	88	85,4	15	14,6	103
hat	124	86,7	19	13,3	143
hét	52	83,9	10	16,1	62
nyolc	54	75,0	18	25,0	72
kilenc	42	87,5	6	12,5	48
tíz	50	84,7	9	15,3	59
tizenkét	20	69,0	9	31,0	29
húsz	18	81,8	4	18,2	22
harminc	14	77,8	4	22,2	18
negyven	12	80,0	3	20,0	15
ötven	4		3		7
hatvan	3		–		3
hetven	2		2		4
nyolcvan	3		–		3
kilencven	1		–		1
száz	18	94,7	1	5,3	19
ezer	18	75,0	6	25,0	24
Összesen	1844	89,4	219	10,6	2063

Más határozott számnevek után is az egyes számú egyeztetés dominál; a többes szám nem sűrűn, de a korpusz átlagánál általában gyakrabban, pontosabban 12 és 25% közötti részesedéssel fordul elő: „*Negh* vagy *eotth zeker* ha el vizj a niolez ezer sendeltt [= zszindelyt]” (1589: Tel. 49); „most innét egyebet nem küldhettem, hanem két hiúzt, Szivem, még várok kettőt *negyven rókával*” (1706: Kár. 90); – de: „A *négy esztendő*k után ismet nyavalyám megh ujjuván, Debreczenbül jott hozám egy Aszszony ki igérte gyógyítást” (1699: Bosz. 17); „Valya még az fatens valamit tud és hallot Beke Istvannetul az *hétt Aszonyokra*” (1736: Bosz. 1a). – A legerősebb az ingadozás a *tizenkét* után, a többes szám részesedése 31%-nyi: „hogy eő egy Vásári kalán vajal *tizen két munkásra* valo, vagy töbreis elegendő ételt főznő” (1751: Bosz. 433); de: „kiis ki álván a Törvény Szék által ell rendelt gradusokat, *tizen két korbácsok* ki állásával ell bocsáttatik” (1743: Bosz. 287).

Egy érdekesség miatt külön említést érdemel az *ezer* esete. Többnyire egyes szám szerepel utána; például: „*ezer madar* jöjjönis az én szöllömbe” (1755: Bosz. 100). Károlyi Sándor is így használja levélszövegeinek a belsejében: „meglátod, Szivem, mint implantálom *ezer praetextussal* az religiót azon földre” (1712: Kár. 122). Jellegzetes levélzáró formuláiban azonban többes számba teszi a jelzett szót: „Leányomnak *ezer áldásokat* kívánok” (1720: Kár. 196); „Leányomnak, Vömnek *ezer jókat* adgjon Isten” (1722: Kár. 253). Neki és ennek a formulatípusnak köszönhető, hogy a TMK.-ban az *ezer* után a többes szám képviselte eléri a 25%-ot. (A *sok jókat*-féle formula alkalmazására a 16–17. században vö. E. Abaffy 1964: 158.)

3.2.2. A nem határozottak utáni egyeztetés a TMK.-ban. – Diakrón felmérésének középmagyar kori korpuszában (annak az egészét, átlagát tekintve) Dömötör Adrienne (2011: 169) a nem hatá-

rozott számnevek után némileg kisebb arányban talált többes számot, mint az általa megvizsgált kódexanyagban, a csökkenés mértéke azonban meg sem közelítette a határozott számnevekkel kapcsolatban tapasztaltat. Ami pedig a korszak egyes szakaszait, évszázadait illeti, Dömötör a nem határozottak utáni használatban a többes szám térhódítását figyelte meg, olyannyira, hogy az a 18. században valamicskével meg is előzte az egyes számot.

A nem határozottak utáni egyeztetésben a TMK.-ban az ÓmK.-hoz képest megritkul a többes szám használata, de sokkalta kisebb mértékben, mint a határozott számnevek után. Igaz, hogy a többes szám diakrón aránycsökkenése így is szignifikáns a nem határozottak után is, és a Dömötör által mértnél nagyobb.

A középmagyar kor szakaszaira nézve a TMK. nem vall a többes szám folyamatos terjedésére. Részesedése a korpusz egész anyagát figyelembe véve (emlékeztetőül és összehasonlításlul: a korpuszbeli átlag 37,5%) századonként a következő: 16. sz.: 30,1%; 17. sz.: 42,6%; 18. sz.: 38,3%. Csak a misszilisadatokat számolva sem nagyon más a diakrón kép: 16. sz.: 29,8%; 17. sz.: 44,1%; 18. sz.: 31,7%. A korpusz egésze és a levéladatok köre tehát arra mutat, hogy a nem határozott számnevek után a többes szám a korszakon belül a 17. században volt a legnépszerűbb. Másként valának a többes szám részesedéséről az eddig feldolgozott boszorkányperek: 16. sz. 40,0%; 17. sz.: 39,2%; 18. sz.: 43,2%. – Mindenesetre egyértelmű diakrón változási tendencia a TMK.-ban nem tapasztalható.

Ami az egyes forrásokat illeti, a többes szám a 16. századi Nádasdy-levelezésben a legritkább (20,6%); mai szemmel nézve egyébként még ott is feltűnően gyakori. Az átlagosnál sűrűbben tűnik fel a többes szám a boszorkánypereken kívül a 16. századi Telegdy-levelezésben (43,4%), a következő században pedig Lobkowitz Poppel Éva (43,5%) és Zrínyi Miklós (44,2%) levelezésében. A 16. századi jobbágylevelekben (36,8%), a 18. századi peregrinuslevelekben (35,4%) és Károlyi Sándor leveleiben (30,7%) viszont ritkább az átlagnál.

A korpusz forrásainak a számhasználata műfajtól és évszázadtól függetlenül egységes abban, hogy mindegyik nagyobb arányban választja a többes számot a nem határozottakat követően, mint a határozott számnevek után. Még az ottani listavezető peregrinuslevelekre is igaz ez (ott 27,4%, itt 35,4%).

Az egyes jelzők utáni számhasználati statisztikát az 5. táblázat mutatja be. – Az *ahány* és *valahány* keresőszók esetében nem akadt találat. A *csupa* pedig azért esett ki, mert ebben a korpuszban sem bukkann fel a 'kizárólag'-féle jelentésében.

A nem határozottak csoportjának a TMK.-ban is a *minden* a leggyakoribb képviselője, de részesedése a teljes adatkészletből az ÓmK.-belinek csaknem a felére esik vissza. – A *minden* után a többes szám választása a TMK.-ban ritkább a nem határozottak csoportjának átlagánál: ez összhangban van Németh Miklós (2008: 147–9) és Dömötör Adrienne (2011: 170) eredményével; egyben pedig azt is jelenti, hogy a *minden* mellett a többesszám-használatnak az ÓmK.-hoz képest mért visszaesése erősebb az átlagosnál.

Akadnak azonban olyan források is, amelyek a *minden* után sűrűbben választják a többes számot, mint általában a nem határozottakat követően. Ilyen a 16. századi Nádasdy-levelezés (23,0% a nem határozottak összességére mért 20,6%-kal szemben), ilyenek Károlyi Sándor 18. századi levelei is (35,6%, vö. 30,7%). A 17. századi Zrínyi a leveleiben éppen 50%-ban használ a *minden* után többest (vö. a nem határozottak összességében mért 44,2%-kal), a többes választására szintén általában is hajlamos Lobkowitz Poppel-levelezés (ott 43,5%) pedig a *minden* után egyenesen a többes számot részesíti előnyben (54,5%). – A 18. századi boszorkánypereket vizsgálva viszont egészen mást tapasztalhatunk: a nem határozott számnevek kategóriájának egészét tekintve elég sűrű bennük a többes szám előfordulása (43,2%), a *minden* után viszont feltűnően ritka (15,9%). – Példák a kétféle egyeztetésmódra három olyan forrásból, amely figyelmet keltő arányokat mutat: „hogý immar *minden Niaualliambul* kj szabadultam” (1639: LobkPopp. 68), de: „kývanok Istentöl Nagyságodnak *mýnden iokat*” (1635: LobkPopp. 42); „es *minden iot* kéuanok Istentül” (1633: Zr. 55), de: „azon oraban *minden ellensegimnek* szaruok fog kezdeni tompulni” (1649: Zr. 144); „ezzel minékünk Szeghalmon *minden Tehéntül* edgy edgy vajat kell adni” (1724: Bosz. 13), de: „*minden emberek* túlle filnek” (uo.).

5. táblázat. A nem határozottak utáni egyeztetés jelzőként a TMK.-ban

Mennyiségjelző +	Egyes	%	Többes	%	Összesen
sok	363	62,6	217	37,4	580
több <a sok középfoka>	70	42,2	96	57,8	166
több 'többi'	12	14,0	74	86,0	86
kevés	88	93,6	6	6,4	94
számos	–		4		4
számtalan	7	63,6	4	36,4	11
annyi	48	88,9	6	11,1	54
ennyi	15	78,9	4	21,1	19
hány	8		1		9
menyi	11	84,6	2	15,4	13
amennyi	6		1		7
minden	483	70,7	200	29,3	683
valamennyi	6		1		7
néhány	2		1		3
sokféle	5	31,3	11	68,8	16
mindenféle	13	65,0	7	35,0	20
többi	9	20,0	36	80,0	45
némely	10	30,3	23	69,7	33
Összesen	1156	62,5	694	37,5	1850

A *sok* és a *több* adatait Dömötör Adrienne (2011: 172) természetesen a középmagyarra vonatkozólag is összevontan mérte fel, és a korszakbeli átlagként a többes számnak 40 és 50% közötti részesedést talált, hasonlóat a *minden* utánihoz. – Ha a *sok* és a *több* TMK.-beli adatait így összegezzük, akkor a többes szám 47,8%-os képviselőt állapíthatjuk meg, tehát sokkal nagyobb, mint a *minden* után; ugyanakkor az összevontak aránya emlékeztet a Dömötörnél látottra, a többes szám képviselete pedig kisebb az ÖMK.-belinél.

Akárcsak az ÖMK. esetében, a saját statisztikámban itt is különválasztottam a *sok* és a *több* adatait, sőt a *több* találatait is differenciáltam annak megfelelően, hogy a *sok* középfokát vagy a 'többi' jelentést képviselik-e. – Nem érvényesítettem viszont azt a szempontot, hogy a jelzett szónak élő vagy élettelen-e a denotátuma (vö. Abaffy 1964: 158–9). Úgy gondolom, ez a téma nagyobb terjedelmet igényel és érdemel annál, semhogy megpróbáljam beleerőltetni mostani írásom keretébe, ezért inkább más alkalommal, részletesebben szeretnék foglalkozni vele.

A *sok* után az egyes és a többes szám aránya szinte hajszára ugyanolyan, mint a nem határozottak összességét tekintve. Az ÖMK.-hoz képest éles fordulat, a többes szám visszaszorulása figyelhető meg. Az egyes források nagy részére is igaz, hogy az egyes számot részesítik előnyben. Példák a számváltakozásra: „mert ez *sok kurua* heliet az ferfiaknak mjnd jambort találunk mj” (1591: Bosz. 15), de: „hat [= hát] isten haraggat ilien nag *sok bunokert* ne viseliok fejunkon” (uo.); „Ezek utan aianalom [!] kegyelmednek *sok szolgalatomat*” (1647: Zr. 104), de: „Aldgja megh az Úr Isten kegyelmedet *sok iokkal*” (1647: Zr. 99); „Nagyon főzi az ördög reám azt a *sok* új kéntelen *kuruczot*” (1704: Kár. 17), de: „mert én kéredzeni nem merek, tartván *sok rossz akaróim* nyelvtől” (1704: Kár. 13).

Érdekes, hogy a *sok* középfokát képviselő *több* mellett éppen ellenkező fordulat történt, mint a *sok* esetében: az ÖMK.-ban az adatoknak több mint a háromnegyede egyes számú, a TMK.-ban viszont a többes szám van fölényben. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a TMK. forrásainak a nagy része az egyes számot preferálja. A többesnek az uralma tehát részben csupán látszólagos; csakis annak köszönhető, hogy a teljes adatmennyiségnek több mint a felét szolgáltató 18. századi boszorkányperekben a többes szám nagy fölényben van (75,6%). Másfelől nézve éppen ez a nagy fölény meglepő, hiszen ugyanazokban a boszorkányperekben a *sok* mellett szinte teljes

egyensúlyban van a kétfajta egyeztetésmód. Nincs kizárva, hogy a perekben a 'többi' jelentésű *több* analógiája tereli a *sok* középfoka utáni jelzett szót többes számba. – Példák a *több* mint a *sok* középfoka utáni váltakozó számhasználatra: „mentül *töb louast gyalogot* kaphatok” (1641: Zr. 75), de: „midőn az Török Uraknak adot uittenek uolna Pandur Janko *töb tarsaival* együtt” (1651: Zr. 185); „annyival *töb fogatkozás* fog benne lenni” (1705: Kár. 38), de: „Kronfeldnek egy kapitányát levágták *töb németekkel*” (1705: Kár. 33); „no várj, *töb Ludat* soha nem nevelsz” (1732: Bosz. 411), de: „hogj azon Kis Anna Eöreg Aszszony ki ment a Mezőre *töb Aszszonyokkal* együtt” (1712: Bosz. 60).

A 'többi' jelentésű *több* után E. Abaffy Erzsébet (1964: 158) túlnyomó többségben többes számot talált. Mind ezzel, mind az ÓmK.-val összhangban vannak a TMK.-beli arányok. A domináns többes mellett azonban némi váltakozásra, az egyes szám alkalmazására is idézhetek példákat: „Az *töb ifiaknak* az vörös kentura posztóból mind dolmánt s mind nadrágot kell csinálni” (1558: Nád. 22), de: „Az *töb marhát* megvetetem” (1554: Nád. 12); „Anyám Aszszonyak alázatos szolgalatomat, ugj az *töb Attfajfiaknak*” (1705: Kár. 63), de: „Az *töb novellát* fiam uram elbeszéli” (1719: Kár. 188); „Engem a *töb boszorkanyok* meg ölteek volna” (1709: Bosz. 58), de: „hanem ez előtt mint egy tiz, vagy tizenegy esztendővel bizonyos fekete Miska Gyöngyössi lakos a *töb tarsok* között a punctumban megh nevezett Nagy Marissal is edgyütt arattak Adácson” (1748: Bosz. 155).

A kevés mellett az egyes szám még nagyobb fölényben van, mint az ÓmK.-ban. Ingadozás így is előfordul, akár szűk szövegkörnyezetben belül is: „hogj ismeghlen Ujioóban megh fosztotatok it ualo *keués partékáimtul*” (1633: LobkPopp. 33), de: „itis a mj *keues partékám* uolt” (uo.).

A számtalan után szintén az egyes szám a gyakoribb, de az azonos forráson belüli ingadozásra is van példa: „Pécsi püspök *szántalan* [!] *marhát* hozott nekem, neked és Ferkónak” (1557: Nád. 19), de: „hogj uramnak mindenkor *szántalan* [!] *gondjai* vannak” (1561: Nád. 172). – Az ÓmK.-hoz képest újdonság a *számos* megjelenése; igaz, csupán néhány adattal. Viselkedése eltér a *számtalan*-étól, mivel csakis többes számmal bukkan fel: „az kit egész ország *esztendőktül* fogva végbe nem vihetet” (1723: Kár. 296); „hanem *számos esztendővel* ez előtt a fatens szintén, hogy Gyöngyösre szakadott, hallotta” (1748: Bosz. 155).

Az *annyi*, az *ennyi* és a *mennyi* mellett a TMK.-ban is az egyes szám dominál: „és *annyi ága boga* vagion ennek” (1715: Peregr. 41); „hogj nekem *ennyi* onnat ide yóuó *embertül* chak egj cedulat is nem irac magad” (1593: Tel. 23); „Csak az proportio miatt *mennyi bajom* vala” (1723: Kár. 296). Ellenpéldák: „kiért éltesse Isten még *annyi esztendőig*, mennyi hajsza az fején” (1723: Kár. 294); „nem kellene *ennyi* mod nélkül ualo *Insegeket* chelekedny raytok” (1650: Zr. 173); „*meni ellensegi* es *nem io akaroi* vannakis” (1631: LobkPopp. 16).

Érdekes, hogy a *sokféle* után a többes számnak van mintegy kétharmados többsége (szemben a *sok* viselkedésével), míg a *mindenfélé* után az egyes számnak (összhangban a *minden* utáni aránnyal): „meegys keónieörgeunk N[agys]ag[od]nak *fok fele bantafinkrol*” (1592: JLev. MNy. 52: 227); „hogj *sokféle füveket* szédett gyakorta” (1718: Bosz. 113); de: „Mire való az csomóban kötött *sokféle Toll*?” (1752: Bosz. 48); – „ot az szőlő Hegieken szőlőt es *minden fele giümolczöt* sedtek” (1676: Bosz. 461); „Az ötvösöknek *mindenfélé mívszert* csináltak most itt Toroczkon” (1706: Kár. 82); de: „János énnékem *minden féle füvek* szolnak” (1737: Bosz. 219).

A *többi* az ÓmK.-ban még nem jelenik meg jelzőként. A TMK.-ban már igen, és a jelzett szó a számváltakozásra alkalmas esetek 80%-ában többes számú. Mind az adatok számával, mind a többes szám alkalmazásában kitűnnek a boszorkányperek: „Predicatoriur meg tértekben kérdezősköttek e Fatenstül a *többi Aszszonyok*” (1747: Bosz. 424), „ot a helyet már meg ismérte e Fatens, es a *többi Boszorkányok* között ezen sokszor említett Soos Eörséth is” (1751: Bosz. 437), de: „Az *töbi dolgat* mind tagadgia” (1653: Bosz. 457). Egy-egy példát misszilisekből is idézek: „hogj az *többi tisztek* is azonnal oszolniak” (1704: Kár. 15); de: „a *többi népet* viadalhoz tartja” (1532: Nád. 222–3). – A *többi* esetében a TMK. vallomása egyfajta előtörténetként egészíti ki a Magyar történeti szöveggyűjtő alapján (= MTSz., 1772–2000, <http://www.nytud.hu/hhc>) végzett diakrón korpuszvizsgálatomat (Horváth 2013a: 70, 78–9). A középmagyar kori és a 18. század végi arányok jól illeszkednek egymáshoz. (A *többi* utáni egyeztetés szakirodalmához, valamint másik korpuszvizsgálatként vö. még: E. Abaffy 1964: 158; Rácz 1980: 260, ill. Horváth 2013b: 188–9.)

A *némely* akkor viselkedik a számegegyeztetést befolyásoló jelzőként, ha a jelentése 'egyik-másik' (részletesebben: Horváth 2013a: 79–80). Az ÓmK.-ban csak kivételesen akad egy-egy ilyen

adat, a TMK.-ban viszont harminc feletti a számuk, tehát alkalmas a statisztikai értékelésre. A többes szám részesedése itt 69,7%. Az adatoknak csaknem a háromnegyede a 18. századi boszorkányperekből kerül ki, a többes szám átlagon felüli (79,2%-os) részesedésével: „hogy itt Barbaczon laktában *nimely Szemileket* testekben, *nimel emberek* pedig marhaiban meg rontott Ördögi Mesterségevel recensealni fogja” (1740: Bosz. 274); de: „hogi *némelly része* az puska csüjének az padlásban, nemelly az ház falában, nemelly pedig idestova ment az házban” (1716: Bosz. 61). Egy-egy misszilizspélda: „hogi *némely vármegjék* Deputatussi már szállítottanak is némely élést oda” (1721: Kár. 236); de: „*némely része* az portékának már kéznél vagyon” (1717: Kár. 146). – A TMK.-nak a *némely* utáni számváltakozási képe szintén előzménynek tekinthető új- és újabb magyar kori korpuszvizsgálataim eredményeihez (Horváth 2013a: 79–80, 2013b: 189). A középmagyar kori és a valamivel későbbi arányok hasonlóak, de úgy tűnik, hogy a 18. és a 19. század fordulója a korábbi-nál még jobban hajlott a többes szám választására.

4. Összegzés és kitekintés. – A kései ómagyar szövegekben (a megszámlálhatóság szempontját nem érvényesítve) S. Hámori Antónia (1995: 355) a határozott számnevek és a határozatlanok után nagyjából egyformának, körülbelül egyharmadosnak találta a többes szám képviselőt. Dömötör Adrienne (2011: 167) ellenben azt állapította meg, hogy a nem határozottak után volt jellemzőbb a többes szám használata. Az ÓMK. statisztikája szerint viszont éppen a határozott számnevek után szignifikánsan gyakoribb a többes szám. Láthattuk azonban, hogy ez a furcsa eredmény jórészt a BécsiK.-beli nagy adatmennyiségnek és szélsőséges aránynak köszönhető.

Dömötör Adrienne (2011: 169) a középmagyar kori anyagra nézve szintén azt állapította meg, hogy a nem határozottak után jellemzőbb a többes szám előfordulása, mint a határozott számneveket követően. Ezzel a megfigyeléssel a TMK. statisztikája összhangban van. Az eredmény egyben számszerűen igazolja azt, amit az egyetemi nyelvtörténeti tankönyvben csak a szakirodalom állításai alapján, illetve szubjektív benyomásként fogalmaztam meg a határozott és a nem határozott számnevek utáni egyeztetés eltéréséről (Horváth 2003: 670).

A határozott számnevek körében – akárcsak Dömötör Adrienne vizsgálata (2011: 165, 173) – a TMK. arról tanúskodik, hogy az ómagyarhoz képest a középmagyarban jelentősen visszaszorul a többes szám használata. Utána viszont Dömötör elemzésének tanúsága szerint (2011: 166–7, 173) az újmagyar kor első felében a többes szám arányának némi növekedése tapasztalható.

A nem határozottak utáni egyeztetésben a TMK.-ban az ÓMK.-hoz képest megritkul a többes szám használata; sokkalta kisebb mértékben, mint a határozott számnevek után, de a visszaesés így is szignifikáns, a Dömötör által mérténél nagyobb.

A középmagyar kor egyes évszázadait illetően Dömötör Adrienne (169–70) a nem határozottak utáni használatban a többes szám fokozatos térhódítását figyelte meg; a 18. században már valamivel meg is előzte az egyes számot. Előretörése az újmagyar kor első felében nem folytatódott, de nagy gyakorisága megmaradt (Dömötör 2011: 170). – A TMK. statisztikája a középmagyar kor szakaszaival kapcsolatos diakrón változás tényét nem erősíti meg.

Mindezt mérlegelve úgy ítélem meg, hogy a két elektronikus korpusz vallomása nem cáfolja Dömötör Adrienne vizsgálati eredményeit, de hasznos, érdekes adalékokkal finomítja és bővíti őket. Egyetértek Dömötör Adrienne véleményével: „A vizsgált korszakokból kapott eredmények egyértelművé teszik: csak az újmagyar kor közepe utánról várható válasz arra a kérdésre, hogy mikor zökkent vissza – a mai magyar köznyelvre jellemzően – kizárólagos egyes számba a határozott számnevek jelzett szava. Ahogyan arra is, hogyan alakult ki a nem határozott számnevek mellett mára szintén uralkodó egyes szám és a néhány típusban elfogadott egyes szám / többes szám váltakozás” (2011: 173). Hozzáteszem: mindenesetre érdemes volna meghallgatni egy harmadik korpusz vallomását a 19. század második felének nyelvhasználatáról. Ezt a jövőbeli feladatokat az említett kérdések vizsgálata mellett azért is vonzónak tartom, mert a nyelvtörténeti kutatások a 19. század második felét általában elhanyagolják, így értékes lépést lehetne tenni ennek a hiányosságnak a felszámolásában.

KORPUSZOK

ÓmK. = Ómagyar korpusz. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>
 TMK. = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/> és http://tmk.nytud.hu/2/userguide_nav.html
 (Letöltések: 2015. április–május.)

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1964. Mondattani problémák a XVI. században. A jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetéséről. *Magyar Nyelv* 60: 155–61.
- Dömötör Adrienne 2011. Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében. *Magyar Nyelv* 107: 160–75.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1955. Az összes mint jelző. *Magyar Nyelv* 51: 349–54.
- S. Hámori Antónia 1995. A mennyiségjelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 351–5.
- Hegedüs Attila 2001. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 362–74.
- Horváth László 2003. A mennyiségjelzős szerkezetek. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 467–8, 670.
- Horváth László 2013a. *Összes, többi, némely, csupa*: számhasználati diakrón korpuszvizsgálat. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 69–84.
- Horváth László 2013b. Egyeztetési vizsgálódás 20. századi drámákban. *Magyar Nyelvőr* 137: 172–92.
- Imre Samu 1953. Helyes-e és hogyan helyes az összes használata? *Magyar Nyelv* 49: 156–65.
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár [1772–2000]. <http://www.nytud.hu/hhc>
- Németh Miklós 2008. Egy szintaktikai váltakozás tipológiája és szociális terjedése. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–55.
- NymKk. II. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1968. A mennyiségjelző. In: Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 342–3.
- Rácz Endre 1980. Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységen belül. *Magyar Nyelvőr* 104: 257–73.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompá József 1985a. Mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma. In: *NymKk. II*. 149–50.
- Tompá József 1985b. Minőségjelzős szók egyes vagy többes száma. In: *NymKk. II*. 173.

Horváth László

tudományos főmunkatárs
 MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

The testimony of two corpora

A One of the widely known typological features of Hungarian, inherited from Proto-Finno-Ugric, is that noun phrases modified by numerals or other quantifiers are morphologically in the singular, rather than the plural. This type of number agreement applies in the present-day standard, and was most probably also characteristic before the Conquest and throughout the period of Proto-Hungarian. Its uniform occurrence was then muddled in Old Hungarian due to the influence of Latin. After

that, language use remained variable for many centuries to come with respect to the choice between singular and plural in quantified noun phrases. The present paper reviews the relevant literature and then discusses the competition between singular and plural in Old and Middle Hungarian on the basis of two electronic corpora of historical texts that were compiled and developed in the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. The analysis explores diachronic changes in terms of both quantitative and qualitative criteria. It pays special attention to differences across types of quantifiers, differences across genres, and individual characteristics of the sources.

Keywords: electronic historical corpora, types of quantifiers, variability in number, diachronic and genre-based differences

Gyümölcstermő egzotikus növények nevei IV.

sövénybromélia J. *Bromelia pinguin* (P. 318). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcse éretten sárga, gyümölcshúsa fehér. Nyersen vagy főtt állapotban fogyasztják.

Ezzel a fajjal kapcsolatban már 1793-ban tudósít Philipp Andreas Nemnich arról, hogy „In Jamaika braucht man sie zu lebendigen Umzäunungen der Ländereyen und Gärten” (Nemnich 1: 343), azaz Jamaicában a földek és kertek élő kerítéséhez használják. Erre utal a *sövény-* faji jelző, a hosszú, kard alakú levelek szélén 5 mm hosszú, görbe tüskék meredeznek, ezért különösen alkalmas e növény élőszövénynek. A *bromélia* (P. 55; R. 1966: MNöv. 36) generikus név nemzetközi szó; vö. ang. *Bromelia* (EL.), ném., sp., kat., fr., holl., ol., norv., le., port. *Bromelia*, or. *Бромелия*, cs. *Bromélie*, fi. *Bromeliat*, litv. *Bromelija* 'ua.' (W.). A nemzetségbe forró égövi dísznövények tartoznak, a nemet Linné nevezte el Olof Bromel (1639–1705), göteborgi orvos és növénytudós tiszteletére (a svéd botanikus gyakran a latin Olaus Bromelius néven szerepel).

A nemzetség sövénybromélia fájának is Linné adta a latin szaknyelvi binóment 1753-ban: „*Bromelia pinguin*, foliis ciliato-spinosis mucronatis, racemo terminali. Habitat in Jamaica, Barbados” (Sp.pl. 1: 285). A típusfajt a német botanikus, Dillenius már korábban, 1732-ben említ ritka növényeket tartalmazó katalógusában: „*Pinguin, an Bromelia pyramidata, aculeis nigris*” (Hort.Eltham. 2: 320). A Linné által közzétett latin szaknyelvi *pinguin* artepitheton a Dilleniusnál is olvasható ang. *pinguin* 'ua.' (GRIN.; R. 1696: G. 487, 1732: Hort. Eltham. 2: 320, 1767–70: Syst.nat. 232, 1783: Encycl. 1: 145, 1784: Part.P. 3: 14, 1793: Nemnich 1: 343) névből származik, amely valamelyik karib-tengeri nyelvből került az angolba (G. 487), pontosabban a kreol *an-nan 'na pengwen* (www.plantlives.com) második tagjának átvétele, eredetileg 'vastag' a jelentése. Mint az 1793-ban kiadott Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Naturgeschichte című könyvben olvasható, „Jamaika, Domingo und Barbados, wo selbst sie von den Engländern *pinguin* genannt wird” (Nemnich 3: 1176), azaz Jamaicában, Santo Domingóban és Barbadoson az angolok *pinguin*nek nevezik. Mégvan más nyelvben is; vö. sp. *pinguin, pingwing* (Mansfeld) és fr. *pingouin* 'ua.' (EL.; R. 1793: Nemnich uo.). De szerepel a *Bromelia pinguin* (R. 1771: Mant. 362) és a még korábbi *Ananas pinguin* (R. 1759: Ehret.pl. t. 51, 1788: Fruct.Sem.Pl. 1: 30) szinonimában is, valamint a faj összetett neveiben; vö. ném. *Pinguinanas* (GRIN.; R. 1793: Nemnich 1: 343), fr. *ananas pingouin*, az éles, kard alakú levelekre utaló fr. *bayonett pingouin* (EL.) és fr. *pinguin-bromelia* (R. 1815: Redouté 396), azaz 'pinguinanasz', 'bajonettpinguin', illetve 'pinguinbromélia'.

A sövénybromélia az ananászfélék (Bromeliaceae) növény családba tartozik, a termesztett ananász '*Ananas ananas* L., *Ananas comosus* L., *Bromelia ananas* L.' (1753: Sp.pl. 1: 285) közeli rokona. Ezért is kapta a 'vadananasz' jelentésű fr. *ananas sauvage* (EL.; R. 1737: Weinmann 110, 1783: Encycl. 1: 145, 1793: Nemnich 1: 343, 1811: BotCult. 2: 207, 1815: Redouté 396), ném. *wilde Ananas* (www.pflanzen-im-web.de) és ang. *wild pine* (GRIN.), *wild pineapples* (LH.; R. 1737: Weinmann 110) nevét. Az ananász angol elnevezését a fenyő nevével alkották, a *pineapple* szó szelint 'fenyőalma'. Máshol afr. *pynappel*, illetve kat. *piña*, sp. *piña* (W.). Kolumbusz spanyol hajósai az újvilági bennszülöttek által fogyasztott furcsa, tobozszerű terméseket elnevezték *fenyőtoboz*nak. A virágzat egyes virágaiból fejlődő bogyótermések ugyanis teljesen összenőnek eredeti támasztóleveleik elhúsosodó, alsó részletével, valamint az ugyancsak meghúsosodó virágzati tengellyel. Ilyen módon jön létre az óriási fenyőtobozhoz hasonló alakú, nedvdús, édes ízű ananász-terméságazat.

A sövénybromélia számos további nevet kapott az ananász megfelelőjével. Ilyen a származására utaló, 'amerikai ananász' értelmű sp. *ananas de America* (R. 1784: Part.P. 3: 14) társneve, amely az angol botanikus, Leonard Plukenet által 1700-ban közzétett *Ananas americana* sylvestris altera minor (Pluk.mant. 29) terminus alapján keletkezett. További társneve a ném. *falsche Ananas*

és az ang. *false pineapple* (www.pflanzen-im-web.de), azaz 'álananasz, hamis ananasz'. Ugyancsak az ananasz névvel alkották sp. *ananas brava*, *piña corredora*, *piña de garrobo*, *piña de ratón* (EL.), azaz 'derék-, futó-, iguana- és egérananasz', port. *abacaxi de raposa* (W.), vagyis 'rókaananasz', valamint fr. *ananas marron* (GRIN.), azaz 'barna ananasz' elnevezését.

A múltban a néger rabszolgákkal megsodortatták a levélostját, amelynek minősége a kenderével (*Cannabis sativa*) vetekszik. Sokféleképpen (kötelek, ostorok, íjhúrok) alkalmazták, hasznos rostja miatt kapta sv. *hampbromelia* (uo.), vagyis 'kenderbromélia', és holl. *getorste ananas* (R. 1793: Nemnich 1: 343), azaz 'sodrott ananasz' elnevezését. További neve a Costa Ricán, Hondurasban, El Salvadorban és Nicaraguában használatos sp. *piñuela* (uo.) és a port. *coroa-verdadeiro* (W.), azaz 'igazi korona'. Dél-Amerika spanyol nyelvű országaiban használatos neve még a sp. *tumbiriche* (uo.; R. 1802: *tumbirichis* [An.cien. 5: 291], 1877–79: *timbirichi* [Naturaleza 4: 41]), illetve *piñuela timbiriche* (EL.).

anchovykörte J. Grias cauliflora (P. 32). Közép- és Dél-Amerikában endemikus. Ehető, a mangóra emlékeztető ízű gyümölcse és szép lombozata miatt termesztik is.

Neve 1893-tól adatolható a magyarban: *Anschovis-körte* (PallasLex. Grias a.), majd 1913-ban *Anchovy körtéje* (RévaiLex. 9: 15). Ez utóbbi félreértés, a RévaiLex. alapjául szolgáló PallasLex. nagy kezdőbetűs adata alapján személynévnek hitték az előtagot. Vörös Éva szerint a fajnév föltehetőleg a ném. *Anchojebirn* 'ua.' (VörösEgz. 58) részfordítása. Ez az alakváltozat a legrégebbiről, 1793-ból adatolható német adat (Nemnich 1793: 25), 1847-ben, egy berlini folyóiratban említik először ennek mai ném. *Anchovy-Birne* (AG. 11: 347) alakváltozatát, amely a magyar névhez hangtanilag közelebb áll, és a magyar terminus mintája lehetett. Még régebbi felbukkanású a faj ang. *anchovy-pear* (GRIN.; R. 1690–1700: ua. [Dictionary.com Unabridged. Based on the Random House Dictionary]), 1783: ua. [Bryant 244], 1806: ua. [The American gardener's calendar 632], 1827: ua. [Loudon 780]) neve. Szó szerinti megfelelője még a sp. *pera de anchoa* 'ua.' (EL.), valamint a fr. *poire d'anchois* 'ua.' (EL.; 1867: ua. [Bull.Soc.Bot. France 14: 251]).

Már ez a folyóirat utal arra, hogy a gyümölcsöket szardella módján („les fruits à la manière des anchois” [uo.]) készítik el, ma is gyengén megszóva olajba teszik el, salátákba használják, pástétomoknak kedvelik. Az *anchois*, *anchovy* stb. ugyanis a szardella 'Engraulis encrasicolus' neve, közös európai halnév, etimológiai összefüggés állapítható meg az idegen nyelvi terminusok között. A fr. *anchois* az azonos jelentésű sp. *anchoa*, a ném. *Anschovis* pedig a holl. *ansjovis* 'ua.' név átvétele, a végső forrás a hal baszk *anchu* (RáczÁll.Enc. 72) neve. Nyilván az ang. *anchovy* 'ua.' (VNAE. 386) is ilyen származású. A halnév főleg a kereskedelem és a vendéglátóipar nyelvében volt használatos. *Anchoiade* néven szardella elkészítési módot értenek Franciaországban, pikáns-fűszeres *Anchovis* főzőadalékként is árusítják. A gyümölcs hasonló használatára utal az ang. *anchovy pear*, mint egy előétel neve is (Collins English Dictionary. 10th Edition, 1979: „so called from the use of the fruit as an hors d'oeuvre”). Az *anchovykörte* tulajdonképpen értelme tehát 'szardellakörte', annak idején a PallasLex. szócikkének írója nyilván azért csak részfordítással alkotta meg e növényfaj magyar nevét, mert annak idején a magyarban is ismert társneve volt a szardellának az *anchovis* (VNAE. 386; R. 1893: PallasLex. ajóka a.) társnév. Az összetétel *körte* utótagja pedig a gyümölcs formájára utal.

Társneve az ang. *river pear* (W.), azaz 'folyókörte', mert leggyakrabban folyók mentén alkot nagy telepeket. A gyümölcse utal sp. *membrillo macho* (<http://biogeodb.stri.si.edu>), vagyis 'férfi birsalma' neve, társneve a sp. *paco* (EL.). A latin szaknyelvi binóment Linné adta 1759-ben (*Systema Naturae*, ed. 10, 2: 1075). A latin *cauliflora* (< lat. *caulis* 'szár' [< gör. *kaulosz* 'ua'.] és lat. *florus* '-virágos') faji jelzőnek 'virágos szárú' a jelentése, a száron csoportosan fejlődő virágokra utal.

galambszilva J. Dovyalis abyssinica (P. 96). A trópusi Afrikában honos örökzöld, tüskés bokor. Narancssárga gyümölcse kajsziabarackra emlékeztet ízében és színében.

A mi sárga szilvánkhoz hasonló gyümölcsét kedvelik a madarak. A latin *Dovyalis abyssinica* binóment Otto Warburg adta a fajnak 1893-ban (*Nat.Pflanzenfam.* 6a: 44). A latin szaknyelvi *abyssinica* faji jelző földrajzi névvel jött létre, honosságra utal. Etiópia korábbi *Abesszinia* nevéből származik. Ez az alapja a faj ang. *Abyssinian-gooseberry* (GRIN.), azaz 'abessziniai egres' elnevezésének is. Ugyancsak földrajzi névvel jött létre ang. *African-gooseberry* (uo.), vagyis 'afrikai egres' neve. Társneve az ang. *koshum* (EL.). A sp. *mukambura* (uo.) neve az afrikai kikuyu nyelvi

mukambura 'ua.' (Kiamba et al.) átvétele. Ennek alakváltozata a *mukambua* (uo.). További helyi neve a kamba *ngambua* (a gyümölcs), a luo *akutho*, *songola* és a maszaj *olmarogi*, *olmorogi* (uo.).

arkansasi cseresznyeszilva J. *Prunus mexicana* (P. 469). Az Egyesült Államokban és Észak-Mexikóban őshonos. Éretten lilás gyümölcsét nyersen fogyasztják.

Földrajzi névvel alkották az egyik élőhelyére, az USA *Arkansas* államára utaló faji jelzöt. Ugyancsak a honossága az alapja latin szaknyelvi nevének. A fajt először Sereno Watson írta le, és adta neki a latin *Prunus mexicana* binómet 1882-ben (Proc. Am. Acad. Arts 17: 353). Ebből származik az ang. *Mexican plum* 'ua.' (GRIN.), vagyis 'mexikói szilva' terminus. Társneve az ang. *bigtree plum* (EL.), azaz 'nagyfa szilva', mert nagyra növő fája eléri a 12 méteres magasságot is.

avirivadió J. *Monodora myristica* (T.). A trópusi Afrika örökzöld erdőiben honos nagy fa. Magvait régen a szerecsendió olcsó helyettesítőjeként értékesítették.

Nevének forrása a faj Afrikában használatos akan nyelvi, *twi* nyelvjárási *awiriwa* (uo.), *awerewa* (EL.), *ariwo* (W.) neve. Társneve egyrészt a honosságra, másrészt a szerecsendióra emlékeztető aromájára utaló *afrikai szerecsendió* (www.hazipatika.com), a magyar név az ang. *African-nutmeg* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása; vö. még sp. *moscadero de Africa* 'ua.' (uo.). Az avirivadió magjának illata és íze hasonló a szerecsendióéhoz, ezért is kapta a szerecsendió latin *Myristica* (< gör. *myrisztikosz* 'kenőcs-, parfüm-' < *myron* 'jószagú olaj, kenőcs') nemzetségnévet, mint latin szaknyelvi *myristica* faji jelzöt, már korábbi *Annona myristica* szinonimájában és a ma érvényes *Monodora myristica* binómetben is, valamint fr. *fausse noix de muscade*, *muscadier faux* (uo.), ang. *false nutmeg*, port. *falsa moscadeira* (EL.), azaz 'hamis-szerecsendió' elnevezését. A latin szaknyelvi *Monodora* (< gör. *mónosz* 'egyedül'; *dorá* 'bőr') nemzetségnév az egy csészévé összenőtt termőlevelekre utal.

Ugyancsak más növény, a tőkfa, rumbatőkfa 'Crescentia cujete' (P. 347), más néven *kala-bász-fa* (MNöv. 92) ang. *calabash* (W.), ném. *Kalebasse* (G. 184), stb. neveivel alkották az avirivadió ném. *Kalebassen-muskat* (uo. 406), ang. *calabash-nutmeg*, sv. *kalebassmuskot* (GRIN.), fr. *muscade-calebasse* (PN.), vagyis 'tőkfa-szerecsendió' nevét. Az illatos, aromás gyümölcsbúrra, illetve magra utal hosszú, összetett fr. *odoriférante sucrée muscade-calebasse* (uo.) és ném. *muskatnussduftender Orchideenbaum* (EL.), azaz 'illatos, édes lopótök-szerecsendió' és 'szerecsendió-illatú orchidea' elnevezése.

Afrikán kívüli elterjedése a 18. századi rabszolga kereskedőknek köszönhető. Átkerült a Karib térség szigeteire, ahol ang. *Jamaica-nutmeg* (GRIN.), fr. *muscade Jamaïque* (PN.), azaz 'jamaicai-szerecsendió' neve terjedt el. Ugyancsak földrajzi névvel keletkezett fr. *muscadier du Gabon* (uo.) és ang. *African orchid nutmeg* (W.), vagyis 'gaboni-szerecsendió', illetve 'afrikai orchidea-szerecsendió' elnevezése.

sárga granadíja J. *Passiflora laurifolia* (P. 100). A trópusi Amerikában őshonos invazív kúszónövény. Ehető termése ovális alakú, nagyon lédús, nem fanyar ízű.

Magyar neve az ang. *yellow granadilla* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Számos nyelvben megvan a megfelelője; vö. ném. *gelbe Grenadille* (uo.), ang. *yellow passionflower*; sp. *flor de la pasión amarilla*, tör. *sarı çarkıfelek* (W.), vagyis 'sárga granadíja, sárga passióvirág'. Az arany színnévvel alkották fr. *pomme d'or*; ang. *golden apple* (PN.), *golden bellapple* (EL.) és sv. *guldgrenadill* (GRIN.), azaz 'aranyalma', illetve 'arany granadilla' elnevezését. Ugyancsak színre utal a brazilai port. *maracujá-laranja* (PN.), azaz 'marakujanarancs' és a holl. *sinaasappel* (uo.), vagyis 'narancs-alma', valamint ang. *orange lilikoi*, *yellow lilikoi* (W.) neve is. Ez utóbbi elnevezése földrajzi névvel alkotott, a *Lilikoi* annak a völgynek a neve, ahol a sárga granadíja először nőtt Hawaii szigetén. A sárga granadíja társneve a *csengőgranadilla* (uo.).

A latin szaknyelvi *Passiflora laurifolia* binómet Linné adta 1753-ban (Sp. pl. 2: 956), szinonimája az 1787-ben érvényesen közzétett *Granadilla laurifolia*. Ezekben a faji jelzőnek 'babérlevelű' a jelentése, a már Pliniusnál olvasható lat. *laurius* 'babér' és a *folius* '-levelű' (< lat. *folium* 'levél') szavak összetétele. Ugyancsak a növény levelére utal sp. *pasionaria con hojas de laurel* (PN.), vagyis 'babérlevelű passióvirág' elnevezése.

Gyümölcse és kúszónövény volta alapján nevezik *pomme de liane*, *pommier liane* (uo.), azaz 'alma kúszónövény' néven. Erre utal sp. *parcha de culebra* (EL.), azaz 'kígyó passiógyümölcs' neve

is. Az ang. *water-lemon* és ném. *Wasserlimone* (PN.) nevének 'vízcitrom' a jelentése lédús és sárga gyümölcse alapján. Francia Guyanában fr. *marie-tambour* (uo.), vagyis 'Marie-dob' néven is ismert. Az ang. *bell-apple*, *Jamaican honeysuckle*, *vinegar pear* (EL.), illetve *sweetcup* (GRIN.) nevének 'szépségalma, jamaicai lonc, ecet körte', illetve 'édes csésze' a jelentése.

mandulácska J. *Buchanania lanzan* (P. 319). Északnyugat-Indiában őshonos, ma Indonéziában és Malajziában is előforduló fa. A kemény héjú termés magja ehető.

A névadás szemléleti háttere a magok mandulaíze, aromája volt. Erre utal az ang. *cuddapah almond* (LH.) és a kanadai fr. *almondette* 'ua.' (PN.) terminus is. A faj ang. *chirauli-nut*, *chirauli-nut-tree* (GRIN.) és ném. *Chironji Baum* (W.) elnevezése a mag Indiában használatos urdu *chironji* (www.flowersofindia.net), hindi *chiraunji* (W.), bengáli *chironji* (PN.) nevének átvétele. Nepálban is *ciraanji* (uo.) néven ismerik. Az ang. *narrow-leaved buchanania* (uo.), azaz 'keskenylevelű buchanania' elnevezése a fajra jellemző hosszúka alakú lomblevelekre utal. A latin szaknyelvi *Buchanania lanzan* binómen 1800 óta érvényes (J. Bot. [Schrader] 1800[2]: 234), a *Buchanania* nemzetségnévben a református lelkész és növénygyűjtő, John Buchanan (1821–1903) neve örződik meg.

kamcsatkai lonc J. *Lonicera kamtschatica* (P. 418). Az oroszországi Távol-Keleten őshonos. Édes ízű terméseit frissen fogyasztják, vagy lekvárnak dolgozzák fel.

Magyar neve a faj or. *жимолость камчатская* (PN.) nevének tükörfordítása. Földrajzi névvel alkotott elnevezése a latin szaknyelvi binómen is, szó szerinti megfelelője az orosz terminusnak. Szintén megvan a Kamcsatka félsziget neve a faj ném. *Kamtschatkabeere*, *Kamtschatka-Heckenkirsche* (uo.), vagyis 'kamcsatkabogyó', illetve 'Kamcsatka-sövényceseresznye' nevében. Ugyancsak származásra, valamint a gyümölcs színére utal ném. *sibirische Blaubeere* (uo.), azaz 'szibériai kékbogyó' elnevezése.

Társneve a *kamcsatkai mézbogyó* (ED.) az ang. *Kamchatka honeysuckle* 'ua.' (GRIN.) mintájára. Ugyancsak 'mézbogyó' a jelentése ném. *Honigbeere* és ang. *honeyberry* (PN.) elnevezésének. További neve a gyümölcs érési idejére utaló ném. *Maibeere* (uo.), vagyis 'májusi bogyó', és a gyümölcs színére utaló or. *жимолость голубая* (uo.), azaz 'kéklonc'. A *Lonicera* nemzetségnevet a 16. században élt német orvos és botanikus, Adam Lonitzer (latinositott neve *Lonicerus*) tiszteletére adták.

olajfa J. *Olea europaea* (P. 190). Örökzöld fa, Palesztinában igen korán kezdődhetett a termesztése, hiszen az ígért földjét birtokba vevő zsidók már művelt ültetvényeket találtak. Értékes növény, a Biblia szerint több formában használták: olívaolaj (zayit), olajfa (shemen), balzsam (shemen) és „a felkent” (ni'shoach).

A bibliai Getszemáne-kert valójában egy városligetként is működő olajfás kert volt kisebb barlangokkal és présházakkal, amire neve is utal: *Gat šemen*, azaz 'olajprés'. Az *olajfa* név már 1305 k. fölbukkan írásbeliségünkben: „oleafter: *olayfa*” (BesztSzj.), majd 1405 k. (SchlSzj.). Szerepel a Murmelius-féle szótárban (1533) és a Gyöngyösi Szótártörödékekben (1560 k.), Lencsés György kézirat orvostanikai művében (1570 k.: ArsMed.). Meliusnál 1578-ban „De Oliva, Olea. *Olayfa*. Oelbaum” (Herbarium 7). Utána Calepinus szótárában (1585), Szikszai Nomenclatorában (1590), Verancsics Dictionariumában (1595), Kájoni János „Hasznos orvosi könyvében” (1656) és Nadányi János „Kerti dolgoknak leírása” c. művében (1669) *olayfa*, *vadolajfa*, *olajfa*. Márton István 1801-ben, Győrben nyomtatott „Uj német rudimenta” című művében szintén *olajfa*.

Olajáról elnevezett fa, csonthéjas terméséből olívaolaj vonható ki. Az *olajfa* összetétel előtagja a magyarban szláv, közelebből szlovák vagy szlovén eredetű. Néprajzi források szerint a moldvai Bogdánfalva környékén *mászling* az olajbogyó neve, a szó ott a moldvai román *maslină* 'ua.' átvétele. Összefügg a NySz. régi magyar, 1754-ből való *maszlina* 'olajbogyó' adatával. Itt az átadó nyelv a szerbhorvát volt; vö. szbhv. *māslina* 'olajfa, olajbogyó'. Végso forrása pedig az óegyházi szláv *maslo* 'olaj' > *maslina* 'olajfa'.

szálaslevelű borbolya J. *Berberis linearifolia* (P. 314). Argentínában és Chilében őshonos. Gömbölyded, éretten fekete bogyója 7-10 mm hosszú, frissen fogyasztják.

Neve a ném. *linearblättrige Berberitze* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Mindkét terminus alapja a latin szaknyelvi binómen, a *Berberis* generikus név a borbolya neve, a latin *linearifolia* (< lat.

linearis 'szálas, vonalas alakú' és *-folius* 'levelű') faji jelző a levélre utal. A fajt Rudolph Amandus Philippi írta le először, 1857-ben adta neki a latin binóment (Linnaea 28: 663). Más idegen nyelvi neve a sv. *orangeberberis* (GRIN.), azaz 'narancsborbolya', élőhelyén pedig a sp. *calafate* és a *machai* (W.). A *Berberis linearifolia* 'Orange King' (uo.) fajtája közkedvelt nagy, narancssárga virágai miatt. Neve az angolban *orange king barberry* (1966: Pl.Inv. 164: 41), azaz 'narancskirály borbolya'.

díszananász J. *Pseudoananas sagenarius* (P. 470). Dél-Amerikában endemikus virágos növény. Piros héjú, finom gyümölcse ehető, leginkább nyersen fogyasztják.

Vonzó külseje miatt dísznövényként termesztik, ez az alapja a *dísz-* faji jelzőnek. A valódi ananásztól több jellemzője is megkülönbözteti, a ma érvényes *Ananas macrodontes* binómenben a latin szaknyelvi *macrodontes* (< gör. *makrósz* 'nagy, hosszú', és gör. *odontesz* 'fogak' < *odon* 'fog') faji jelző az ananásztól eltérő, szélükön tuskésen fogazott leveleire utal. Ugyancsak megkülönböztető jelzőkkel alkották idegen nyelvi neveit; vö. fr. *faux-ananas*, német. *Scheinananas* (GRIN.), angol. *false pineapple* 'ua.' (EL.), azaz 'hamis ananász, álananász', valamint fr. *ananas sauvage* (W.; R. 1737: Phyt.icon. 1: N 110) és lat. *Ananas sylvestris* 'ua.' (R. 1737: uo.), vagyis 'vadananász'.

A latin szaknyelvi *Pseudoananas* (< gör. *pszeudo* 'hamis, ál-' < gör. *pszeudosz* 'hazugság, hamis látszat') összetett generikus név előtagja, és a guarani indián eredetű *ananas* (G. 60) utótag szintén az ananászhoz való hasonlóságra utal. A latin *sagenarius* (< későlat. *sagena* 'háló, vonóháló' < gör. *sagene* 'ua.') faji jelző alapja pedig az, hogy a díszananász rostjait korábban Dél-Amerikában halászhálók előállításához használták.

Szép piros gyümölcseire utal angol. *red pineapple* (W.), azaz 'vörös ananász' neve. Veszélyesen erős, tuskés levelei és tetszetős külseje miatt a díszananászt élősnövényként is telepítik, erre utal braziliai port. *gravatá de cerca brava* (GRIN.) és *gravatá de rede* (uo.; R. 1919–21: Agric.index. 76) elnevezése. Szintén Braziliában használatos port. *nana-caçaba*, Paraguayban sp. *yvira* (GRIN.), más spanyol nyelvű dél-amerikai országban pedig sp. *camargo* (EL.) neve. Ismert még fr. *ananas requin* (W.), azaz 'cápaananász', és fr. *ananas marron* (uo.), vagyis 'barna ananász' néven.

szürkedió J. *Juglans cinerea* (P. 404). Észak-Amerika keleti vidékein őshonos, Közép-Európában kertekben ültetik. A hosszúkás dió íze finom, a héja kemény.

A latin szaknyelvi binóment Linné adta 1759-ben (Syst.Nat. 2: 1272), a *cinerea* faji jelzőnek is 'szürke, hamuszürke' a jelentése, akár fr. *noyer cendré*, sv. *grå valnöt* (GRIN.), le. *orzech szary*, norv. *grå valnøtt*, tör. *ceviz gri* (LH.), szlk. *orech popolavý*, cs. *ořešák popelavý*, dán *grå valnød*, holl. *grijze walnoot*, német. *Graunuß*, ol. *legno noce cenerognolo*, sp. *nogal gris* (PN.), *nogal ceniciento* és or. *ορευχ σερυτ* (EL.) elnevezésében a faji jelző. A latin *cortex cinerea* (uo.), azaz 'szürke kéreg' a névadási szemlélet háttere, a törzs világoszürke kérgére utal.

A faj társneve a *fehérdió* (LH.), az angol. *white walnut* 'ua.' (EL.) tükörfordítása, szó szerinti megfelelője a sp. *nogal blanco* (uo.), norv. *hvit valnøtt* (LH.) és a fr. *noyer blanc* 'ua.' (PN.). További társneve a *szőrös dió* és a *vajdió* (P. 404), utóbbi az angol. *butternut* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása, megfelelője a német. *Butternuß* (uo.), fr. *noix de beurre* és a norv. *smørvalnøtt* 'ua.' (LH.). Az enyhén olajos mag alapján a német. *Ölnußbaum* (PN.) és angol. *oil nut* (EL.) nevének 'olajdió', az angol. *lemon walnut* (uo.) nevének pedig 'citromdió' a jelentése, a citrom alakú termésre utal. Amerikai honossága az alapja fi. *amerikanjalopähkinä*, port. *nogueira americana* (PN.), sp. *nogal blanco americano* és *nogal gris americano*, valamint tör. *amerika cevizi* (LH.) elnevezésének.

ananászkender J. Bromélia karatas (PallasLex. Bromelia a.). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcseinek íze ananászra hasonlít, a leve népszerű ital.

1893-ban bukkant fel a név (uo.), majd 1911-ben ua. (RévaiLex. 1: 580), ám ez a faj Priszter növénynév szótáraiban nem szerepel. Olvasható azonban a világhálón több forrásban ma is (például www.tuja.hu/kerteszeti-lexikon/bromelia.html). A névadási szemlélet háttere az ananászkender leveléből nyert növényrost, mint a PallasLex. arról tudósít, „leveléből fehérés, meglehetősen fényes, a manilakenderhez hasonló, de durvább, merevebb és kevésbé szilárd rost lesz”.

Társneve a *silk-fű* (R. 1893: PallasLex. Bromelia a., 1911: RévaiLex. 1: 580), azaz 'selyemfű', amely az angol. *silk grass* 'ua.' (Mansfeld; R. Jamaicán *silk grass* [1794: Hort.Am. Index, 1886:

Ann.r. 653]) részfordítása. Rostjának neve az *ananászrost* (R. 1893: PallasLex., 1911: RévaiLex. 1: 580) és az *ananász-selyem* (uo.), a belőle készült ritka, áttetsző szövet az *ananászbatisz* (uo.). A *pinna* vagy *ananászszővet* (uo.) előállításá annak idején Manila környékén egész falvaknak adott munkát.

A fajnak a latin *Bromelia karatas* binóment Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 1: 285). Az egyik szaknyelvi szinonima, a *Bromelia plumieri* alapján keletkezett cs. *Bromélie Plumierova* (LH.) és ang. *Plumier's Bromelia* (EL.) elnevezése. Személyneves eredetű, a francia botanikus, Charles Plumier (1646–1704) nevét őrzi, aki három kutatóutat is tett Dél-Amerikába, és mindhárom útjáról értékes könyvet adott ki. További szinonima a szintén Linné adta *Karatas karatas*, ennek és a mai latin szaknyelvi faji jelzőnek alapján keletkezett a fr. *carata karatas* (uo.) és az ang. *karatas* (uo.; R. 1810: EncLond. 3: 426, 1811: Hort.Kew. 2: 201), *karatá* 'ua.' (Mansfeld). A végső forrás a braziliai port. *carauata*, *coroata* 'ua.' (EL.), alakváltozata a *caraguata* (uo.), *caragoatá*, *croá*, *croatá* (LH.). Panamában sp. *piro* (Mansfeld), Braziliában port. *jocuisle* (EL.) nevén ismerik. Régi angol neve leveleire utal; vö. ang. *upright-leaved wild ananas* (R. 1810: Enc.Lon. 3: 426, 1811: Hort.Kew. 2: 201), azaz 'egyeneslevelű vadananász'.

A Dél-Amerikában (Francia Guyana, Suriname, Venezuela, Brazília, Kolumbia, Ecuador, Peru, Bolívia) őshonos *Bromelia longifolia* (1911: RévaiLex. 3: 758), a *quirebijure* (uo.) termése ugyancsak kellemes ízű, ehető bogyó. (Ma érvényes latin szaknyelvi neve az *Aechmea longifolia*.) Mindkét nevének latin *longifolia* (< lat. *longus* 'hosszú' és *-folius* '-levelű') faji jelzője a hosszú lomblevelekre utal, akárcsak fr. *ananas à feuilles longues* (R. 1811: BotCult. 2: 207), azaz 'hosszú levelű ananász' elnevezése. A latin *Aechmea* generikus nevet szintén a levelei alapján kapta, a gör. *aichmeeisz* 'lándzsával védett' szóból alkották (< gör. *aichmé* 'lándzsa, lándzsahegy').

monoszszilva J. *Pseudanamosis umbellulifera* (P. 470). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. A lédús gyümölcsűs finom, zamatos. Nyersen eszik, vagy zselé készült belőle.

Neve az ang. *monos plum* 'ua.' (ZP.) részfordítása. Társneve az ang. *ciruelas* (EL.), amely a sp. *ciruelas* 'szilva' (W.) átvétele. Latin szaknyelvi neve a faj többszörös átsorolása nyomán gyakran változott, 1823-ban még *Myrtus umbellulifera* (Nov.Gen.Sp. [quarto ed.] 6: 135–136), 1856-ban *Eugenia esculenta* (Linnaea 27: 273), 1895-ben *Eugenia umbellulifera* (Bot.Jahrb.Syst. 19: 665) volt, 1925-ben már *Anamosis umbellulifera* (Sci.Surv. 6: 42), 1956 óta érvényes a *Pseudanamosis umbellulifera* (Arkiv för Botanik, Andra Serien 3: 512) binómen.

chileimogyoró J. *Gevuina avellana* (P. 384). Chilében és Argentínában őshonos cserje vagy fa. Éretten fekete termését nyersen, főttén vagy pírítva fogyasztják.

Magyar neve az ang. *Chilean hazel* (EL.), *Chilean hazelnut* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. Megfelelője megvan számos európai nyelvben; vö. fr. *noisetier chilien*, *noisetier du Chili*, ném. *chilenische Haselnuß*, or. *чилийская лещина* 'ua.' (uo.). A végső forrás a faj sp. *avellano chileno* (W.) neve. Hasonneve a szintén származásra utaló faji jelzős ang. *Chilean wildnut* (GRIN.), *Chilean nut* (EL.) azaz 'chilei /vad/dió', és or. *чилийский лесной орех* (PN.), azaz 'chilei erdei dió'.

A latin szaknyelvi binómen 1782 óta érvényes (Molina 184), a *Gevuina* nemzetségnév a faj sp. *guevin* (EL.), *guevina*, *gevuin* (PN.) nevéből származik, a végső forrás a mapuche indián *guevin* (W.). Ennek alapján számos európai nyelvben így hívják; vö. fr. *gevuin* (uo.), ném. *Gevuina* (LH.), ang. *gevuina nut*, port. *gevuina*, or. *гевуина* (PN.). A latin *avellana* faji jelzőt a mogyoró sp. *avellana* (GRIN.) neve alapján a chilei jezsuita szerzetes, Juan Ignacio Molina (1740–1829) adta. Ezzel jött létre a faj or. *авелланский орех* (PN.) elnevezése is.

fehér kakaó(fa) J. *Theobroma bicolor* (P. 520). Közép- és Dél-Amerikában honos. Az édeskés gyümölcsűs nyersen ehető. A magokból gyengébb minőségű csokoládé is előállítható (semmi köze a fehér csokoládéhoz, abban egyáltalán nincs is kakaó).

Neve az Ecuadorban és Mexikóban használatos sp. *cacao blanco* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. A fehér gyümölcsűsra utal a név. A latin *bicolor* faji jelzőnek 'két szín' a jelentése, a latin szaknyelvi binóment Alexander von Humboldt és Aimé Bonpland adta a fajnak 1808-ban (Plantae Aequinoctiales 1: 104–106).

A fehér kakaó társneve a *perui kakaó* (P. 132), honosságra utal, szó szerinti megfelelője a braziliai port. *cacau do Perú* (EL.) és az ang. *Peruvian cacao* (GRIN.). Ugyancsak földrajzi nevekk

alkotott sp. *cacao de Nicaragua*, *cacau da Nova Granada* (PN.) neve. Vadállatok neveivel jött létre ang. *tiger cocoa* (uo.) és *jaguar tree* (W.) neve. A fehér kakaó sv. *macambo* (GRIN.) és az ang. *mocambo tree* (W.) neve a sp. *macambo* (uo.) átvétele; vö. még sp. N. *macao*, *majambu*, *najambu*, *bacao*, braziliai port. *mocambo* (PN.). Ugyancsak spanyol eredetű az ang. *patashte* (EL.) neve, a sp. *patashte* (GRIN.), N. *petaste*, *pataiste*, *patas*, *pataste*, *patastle* 'ua.' átvétele, a végső forrás a maja indián *pataxte* 'ua.' (PN.); vö. még sp. *pataste de sapo*, *cacao pataste* (uo.). Braziliában a port. *cubuassú*, *cupassú*, *cupuassú* (uo.) nevén ismerik a legtöbben.

nagyvirágú kakaó(fa) J. *Theobroma grandiflorum* (P. 520). Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcsseit nyersen is fogyasztják, illetve feldolgozzák. A magokból gyengébb minőségű csokoládé (cupulade) és zsiradék készíthető.

A ném. *großblütiger Kakao* 'ua.' (W.) szó szerinti megfelelője. A latin szaknyelvi *grandiflorum* faji jelzőnek ugyancsak 'nagyvirágú' a jelentése, arra utal, hogy e faj virága nagyobb a kakaóféfénál. A latin binómet a német botanikus, Carl F. P. von Martius tette érvényesen közzé 1886-ban (Fl. bras. 12: 76), aki 1817 és 1820 között Braziliában volt gyűjtőúton. A faj ném. *Cupuazú* (T.) társneve a faj élőhelyén használatos port. *copoaçú*, *cupuassú*, *cupuaçú*, *pupu*, *pupuaçú* (EL.) és sp. *copoasu*, *copoasu* (GRIN.), *cupassú*, *cupuarana*, *kopoazu* (PN.) nevének átvétele.

Linnének az 'istenek étele' értelmű latin *Theobroma* nemzetségneve (1753: Sp.pl. 2: 782) a gör. *theosz* (θεος) 'isten' és a *bróma* (βρῶμα) 'étel' szavak összetételéből származik, az utóbbi feltehetőleg a *bromosz* (βρομος) 'zab' szóból ered. A nemzetségről kapta a nevét a teobromin nevű vegyület.

arizonai dió J. *Juglans major* (P. 405). Az egyetlen sivatagi körülmények között növő diófaj. Az Egyesült Államokban, valamint Mexikóban honos.

Nevének mintája a korábbi latin szaknyelvi *Juglans arizonica* szinonima volt. Ebből való a faj ang. *Arizona walnut* (GRIN.) elnevezése is. Neveibe néha betoldják a „fekete” jelzőt, mert a *Juglans*-diókon belül a feketediók csoportjába tartozik; vö. fr. *noyer noir d'Arizona* (W.), ang. *Arizona black walnut* (EL.). Szintén honosságra utal ang. *New Mexico walnut* (uo.) neve. A sp. *nogal silvestre* (GRIN.) nevének 'vaddió' a jelentése, a vadon termő fák alól szokták a dióit összegyűjteni.

feketedió J. *Juglans nigra* (P. 405). Észak-Amerika keleti területein, folyók mentén közönséges fa. Diója keményebb héja miatt kevésbé népszerű, íze kissé kesernyés.

Nevének a Linné által 1753-ban adott latin szaknyelvi *Juglans nigra* binómen (Sp.pl. 2: 997) az alapja, akárcsak az ang. *black walnut*, sp. *nogal negro*, sv. *svart valnöt*, fr. *noyer noir*; ném. *Schwarznuß*, port. *nogueira preta* (GRIN.), cs. *orešák černý*, szlk. *orech čierny*, dán *sort valnød*, holl. *zwarte walnoot*, fi. *mustajalopähkinä* (PN.), le. *orzech czarny*, észt *must päklikpuu*, tör. *ceviz kara* (LH.), ol. *noce nero*, ukr. *чорний горіх* (W.) és or. *черный орех* 'ua.' (EL.) neveknek. Társneve az *amerikai dió* (P. 405), a faj sp. *nogal americano* (GRIN.), dán *amerikansk sort valnød*, holl. *amerikaanse noot*, ang. *American black walnut*, fr. *noyer noir d'Amérique*, ném. *amerikanischer Nußbaum*, ol. *legno di noce nero d'America* (PN.), port. *nogueira-americana* (LH.) és ro. *nuc american* (EL.) nevének megfelelője. Használatos Amerikában az előfordulására utaló ang. *eastern black walnut* (uo.), azaz 'keleti feketedió' neve is.

bogyós púposcserje J. *Gaylussacia baccata* (P. 382). Észak-Amerika északkeleti részén honos alacsony, lombhullató cserje. A kékesfekete, érett bogyó ehető, húsos és édes.

Az 1872-ben Karl Heinrich Emil Koch által adott latin szaknyelvi binómen (Dendrologie 2: 93) mintájára alakult a *bogyós* faji jelző, a lat. *baccata* jelentése szintén 'bogyókkal díszített, bogyós'. Az amerikai áfonya nevével alkották a bogyók fekete színére utaló ang. *black huckleberry* (EL.) elnevezését. Ugyancsak az áfonyára hasonlító bogyótermésekre utal sv. *bockbär* (GRIN.), észt *vaigu-ebamustikas*, cs. *borůvkovník bobulatý* és fr. *Gaylussaccia à fruits bacciformes* (LH.) elnevezése. A bogyós púposcserjének volt is a botanika latin szaknyelvében az áfonya nemzetségbe való besorolásának megfelelően *Vaccinium glabrum*, *Vaccinium parviflorum*, illetve *Vaccinium resinum* szinonim neve.

amerikai gesztenye(fa) *J. Castanea dentata* (P. 328). Észak-Amerika keleti részén őshonos. Édes termését egykor a nagyobb városok utcáin nyílt tűzön sütve árulták.

Nevének a korábbi, Constantine Samuel Rafinesque által 1817-ben közzétett latin szaknyelvi *Castanea americana* (Fl.Ludov. 134) honosságra utaló binómen volt a mintája, ennek szó szerinti megfelelője a faj neve a legtöbb nyelvben; vö. ang. *American chestnut* (EL.), fr. *châtaignier d'Amérique*, ném. *amerikanische Kastanie*, sv. *amerikansk kastanj* (GRIN.), blg. *американску кемен*, cs. *kaštanovník americký*, dán *amerikansk kastanje*, holl. *amerikaanse kastanje*, észt *ameerika kastanipuu*, fi. *amerikankastanja*, gör. *αμερικάνικη καστανιά*, ol. *castagno americano*, le. *kasztan amerykański*, port. *castanheiro-americano*, or., ukr. *американский каштан*, sp. *castaño americano*, tör. *amerika kestanesi* (PN.). A mai latin szaknyelvi binómen 'fogazott' jelentésű *dentata* faji jelzője alapján társneve az erősen fogazott, kihegyesedő, elkeskenyedő vállú levelekre utaló fr. *châtaignier à feuilles dentées*, cs. *kaštanovník zubatý*, gör. *καστανιά η οδοντωτή*, le. *kasztan zębaty*, or. *каштан зубчатый* és az ang. *toothed chestnut* (uo.). A fa gesztenye termésének Amerikában a *bread tree*, azaz 'kenyérfa' nevet adták, mert olyan magas a keményítőtartalma, hogy lisztet készítettek belőle.

amerikai szilva *J. Prunus americana* (P. 467). Észak-Amerikában őshonos. A lédús és édes gyümölcsseit nyersen fogyasztják, bor, kompót és lekvár is készül belőlük.

Neve az eur. *American plum* 'ua.' (GRIN.) tükörfordításával került a botanika magyar szaknyelvébe. Számos európai nyelvben megvan szó szerinti megfelelője; vö. fr. *prunier américain*, ném. *amerikanische Pflaume*, *Amerikapflaume*, port. *ameixeira-americana*, sp. *ciruelo americano*, sv. *amerikansk plogmon* (uo.), dán *amerikansk blomme*, észt *ameerika ploompüü* (LH.), ukr. *слива американська* 'ua.' (W.). Valamennyi a latin szaknyelvi *Prunus americana* binómen mintájára keletkezett, amelyet Humphry Marshall tett közzé 1785-ben (Arbust.Amer. 111). Az ő neve örződik meg a faj ang. *Marshall's large yellow sweet plum* (W.; R. 1793: *large yellow sweet plumb* [Nemnich 4: 1067]), vagyis 'Marshall nagy sárga, édes szilvája' elnevezésében is.

Az *amerikai szilva* terminus megfelelői gyakran szerepelnek bővítményekkel ellátva; vö. fr. *prunier rouge américain* (W.), ang. *American red plum* (GRIN.) és *American wild plum* 'ua.' (LH.), azaz 'amerikai vörös szilva', illetve 'amerikai vadszilva', az utóbbi tükörfordítása a ném. *amerikanische Wildpflaume* 'ua.' (W.). A 'vadszilva' jelentésű ang. *wild plum* (EL.; R. 1887: Ann.rep. Board 576, 1913: AFT. 621) neve ugyancsak használatos bővítményekkel; vö. *wild red plum* és *wild yellow plum* (LH.; R. 1859: FC. 357), vagyis 'vörös vadszilva', illetve 'sárga vadszilva'.

Társneve a *keleti cseresznyeszilva* (P. 240), mert elsősorban Észak-Amerika keleti felén fordul elő, további társneve az ang. *goose plum* (GRIN.), azaz 'libaszilva', valamint a gyakori élőhelyére utaló *river plum* (EL.) és ném. *Prärie-Pflaume* (W.), vagyis 'folyami szilva' és 'prériszilva'.

elefántormány *J. Proboscidea lousianica* (P. 275). Lágyszárú növény a Martyniaceae családban. A fiatal terméseket Amerikában konzerválják, salátaként fogyasztják.

Zoomorf metaforikus terminus; a ném. *Elefantenrüssel* (M. 105) 'ua.' tükörfordítása. Mintája a latin szaknyelvi *Proboscidea* nemzetségnév, amely a lat. *proboscis*, genitív *proboscidis* 'ormány' (< gör. *proboszksz* 'elefántormány') szóból képzett. A növénynek ismert *elefántfő*, *zergeszarv*, *ördög-szarv* (MNöv. 144) társneve is a magyarban. A *zergeszarva* (T.), *zergeszarv* (P. 275; R. 1911: ua. 'Martynia' (Nsz. 338), 1966: ua. 'Proboscidea / Martynia p. p.' (MNöv. 144)] szintén metaforikus terminus, a ném. *Gemsenhorn* 'ua.' (PbF. 498), *Gemshorn* 'ua.' (G. 507) tükörfordítása. Az *ördög-szarv* pedig a ném. *Teufelskralle*, *Teufelsklaue* 'ua.' (www.amazon.de), azaz 'ördögkarom' mintájára jött létre. Az angolban is használatos *devil's claw* és *ram's horn* (EL.), vagyis 'ördögkarom', illetve 'kos szarv', valamint *devil's breath*, *devil's snot* (www.carnivorousplants.org) neve.

A sok ormány, szarv, karom szóval alkotott összetett terminus esetében a névadás szemléleti háttérében a hajlós hegyű, hosszúka szarvhoz vagy ormányhoz hasonlítható gyümölcs áll. A termésnek hajlított, a végén keskenyedő alakja hasonlatos az elefánt ormányához, a zerge vagy éppen az ördög fejéhez, szarvához. A termés parenchimatikus külső fala csak a teljes száradás után lökődik le. Ekkor előtűnik a keményre fásodott, koromfekete színű, erősen szűrös endokarpium, a jellegzetes, dekoratív szarvképződmény. A termés a válaszfalak mentén nyílik fel, miközben a szarv két ága erősen kifelé hajlik.

Társneve még a *kürtvirág* (T.). A németben a *Vogelfrucht* (www.amazon.de), azaz 'madár-gyümölcs' társneve arra utal, hogy a termés a madarak tápláléka. Érdekes a növény ang. *aphid trap* (EL.), azaz 'levéltetű csapda' elnevezése.

homokikörte *J. Peraphyllum ramosissimum* (P. 450). Észak-Amerikában őshonos. A nyár végén érő gyümölcsét nyersen, vagy főzéssel feldolgozva fogyasztják.

Neve a ném. *Sandbirne* 'ua.' (G. 469; R. 1906: Ill.Handb. 1: 713) tükörfordítása. Sárga gyümölcse a névadási szemlélet háttere. Az angolban almához hasonlítják inkább; vö. ang. *wild crab apple* (EL.), azaz 'vad rákalma', illetve *squaw-apple* (GRIN.), vagyis 'squaw-alma', azaz 'indián asszony alma', a sokoldalúan hasznosítható őshonos cserjét az indián feleségekről nevezték el. A latin szaknyelvi *Peraphyllum* (< sp. *pera* 'körte'; gör. *phýllon* 'levél') generikus név az ágak hegyén sűrűn növő lomblevelekre utal. A latin *ramosissimum* (< lat. *ramosus* 'elágazó, ágas' < lat. *ramus* 'ág') faji jelző pedig a sűrűn, gazdagon elágazó ágakra, szárazra, akárcsak a homokikörte cs. *listkovec vétevnaj* (W.) elnevezése.

himalájai borágófa *J. Ehretia dicksonii* (P. 365). Kelet-Ázsiában honos. A termés ehető, csonthéjas gyümölcs, 4-5 mm átmérőjű, éretten narancssárga színű.

A *borágó* (< középlat. *borago*, ófr. *borrace* [G. 103]) a *Borago* nemzetség neve (P. 50), a himalájai borágófa is a borágófélék (*Boraginaceae*) családba tartozik. A *himalájai* faji jelzőnek a honosság az alapja. Társneve a *bozontos borágófa* (P. 365), a kuszán növő ágaira utal. A kí. *cu kang shu* (GRIN.) nevének is 'durva-pelyvafa' a jelentése. A latin szaknyelvi *Ehretia* generikus névben 1756 óta a német növényfestő, Johann Georg Dionys Ehret (1708–1770) neve őrződik meg, aki Linné 1737-ben kiadott *Hortus Cliffortianus* című művét illusztrálta. Az *Ehretia dicksonii* fajt a skót botanikus és természetudós, James Dickson (1738–1822) tiszteletére nevezték el 1862-ben. A fajnak korábban, 1824-ban *Ehretia macrophylla* volt a neve, a *macrophylla* (< gör. *makrósz* 'nagy, hosszú' és *phýllon* 'levél') faji jelző a hosszú levelekre utal.

Az *Ehretia microphylla* (< gör. *micrósz* 'kicsi'; *phýllon* 'levél') pedig a *kislevelű borágófa* (W.). Társneve a *fucsien tea* és a *Fülöp-szigeteki tea* (uo.), mindkét elnevezés tükörfordítással keletkezett; vö. ang. *fukien tea tree*, illetve *philippine tea tree* 'ua.' (uo.). A németben ugyancsak *Fukientee*, illetve *philippinische Tee* (G. 223) a neve. Kínában *ji ji shu* (GRIN.) néven ismerik.

vadkakaó *J. Pachira aquatica*, *macrocarpa* (P. 444). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Termését nyersen, főzve vagy sütve fogyasztják, lisztnek is megőrlik.

Noha nevének a francia, spanyol vagy német megfelelői korábbról adatolhatók, valószínűleg az ang. *wild cocoa* 'ua.' (GRIN.; R. 1819: *wild cacao* [Cycl.R. 6: 609], 1904–1905: ua. [Bull.miscT. 6: 109], 1914: *wild cocoa* [Hall 265]) tükörfordítása. A magyar név csak késői felbukkanású, a korábbi forrásokban nem is tárgyalják a fajt. Szó szerinti megfelelője még a port. *cacau selvagem* (EL.), sp. *cacao silvestre* (uo.; R. 1784: Part.P. 333), ném. *wilder Kakaobaum* (EL.; R. 1793: Nemnich 1: 449), fr. *cacao sauvage* 'ua.' (FA.; R. 1781: Suppl.Pl. 314, 1827: Dict.Cass. 12: 577). Honosságra utaló faji jelzővel fr. *cacao sauvage de Guiane* (W.), azaz 'guyanai vadkakaó'.

Társneve az *álkakaó* (P. 264), másutt a sp. *cacao de monte* (EL.), azaz 'hegyi kakaó', ang. *forest cocoa* (R. 1914: Hall 265), vagyis 'erdei kakaó'. A faj igen korai neve Mexikóban a sp. *xiloxochitl* (W.; R. 1781: Suppl.Pl. 314, 1784: Part.P. 333, 1793: Nemnich 1: 449), amelynek minden bizonnyal az aztékok által használt terminus az alapja. Ugyancsak régi, 1793-tól adatolható neve az ang. *digitated Caroline* és a fr. *Caroline du Mexique* (uo.), ezek a fajnak egy későbbi rendszertani besorolása szerinti *Carolinea* generikus névvel jöttek létre, akárcsak a braziliai port. *carolina embiruçu* 'ua.' (LH.). A latin szaknyelvi *Carolinea* nemzetségnévet Carl Linné adta 1781-ben (Suppl.Pl. 314), vele Karl Friedrich von Baden nagyherceg felesége, Louise Karoline Princess von Hessen-Darmstadt (1723–1783) nevét kívánta megörökíteni, aki jeles botanikus volt, Linnével levelezett, és a Karlsruher Schloßgarten számtalan egzotikus növényét a Linné-féle binominális rendszer szerint osztályozta. A vadkakaó fajneve a *Carolinea princeps* volt.

A botanikai nomenklátúra szabályai szerint az első érvényes közlés okán végül mégiscsak a *Pachira* maradt a generikus név, amelyet Jean Baptiste Aublet adott 1775-ben (Hist.Pl.Guiane 2: 725), aki 1762 és 1764 között gyűjtőutat tett Guyanában. A latin szaknyelvi *Pachira* nemzetség-

név egy Guyanában beszélt kreol nyelvből származik, a *pakira* (W.) ott a pekari 'Tayassu' neve, ez a párosujjú patás disznóféle állat nagy fogyasztója a vadkakaó gyümölcsének. Földrajzi névvel, Francia Guyana fővárosának, Cayenne-nek a nevével alkották a vadkakaó régi fr. *pachirier de Cayenne* (R. 1793: Nemnich 1: 449) elnevezését. A névben szereplő fr. *pachirier* (W.), valamint a sp., le. *pachira*, or. *naxupa* (uo.), ném. *Pachirabaum* (Pfl.) és az észtpahhiira 'ua.' (LH.) természetesen a latin generikus név megfelelője.

A vadkakaó hasznos termésére utal ang. *provision-tree* (GRIN.; R. 1883: Morris 85), azaz 'élelmiszerfa' elnevezése. Ugyancsak gyümölcse alapján adtak a vadkakaónak más gyümölcstermő fajok neveivel alkotott terminusokat is. Igen gyakori e nevekben a gesztenye megfelelője; vö. ang. *Malabar-chestnut* 'malabári gesztenye' (GRIN.), fr. *châtaignier sauvage* (uo.; R. 1784: Part.P. 333), ang. *wild chataigne* (R. 1912: Bull.misc.T. 175) és sp. *castaño silvestre* (EL.), azaz 'vadgesztenye'. A fr. *chataigne maron* 'barna gesztenye' (R. 1914: Hall 265) az érett termés színére utal. Helyneves elnevezése a port. *castanheiro do Maranhão* (EL.), végül a vizes élőhelye az alapja port. *castanheira da água* (uo.), ném. *Wasserkastanie* (Pfl.), ang. *water-chestnut* és sp. *castaño de agua* (GRIN.), vagyis 'vízi gesztenye' nevének. Mivel a faj igen gyakori előfordulása Guyanában, honosságra utaló faji jelzőt kapott a gesztenye megfelelői mellé; vö. sp. *castaño de la Guayana* (uo.), fr. *châtaignier de la Guyane* (uo.; R. 1836: ua. [Duchesne 216], 1878: *chataigne de la Guyane* [ÖBZ. 33]), ang. *Guiana-chestnut* (GRIN.; R. 1934: Pl.Inv. 111: 55), port. *castanheiro da Guyana* (EL.), azaz 'Guyana-gesztenye', 'guyanai gesztenye'. A vadkakaó termésének kellemes ízét a mogyoróhoz, illetve a dióhoz is hasonlítják; vö. fr. *noisetier de la Guyane* 'guyanai mogyoró' (uo.), illetve fr. *noix de Malabar* 'malabári dió' (W.) és ang. *sabanut* 'sabadió' (GRIN.), de olvasható megkülönböztető faji jelzős sp. *zapote bobo* (EL.) és *zapotolongo* (uo.; R. 1867: *sapoto-longo* [Ann.Sci. 17: 319]), azaz 'bolond, illetve hosszú zapota' neve is. A braziliai port. *mamorana* (EL.) elnevezése a papája port. *mamão* nevének és a tapi indián *rana* 'hasonlóság' (W.) kifejezésnek az összetétele, jelentése tehát 'a papájához hasonló'.

A vadkakaó vizes élőhelyére latin szaknyelvi *aquatica* faji jelzője, valamint számos társneve utal a 'mocsári', 'parti', 'folyami', illetve 'vízi' faji jelzőkkel; vö. ném. *Sumpf-Rasierpinselbaum*, sv. *strandkastanj* (GRIN.), fr. *cacaoyer-rivière*, sp. *cacao de playa*, *zapote de agua*, *ceibo de agua* (EL.), ném. *Wasserkastanie* (Pfl.), cs. *bombakopsis vodni*, észtpahhiira (LH.), holl. *watercacao*, fr. *pachirier aquatique*, le. *pachira wodna*, or. *naxupa водная* (W.). A hosszú nyélen növő, bojszerűen álló porzói alapján 'ecsetfa' nevet is kapott; vö. fi. *sutipuu*, illetve *kastanjasutipuu* 'gesztenye-ecsetfa' (uo.) és ném. *Rasierpinselbaum* 'borotvaecsetfa' (EL.). Igen sok társneve használatos Dél-Amerikában, például a braziliai port. *monguba*, *mungaba* (uo.) és a földrajzi neves *paineira de Cuba* (W.), valamint a sp. *malparia pachira*, *cacao cimarrón*, *ceibo de arroyo*, *chila blanca*, *imbiriçu*, *jelinjoche*, *pumpunjuje*, *quirihillo* (uo.). Szobanövényként a kereskedelembe ném. *Zierkastanie* (www.helpster.de), azaz 'díszgesztenye' neve is olvasható.

A vadkakaó öt összefonódott (vagy inkább összefonott) törzsű bonsai változatát régóta szerencsehozónak tartják, ezért kapott „szerencsehozó vagy pénzhozó fa” nevet is. Különböző magyarázatok születtek erre a hagyományra, a feng shui szerint az ötszörösen összefonódott fa az öt őselemt szimbolizálja: fém, fa, víz, tűz, föld. Egy legenda szerint Tajvanon egy szegény kertész a szívós növény három hajlékony szárát összefonva nevelte, jól el tudta adni, és elnevezte pénzhozó fának. Mindenesetre a vadkakaó számos társneve ilyen értelmű; vö. fr. *arbre à argent* (www.fruitymag.com), *arbre à monnaie*, ang. *money plant*, *money tree*, ki. *fācái shu* (W.), azaz 'pénznövény', 'pénzfa'. Hasonneve a ném. *Glückskastanie* (uo.) és az ang. *good luck tree* (www.bonsai-boy.com), vagyis 'szerencsegesztenye', illetve 'jószerencsefa'. A kereskedelembe ilyen neveken értékesítik, Kelet-Ázsiában piros szalaggal vagy más díszítéssel ajándékozzák, hogy a vállalkozásoknak szerencsét hozzon, tajvani exportja 2005-ben 7 millió dollárt hozott a mezőgazdaságnak.

A vadkakaó egyik latin társneve a *Pachira macrocarpa* (P. 444; GRIN.), ám van ahol ezt külön fajként kezelik, és a 'nagy gyümölcsű' jelentésű latin szaknyelvi *macrocarpa* (< gör. *makrosz* 'nagy, hosszú', gör. *karposz* 'gyümölcs') faji jelző alapján létrejött ang. *large-fruited provision tree*, cs. *bombakopsis velkoplodý* (LH.) és fr. *pachirier à gros fruits* (EL.) nevét közlik.

Rácz János

Peter Trudgill: Sociolinguistic typology (Social Determinants of Linguistic Complexity). Oxford University Press 2011. 236 pp.

Peter Trudgill *Sociolinguistic typology* című kötetében a nyelv és a társadalom kapcsolatát összetett szempontrendszerrel kialakítva új nézőpontból tárja eléink. Nemcsak eddig feltáratlan összefüggéseket láttat, hanem megállapításait rendszerbe is foglalja.

Trudgill a kötetet William Labovnak dedikálja, és emellett számos kutatónak köszöni meg az együttműködést és a segítséget. Ebben az összegző művében szociolingvisztikai, dialektológiai, történeti nyelvészeti és nyelvtipológiai szempontok figyelembevételével vizsgálja a világ különböző nyelveit. Bevezetőjében kiemeli munkájának spekulatív jellegét: a pontos szabályszerű változásokkal szemben a nem szükségszerűen bekövetkező tendenciákra helyezi a hangsúlyt. Gondolatokat vet fel, nem statisztikákat elemez, lehetőségeket tár eléink, egyúttal az ellenérveket sem rejti véka alá. A hat fő fejezet szisztematikusan egymásra épülve, gazdag példaanyaggal támasztja alá a logikusan, következetesen felépített gondolatmenetet. Az utolsó két fejezet esettanulmány, amelyekben többek között a fonológiai rendszerek változását, sajátosságait elemezve szemlélteti megállapításait.

Korábbi kutatási eredményekre támaszkodva azt boncolgatja, hogy az egyes nyelvekre miért éppen egy adott struktúra jellemző, és ennek vajon mi lehet a társadalmi oka. A jelenségek feltárása során a miért és a hogyan kérdéseire keresi a választ. A nyelv és a társadalom kapcsolata leginkább a különböző nyelvek szókészletében mutatkozik meg, de esetenként bizonyos grammatikai (pl. grammatikai nem, udvariassági formák grammatikai jelölői, névmások speciális használata földrajzi speciális környezetben) és akár fonológiai különbségekben is megtaláljuk nyomait. Kötetében számos példát hoz erre: az ismert lapp nyelvi példákkal a 'hó' különféle megnevezéseire, a tibetoburmai nyelv különféle irányjelölő prefixumaira és más olyan jelenségekre, amelyek bizonyos nyelvi elemek és a klimatikus viszonyok, a földrajz, valamint magától értetődő módon a kultúra kapcsolatának összefüggéseire világítanak rá. A nyelvi jelenségek és a társadalmi tényezők között meghúzódo egyértelmű korreláció mellett ugyanakkor több esetben nem találni kapcsolatot. A kötetben ezeknek az okoknak a feltárására tesz kísérletet Trudgill. A szerző a szociokulturális jelenségeket a nyelvi változással együtt vizsgálja, és arra keresi a választ, hogy a kultúra milyen módon hat a nyelvi struktúrára.

A nyelv különböző szintjei különbözőképpen változnak: a lexikális, a fonológiai, a pragmatikai változásokkal szemben a grammatikai jegyek stabilabbak. Egyes nyelvek és nyelvjárások eltérő ütemben: az egyik gyorsabban, a másik lassabban változik. Mindennek hátterébe a szerző a beszélőközösségek kapcsolatai közti különbözőséget állítja – ez ad magyarázatot a lehetséges eltérésekre.

Gondolatmenetének középpontjában a nyelvi komplexitás és egyszerűsödés vizsgálata áll, de a szerző hangsúlyozza ugyanakkor azt is, hogy e jelenség nem értelmezhető, ha a nyelvben az egyszerűsödést valamely részrendszer bonyolultabbá, komplexebbé válása ellensúlyozza. Elsősorban a morfológiai, morfoszintaktikai jegyeket kutatja – fontos látnunk tehát, hogy megállapításainak az érvényessége ezekre a területekre koncentrálódik. Ez egyfelől a többi nyelvi szint figyelmen kívül hagyása miatt tekinthető hiányosságnak, másfelől viszont ez a redukció szükségszerű a megfelelő folyamatok láttatásához.

Trudgill mellett érvel, hogy a nyelvi változásra erősen hat a beszélőközösségek közti kapcsolatnak vagy izolációnak a foka; a közösség relatív társadalmi stabilitása vagy instabilitása. A kapcsolat gyenge foka és a stabil társadalmi körülmények lassan végbemenő változásokat eredményeznek. A kapcsolatoknak különböző típusai határozhatók meg. A nyelvészajátításnak döntő szerepet tulajdonít. A kapcsolatot egyszerűsödési folyamatként értékeli, amely relatíve szerkezeti egyszerűsödéssel jár – ahogy ez a pidgin és a kreol nyelvek esetében is történik. A lingua francaként használt nyelvek morfológiai egyszerűsödést (pl. a morfológiai kategóriák csökkenését, a szabálytalanból szabályossá változó formákat) eredményeznek, ugyanakkor a kreol nyelveknek tendenciózusan komplexebb

tulajdonságai fejlődnek ki a kapcsolat fokának gyengülésével. Nyelvtörténeti példák alátámasztják, hogy intenzívebb kapcsolatok során az egyszerűsödés folyamata is jelentősebb mértékű, de ezzel együtt a földrajzi izoláltságnak is szerepe van a nyelvi változásokban. A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az egyszerűsödés a kapcsolat magas fokának nem teljesen egyértelműen megíósolható eredménye.

Trudgill, még ha nem is tud adni minden esetben precíz meghatározásokat, de komoly hangsúlyt fektet művében a definíciók kifejtésére, a fogalmi keretrendszer kijelölésére: a nyelvtipológia képviselői ugyanis eltérő elméleti háttérrel közelítenek a kötetben is kifejtett problematikához, a szociolingvistákkal szemben ellentétes álláspontot képviselnek, rendszerükben a nyelvek közti kapcsolat egyáltalán nem tekinthető egyszerűsödésnek. A szociolingvisztikai megközelítés szerint a felnőtt L2 beszélők szerepe meghatározó ebben a kérdésben. Az ő esetükben az új nyelv pidginizálódik, ez az egyszerűsödés alapeleme. E szempontrendszer alapján a felnőtt L2 beszélő a kritikus társadalmi tényező. Ebből a megközelítésből a komplexitásfogalom a nehézséggel azonosítható, amely a felnőtt L2 beszélők nyelvelsajátítási jellegzetességeiből adódik. Számukra a könnyű és nehéz kérdésében a szabályszerűség és az átlátható formák megléte a meghatározó. Ebből következik, hogy az idegennyelv-tanulók számára a nyelvi szerkezetek egyszerű volta segíti és könnyíti a tanulhatóságot. (A tipológusok fogalomrendszerükből a nehézséget határolják el, ők az összetettségre helyezik a hangsúlyt.) Abban az esetben, amikor az anyanyelvi beszélők a nyelvet generációról generációra örököltik, a nem anyanyelvi L2 beszélők egyszerűbb nyelvváltozatának nincs hatása a nyelvek közti kapcsolat esetén. Trudgill ezt a küszöböt vagy határértéket az anyanyelvi beszélők 50%-ában határozza meg. Éppen ezért a mai európai nagyobb nyelvváltozatok, mint például a standard angol, nem alkalmasak e jelenségek alakulásának a tanulmányozására – legalábbis mai állapotukban, de a német és egyes skandináv nyelvek történetéből ebben a kérdésben is releváns adatokkal szolgál a szerző.

Trudgill nem győzi hangsúlyozni, mennyire jelentős szerepe van a közösségek közti kapcsolat mértékének, intenzitásának a nyelvi változásokban, de többször felhívja a figyelmünket arra is, hogy nem szabályszerűen, feltétlenül bekövetkező folyamatokról van szó és nem szükségszerű tendenciákról, változásokról, hanem az egyes nyelvi változások mögött meghúzódó közös jegyekről. Más társadalmi paraméterek is figyelembe veendő a kapcsolatok foka és az elszigeteltség mellett: így a stabilitás vagy instabilitás, a beszélőközösségek mérete, a szociális hálók sűrűsége és a közösségekben megosztott információk mennyisége. E faktorok figyelembevételével tudjuk értékelni és objektív keretekben láttatni a változási folyamatokat. E faktorok megléte, hiánya, illetve magas, alacsony volta meghatározó tényező a vizsgált nyelvi változások során. Ezen tényezők együttese világíthat rá azokra az összefüggésekre, amelyek a társadalmi szempontokat is figyelembe vevő nyelvi változások hogyanjára adhatják meg a választ. A világ minden tájáról vizsgálja a nyelveket, néhányukat történeti változások során is: ilyen például az egyeztetés a különböző nyelvek közti és időbeli változások szerinti alakulásának a tárgyalása. Szociálpolitikai szempontokat figyelembe véve elemzi a nyelvek közti érintkezések intenzitását: a nagyobb intenzitású kapcsolatokat és a kisebb, zártabb közösségek alakulását, amelyeknél generációkon át zavartalan nyelvi állapotok öröklődnek szinte idegen nyelvi hatás nélkül. A nyelvi mechanizmusokat elsősorban morfológiai, morfoszintaktikai szempontból elemzi, de különösen részletező a fonológiai rendszereket alapul vevő fejezete, amelyben dél-afrikai, polinéziai, hawaii stb. nyelvek fonémakészletét veszi górcső alá az említett társadalmi faktorok tekintetében. Nem hagyja figyelmen kívül a nyelveknek a növekvő populáció és a nagymértékű mobilitás miatti változásának vizsgálatát sem.

Saját kutatásai mellett Trudgill legalább akkora hangsúlyt fektet a vonatkozó tudománytörténeti munkák bemutatására, a téma különösen változatos, egymástól markánsan eltérő és egymással polemizáló téziseinek az ismertetésére is. A szerző felhívja a különféle megközelítései közti különbségekre a figyelmet: mely nyelvészeti irányzat, diszciplína mely szempontrendszer szerint vizsgálódik.

Összességében tehát a következő meghatározó társadalmi jellemzők meglétével számol a nyelvi változások tekintetében: a kapcsolatnak vagy az izolációnak a foka; a közösség relatív társadalmi stabilitása vagy instabilitása, a beszélőközösség mérete, a szociális háló sűrűsége, a közösségi megosztott információ mennyisége. Ezek azok a paraméterek, amelyek megléte, hiánya, alacsony vagy erős volta összefüggésbe állítható egymással és a nyelvi változások alakulásával.

A nyelvi változások hosszú időtávú folyamatok, Trudgill ezt több esetben történeti adatokkal támasztja alá, mint például a nyelvtipológiai változások szempontjából a nyelvtípusok körforgását

is. Nyelvtörténeti adatok szabályszerűségeit vizsgálva arra következtet, hogy bizonyos grammatikai formák, mint például a főnevek inkorporálódása, vélhetően már nem tér vissza a modern társadalmak nyelveibe, és kivesznek a világ nyelveiből úgy a szokatlanul nagy, mint a szokatlanul kicsi fonématarományok is. A szerző kötete végén a további változási tendenciákat is prognosztizálja. Úgy véli, túlsúlyba kerülnek az egyszerűsödési folyamatokat érvényre juttató változások, hiszen a szokásos módon, tömegek által tanult idegen nyelvek esetében a felnőtt L2 tanuló számára tanulhatóbbá kell válnia a nyelveknek. Hosszú távon ez egyszerűsödéshez, redukcióhoz vezet.

Peter Trudgill kötete összeszedett, logikus felépítésű, arányosan tagolt; világosan kifejtett gondolatmenete révén jól követhető, áttekintő elemzését adja a nyelvek szociolingvisztikai, tipológiai, diakróniai, nyelvelsajátítási folyamatokról és a nyelvek közt létrejövő kapcsolatok lényegéről, ezzel együtt megfogalmazásaiban a tételek kinyilatkoztatás helyett óvatos hipotéziseket tár elénk. Mindazok számára nélkülözhetetlen forrásmű, akik a nyelvi változásokat, a nyelv és a társadalom viszonyát nemcsak a felszíni jelenségek alapján, hanem a mögöttes okok feltárásával a korábbiaktól eltérő szempontrendszer alapján kívánják megismerni.

Kiss Margit

Benő Attila – Fazekas Emese – Zsemlyei Borbála szerk. Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában. XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus Kolozsvár, 2014. április 24–26. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015. 365–374.

2014-ben Kolozsvár volt a XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus színhelye. Ez volt az első alkalom, hogy a mai Magyarország határain kívül sikerült megrendezni a Magyar Alkalmazott Nyelvészet és Nyelvtanárok Egyesületének évente sorra kerülő kongresszusát. A színhely ötlete (mint annyi jó ötlet) Szépe Györgytől, a MANYE egykori elnökétől eredt, aki 2004-ben a kolozsvári élőnyelvi konferencián jelezte, hogy jó lenne a közeljövőben alkalmazott nyelvészeti kongresszust is rendezni Kolozsváron, hiszen a feltételek adottak ehhez.

Az április 24. és 26. között tartott kongresszust a Babeş-Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Bölcsészettudományi Karának Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéke és a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete szervezte, a rendezvényt a Kolozsvári Akadémiai Bizottság (KAB), a Magyar Köztársaság Kolozsvári Főkonzulátusa és a Communitas Alapítvány támogatta. A kongresszus több mint 100 kutató aktív részvételével zajlott 12 szekcióban.

A tanulmánykötet 53 előadó 49 előadásának írott változatát tartalmazza. Az egyes tanulmányok a szerző neve, munkahelye, e-mail címe, a kulcsszavak és a tanulmány szövege után angol nyelvű kivonatot tartalmaz. Két plenáris előadás szövege nyitja meg a tanulmányok sorát:

Az egyik Szilágyi N. Sándor: *Nyelvészek felelőssége* című előadása, amelyben a szerző arra figyelmeztet, hogy a nyelvészek, ellentétben a közhiedelemmel, mesterséges beavatkozással nemcsak javítani tudják a nyelvet, hanem bizony rontani is, és aki nyelvhasználati tanácsokat osztogat, az ezt nagyon is szem előtt kellene hogy tartsa: hátha ő maga téved, és akkor baj is lehet belőle. Egyik idézett példája: 1. A *külömb* és származékai: *külömben*, *külömböző*, *külömbség* stb. Ezek azért vannak *m*-mel írva, mert így vannak magyarul, meg sem tudjuk mondani, mióta, hiszen a *-z* képzős alakokra már a 15. századból vannak adataink. A nyelvészek „kiderítették”, hogy a *külömb* valójában a *külön* szó *-b* fokjeles alakja, és ebből egyfajta hiba lett, hiszen előírták mindenkire kötelező szabállyal, hogy ezeket – a szóelemzés elve szerint – eszentül *n*-nel kell írni. Azóta minden egyes iskola minden egyes tanulójának meg kell tanulnia, hogy ezeket *n*-nel kell írni.

A második példa a személyragos igeekötők: *rámförmedt*, *rámragadt*, *rámtehénkedett* stb. helyesírásához kapcsolódik. Egy terminológiai konvenció szerint a személyragos igeekötőket névmási határozószónak kell venni, tehát csak a különírt példák a helyesek, pedig a beszélők egyetlen szónak érzik őket. A szerző javaslata: a személyragos igeekötőket nyugodtan egybe lehetne írni az igével, írhatók külön is, és írják mindig úgy, ahogy erre a helyzetre jobbnak érzik. Írják külön, ha arról van szó, hogy valaki *hozzám jön vacsorára*, és írják egybe, ha *hozzámjön feleségül*.

A második plenáris előadáson Fóris Ágota, a 2006-os gödöllői kongresszuson bemutatott, *A terminusok és a terminológiai rendszer* című tanulmányát folytatva, most *A terminológia szerepe a többnyelvű Európában* címmel, a főbb terminológiai irányzatok és módszerek, valamint a ter-

is. Nyelvtörténeti adatok szabályszerűségeit vizsgálva arra következtet, hogy bizonyos grammatikai formák, mint például a főnevek inkorporálódása, vélhetően már nem tér vissza a modern társadalmak nyelveibe, és kivesznek a világ nyelveiből úgy a szokatlanul nagy, mint a szokatlanul kicsi fonématarományok is. A szerző kötete végén a további változási tendenciákat is prognosztizálja. Úgy véli, túlsúlyba kerülnek az egyszerűsödési folyamatokat érvényre juttató változások, hiszen a szokásos módon, tömegek által tanult idegen nyelvek esetében a felnőtt L2 tanuló számára tanulhatóbbá kell válnia a nyelveknek. Hosszú távon ez egyszerűsödéshez, redukcióhoz vezet.

Peter Trudgill kötete összeszedett, logikus felépítésű, arányosan tagolt; világosan kifejtett gondolatmenete révén jól követhető, áttekintő elemzését adja a nyelvek szociolingvisztikai, tipológiai, diakróniai, nyelvelsajátítási folyamatokról és a nyelvek közt létrejövő kapcsolatok lényegéről, ezzel együtt megfogalmazásaiban a tételek kinyilatkoztatás helyett óvatos hipotéziseket tár elénk. Mindazok számára nélkülözhetetlen forrásmű, akik a nyelvi változásokat, a nyelv és a társadalom viszonyát nemcsak a felszíni jelenségek alapján, hanem a mögöttes okok feltárásával a korábbiaktól eltérő szempontrendszer alapján kívánják megismerni.

Kiss Margit

Benő Attila – Fazekas Emese – Zsemlyei Borbála szerk. Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában. XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus Kolozsvár, 2014. április 24–26. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015. 365–374.

2014-ben Kolozsvár volt a XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus színhelye. Ez volt az első alkalom, hogy a mai Magyarország határain kívül sikerült megrendezni a Magyar Alkalmazott Nyelvészet és Nyelvtanárok Egyesületének évente sorra kerülő kongresszusát. A színhely ötlete (mint annyi jó ötlet) Szépe Györgytől, a MANYE egykori elnökétől eredt, aki 2004-ben a kolozsvári élőnyelvi konferencián jelezte, hogy jó lenne a közeljövőben alkalmazott nyelvészeti kongresszust is rendezni Kolozsváron, hiszen a feltételek adottak ehhez.

Az április 24. és 26. között tartott kongresszust a Babeş-Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Bölcsészettudományi Karának Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéke és a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete szervezte, a rendezvényt a Kolozsvári Akadémiai Bizottság (KAB), a Magyar Köztársaság Kolozsvári Főkonzulátusa és a Communitas Alapítvány támogatta. A kongresszus több mint 100 kutató aktív részvételével zajlott 12 szekcióban.

A tanulmánykötet 53 előadó 49 előadásának írott változatát tartalmazza. Az egyes tanulmányok a szerző neve, munkahelye, e-mail címe, a kulcsszavak és a tanulmány szövege után angol nyelvű kivonatot tartalmaz. Két plenáris előadás szövege nyitja meg a tanulmányok sorát:

Az egyik Szilágyi N. Sándor: *Nyelvészek felelőssége* című előadása, amelyben a szerző arra figyelmeztet, hogy a nyelvészek, ellentétben a közhiedelemmel, mesterséges beavatkozással nemcsak javítani tudják a nyelvet, hanem bizony rontani is, és aki nyelvhasználati tanácsokat osztogat, az ezt nagyon is szem előtt kellene hogy tartsa: hátha ő maga téved, és akkor baj is lehet belőle. Egyik idézett példája: 1. A *külömb* és származékai: *külömben*, *külömböző*, *külömbőség* stb. Ezek azért vannak *m*-mel írva, mert így vannak magyarul, meg sem tudjuk mondani, mióta, hiszen a *-z* képzős alakokra már a 15. századból vannak adataink. A nyelvészek „kiderítették”, hogy a *külömb* valójában a *külön* szó *-b* fokjeles alakja, és ebből egyfajta hiba lett, hiszen előírták mindenkire kötelező szabállyal, hogy ezeket – a szóelemzés elve szerint – eszentül *n*-nel kell írni. Azóta minden egyes iskola minden egyes tanulójának meg kell tanulnia, hogy ezeket *n*-nel kell írni.

A második példa a személyragos igeekötők: *rámförmedt*, *rámragadt*, *rámtehénkedett* stb. helyesírásához kapcsolódik. Egy terminológiai konvenció szerint a személyragos igeekötőket névmási határozószónak kell venni, tehát csak a különírt példák a helyesek, pedig a beszélők egyetlen szónak érzik őket. A szerző javaslata: a személyragos igeekötőket nyugodtan egybe lehetne írni az igével, írhatók külön is, és írják mindig úgy, ahogy erre a helyzetre jobbnak érzik. Írják külön, ha arról van szó, hogy valaki *hozzám jön vacsorára*, és írják egybe, ha *hozzámjön feleségül*.

A második plenáris előadáson Fóris Ágota, a 2006-os gödöllői kongresszuson bemutatott, *A terminusok és a terminológiai rendszer* című tanulmányát folytatva, most *A terminológia szerepe a többnyelvű Európában* címmel, a főbb terminológiai irányzatok és módszerek, valamint a ter-

minológia feladatainak és a szakmai kommunikációban betöltött szerepéről érkezett. A prágai, a bécsi és a moszkvai iskolához köthető, az 1930-as években kialakult irányzatot Teresa Maria Cabré és Eugen Wüster nyomán ismertette. Az irányzat jellemzője az, hogy előtérbe helyezi a nyelv kommunikációs funkcióit, a pozitivizmus elveit, a logikai-matematikai alapokat. Az 1990-es évektől Rita Temmerman, Teresa Maria Cabré és Pamela Faber művei nyomán a szociokognitív terminológia vált fontos irányzattá, ennek alapja a kognitív tudományok, a pszichológia és a mesterséges intelligencia kutatása. A 2000-es évektől az ismeretelmélet, a filozófia, a szemiotika és a szemantika alapján kialakult az az ontoterminológia, amely az információ és a tartalom közvetítését, az ember és a gép közötti kommunikáció megkönnyítését célozta. Ma a terminológia a speciális szakszókincssel, a speciális tudással/ismeretekkel és az ehhez kapcsolódó fogalmakkal foglalkozik. Ez a diszciplína megjelent a magyar felsőoktatásban, a doktori képzésben, és 2008-ban elindult a *Magyar Terminológia* című magyar nyelvű tudományos folyóirat is.

A kötet anyaga nem követi teljes mértékben a szekcióelőadások tematikai szerveződését, bizonyos szekciókat összevonva az alábbi témakörökbe csoportosulnak a tanulmányok:

Anyanyelv-pedagógia többségi és kisebbségi helyzetben

Kádár Edit a romániai magyar közoktatás általános képének (a magyar nyelv és irodalom oktatásáé) nagyfokú átgondolatlanságát, a szakmai megalapozottság hiányát, a tankönyvkiadás szakmai érdekeinek háttérbe szorítását bírálva olyan tananyag-fejlesztési projektet mutatott be, amely az érvényes V–VIII. osztályos tanterv leíró nyelvtani alapjainak a szövegértési, szövegalkotási kompetencia fejlesztésének alárendelt feldolgozását tűzte ki célul. A 2009/2010-es években megindult kezdeményezés a tantervi tartalmak feldolgozásának egy olyan lehetséges módját célozta meg, amely nem az ismeretátadásra van berendezkedve, hanem elsősorban a nyelvérzék, a nyelvi megformálásra való érzékenység fejlesztésére összpontosít. A feladatok útvesztőjében a tanár oktatására azt írják le, hogy az adott feladatsorral mit akarnak a szerzők megmutatni a nyelv működéséből, honnan hova akarják eljuttatni a diákot, milyen lépéseken keresztül, és útközben mi(ket) akarnak felfedeztetni, megtapasztaltatni, reflektálttá tenni stb. Mivel a tanterv nyelvi tartalmai részben ciklikus és koncentrikus elrendezésűek, részben a fordított piramissal modellálható nyelvi szintek hierarchiáját éltetik tovább, a szerzők úgy döntöttek, hogy eltekintenek a tanterv nyelvi tartalmainak évfolyambontásától, és ehelyett az adott tartalmakra vonatkozóan egy olyan oktható modell próbálnak ki, amely a gyermekek életkori sajátosságaihoz igazodik, egy követhető logika mentén.

Gaál Zsuzsanna: *Narrativitás és szövegértés* címmel a szövegértési-szövegalkotási kompetenciáról szól. A NAT alapján a Magyar nyelv és irodalom tantárgy fejlesztési feladatait sorolja a közoktatásban és a felsőoktatásban, majd Jerome Bruner elmélete alapján a narrativitás és a megismerés kérdését tárgyalja, összekapcsolja Kinyó László, a fejlődési folyamatok – gyerekek, serdülők, felnőttek – kérdéskörével. A narrativitás fogalmát összetett kategóriaként kezeli, amely az emberi megismerés egyik módja, amely egész életünkön átível. Megoldandó feladatként a szövegértési-szövegalkotási kompetencia fejlesztését, a szakszövegek narratívumként történő felfogását, elemzését jelöli ki.

Kiss Renáta: *Az olvasás korai szakaszának online diagnosztikus mérési lehetőségeit* tárgyalja. Az olvasási képességhez kapcsolja a fonológiai sajátosságot, a betű-beszédhang feldolgozását, a gyors automatikus megnevezést, ezek alapján állította össze, fejlesztette ki az olvasási folyamat alapját képező vizuális feldolgozás megértését, ez a megértés folyamatának részletesebb feltárását szolgálja, ötvözve a betűk vizuális és a hangok auditív hasonlóságát egy feladaton belül. A tesztek összeállításának során képet kapunk a szókészlet, a hangok és a szavak kiválasztási szempontjairól a fonológiai sajátosságok mérési lehetőségeiről, a betű-beszédhang megfeleltetés mérési lehetőségeiről online platform segítségével, a meghatározott ideig látható vizuális mintázatok azonosításáról, majd az olvasás háttértenyezőinek fejlesztési lehetőségeiről.

Kis Eszter és Tóth Eszter kutatásainak alapját egy általános iskola 4. és 6. osztályosok munkamemóriabeli, olvasási és szövegértési képességeinek tesztelése adta, amelynek eredményeit pszicholingvisztikai és szövegnyelvészeti szempontból vizsgálták. A méréshez Lukács és munkatársai kísérleti fázisú diszlexiaszűrő tesztjét alkalmazták, szövegértési feladatként pedig Benkes–

Petőfi kötetéből a kreatív-produktív megközelítés, a close technikával megvalósult verskiegészítést választották.

Bíró Andrea: *Nyelvek közötti hatás a spanyol, katalán és magyar nyelvek szimultán elsajátítása során* jelentkező problémákkal foglalkozott, röviden jellemezte a kétnyelvű nyelvelsajátítást, a kétnyelvű elsajátítás megközelítéseit, a kutatást, amelynek módszeréről és a korpusz gyűjtéséről szerzünk tudomást, végül a vizsgált személynél szól. Részeredményekről számol be: egy 2011-ben született, magyar édesanya és kolumbiai apa kislányáról van szó, a gyermek 30 hónapos koráig négy alkalommal használták a magyar nyelvű Communicative Development Inventoryt, háromszor a spanyol nyelvűt és kétszer a katalánt. 96 videofelvétel átírása és 77 kódolása alapján elkészült a CHILDES adatbázis, hogy később a Computerized Language Analysis programmal tudják elemezni.

Bartha Krisztina is a *Kétnyelvű gyermekek beszédértési folyamatait* vizsgálta azzal a céllal, hogy megismerje az alsó tagozatosok beszédértési folyamatait. Milyen szintű a felmért gyermekek beszédértése? Vannak-e különbségek a magyar–magyar és a vegyes családokban élő gyermekek beszédértése között? Milyen hatással van tananyelv (magyar vagy román tagozat) a gyermekek beszédértési folyamataira? A beszédértés folyamatait vizsgálva az eredmények azt a feltételezést igazolták, hogy a sztenderd értékekhez viszonyítva a tesztelt csoport elmaradást mutat, az életkorok szerinti lebontás azt mutatja, hogy az évek előrehaladásával csak kismértékű fejlődés figyelhető meg, 10 éves korra a tanulók megközelítik az elvárható szintet, a magyar–magyar családból jövő tanulók jobban teljesítenek, a magyar tagozatra járó tanulók beszédértése közelebb áll a sztenderd értékekhez, mint a román tagozatra járóké. Szükséges annak a nyelvnek a megerősítése, amelyet a gyermek a tanulási folyamatban használ, de a román tagozatra járó magyar tanulók magyar nyelvi fejlesztése is sürgető.

Idegennyelv-tanítás és magyar mint idegen nyelv

T. Nagy László *A közösségi médiák és a digitális videó a nyelvtanulásban* címmel azt bizonygatta, hogy a mozgóképet és hangot tartalmazó idegen nyelvű műsor (vagy tananyag) nyelvtanulásba való bevonása, felhasználása az ismeretsajátítás és a tudásmegőrzés folyamatában igen hatékony eszköz. Az alábbi kérdésekre kereste a választ: Milyen mozgóképet tartalmazó lehetőségek érhetők el a közösségi médiában? A fontosabbak: video-tananyagtár, videomegosztó, videoblog, vodcast, élő kapcsolat, virtuális jelenlét, többnyelvű videóadtfolyamok. Milyen mértékben célszerű a videót mint médiát felhasználni a nyelvtanulásban? Távoktatás, kiejtés gyakorlása/hallgatása, szövegértés gyakorlása, társalgás gyakorlása élő videokapcsolatban, szótanulás, nyelvtani ismeretek gyakorlása elsajátítása stb.

Kinek célszerű a közösségi médiák használata? Minden olyan nyelvtanulónak, akinek fontos a rugalmasság, a tér-idő és eszközfüggetlenség – vagy egyszerűen azoknak, akik szeretnek szórakoztatón tanulni. Melyek a közösségi nyelvtanulás hátrányai? Nem minden tartalom megbízható vagy ellenőrzött, nincs soha és semmilyen véglegesnek tűnő állapot, tananyag, mert ezek együtt változnak a közösséggel.

Meggyesné Hosszú Tímea és Lesznyák Márta: *A tanulásban akadályozott gyermekek idegennyelv-tanulásának aktuális kérdéseit* vizsgálta Magyarországon. A tanulási korlátok közé sorolhatók: a tanulási nehézség (betegség miatti lemaradás, nem megfelelő tanulási módszerek vagy tanulási stílus alkalmazása), a tanulási zavar (diszlexia, diszgráfia), hiperaktivitás, magatartási, beilleszkedési és tanulási zavar, a tanulási akadályozottság, például az alacsonyabb társadalmi rétegből származó és a roma gyerekek esetében. A tanulásban akadályozott gyermekek idegennyelv-tanulását törvény szabályozza: a 7. osztálytól kezdődően felsőfokú nyelvvizsgálával rendelkező gyógypedagógus végezheti a NAT alapján, a fő cél a beszédkézség és a beszédértés fejlesztése. A kutatók egy kérdőívet az intézmények, egy másikat a pedagógusok részére állítottak össze, 18 intézményből 20 pedagógustól kaptak választ. A kutatás eredményeként megállapítható, hogy a tanulásban akadályozott gyermekek idegennyelv-tanítása elhanyagolt területnek látszik, a hatékonyság vizsgálata külön kutatásokat érdemelne. A nyelvet tanítók képzése gyógypedagógiai szempontból hiányos, a speciális taneszközök a módszertani útmutatók is hiányoznak, és viszonylag nagy a pedagógusok fluktuációja.

Nagy Judit: *Az angol nem anyanyelvi változatainak értheitőssége: normák, attitűdök és a hallás utáni szövegértés viszonya* címmel osztotta meg gondolatait. A szerző a nemzetközi nyelvhasználatban számos eltérő akcentusú angol nyelvváltozat meglétét elfogadva, Rajadurai nyomán vallja, hogy az angol nyelv helyi és globális szinten is közvetítőnyelvként használatos. Ezért kutatásának célja választ adni a következő kérdésekre: Az anyanyelvi vagy nem anyanyelvi beszélőket ítélik mg kedvezőbben a hallgatók? Anyanyelvi vagy nem anyanyelvi beszélőket ítélik-e érthetőbbnek a hallgatók? Milyen kapcsolat fedezhető fel a beszélőkhöz kötődő attitűdök és a hallgatók szövegértési kérdéseinek mért valós megértés között? Az eredmények alapján a vizsgált anyanyelvi beszélőkhöz kötődő pozitív attitűdökhöz alacsonyabb fokú valós szövegértés társul. A nem anyanyelvi beszélők hatékonyabban tudták átadni a közlendő információt. Napjainkban inkább előtérbe kerülnek a beszélők szükségletei, identitása és a hatékony kommunikációt előtérbe helyező megközelítés.

Sárosdy Judit: *Kultúra közvetítése közmondásokon keresztül* címmel azt vizsgálta, hogy a közmondások tanításával hogyan bővíthetjük tanítványaink kulturális ismereteit. A szerző szerint a kommunikatív nyelvoktatás a kompetencia fejlesztése szempontjából tartalomközpontú, személyiségfejlesztő, tapasztalati és interkulturális. Ennek jegyében a szólások, közmondások elsajátításával a nyelvtanulók szociolingvisztikai kompetenciája fejleszthető, globális ismeretekre tehetnek szert a kultúra, földrajz, történelem területén. Wolfgang Mieder *Proverbs* című könyve alapján népi eredetű bölcsesség, görög–római eredetű, bibliai eredetű, középkori, latin eredetű és amerikai eredetű közmondások magyar és angol változatait párosítja. A közmondások életvitelhez köthető háttérét is több közmondással világítja meg. Például: „Az élet nem csupa sör és teke,„ angol közmondás magyar megfelelője: „Az élet nem fenékgig tejfel”.

Magyari Sára: *Kultúratanítás a magyar mint idegen nyelv oktatásában* című tanulmányában is azt hangsúlyozza, hogy a kompetenciaalapú idegennyelv-tanuláshoz ma már hozzárendeljük az interkulturális kompetencia fogalmát is. A Temesvári Nyugati Egyetemen 2010-ben indított program keretében a szerző nyelvórákat tartott, majd kultúra- és történelemtanítást is. Három alapelve építette fel az óráit: 1. A kultúratanításban a közvetlen környezet látható magyar jelek – névtáblák, intézmények, épületek stb. 2. A magyar vendéglátóipar és fürdőkultúra. 3 Nem bizonygatni létjogosultságunkat ezen a vidéken, hanem értéktelet nélkül megmutatni a kultúrát. Mindezekre példákat is sorol a szerző. A kommunikatív nyelvtanítás elengedhetetlen eleme a didaktikai játékok, a hangulatos órakezdés, a spontán nyelvvel megnyilvánulások, a kooperatív tanulási formák és a kritikai gondolkodást fejlesztő tevékenységek – hangsúlyozza a szerző, aki szerint rajtunk áll, hogy a románságnak megmutassuk értékes magyar kultúránkat, hogy emeljünk ki minden olyan eseményt, jelenséget, amely az európai nemzeteknek is értéket teremtett.

Fazekas Emese: *A magyar kultúra közvetítésének módjai a magyar mint idegen nyelv tanítása során* címmel a BBTE Bölcsészkarán 15 éve folyó fakultatív magyartanításról szolt. A bevezető gondolatok után a magyar mint idegen nyelv kompetenciáit és követelményeit foglalta össze – kulturális nyitottság, tolerancia (az idegen nyelvet beszélő népek kultúrájának a megismerése, elfogadása, kulturális értékeinek tisztelése), művészi élmény a nyelvórán (idegen nyelvű művész alkotások megismerése, az olvasott, látott vagy hallott műalkotásokkal kapcsolatos érzések és gondolatok megosztása másokkal szóban vagy írásban). A kultúra és országismeret keretébe az is beletartozik, hogy a nyelv megismerése mellett képes legyen telefonálni, tömegközlekedési eszközökön utazni, tájékozódni, vásárolni, étteremben rendelni, információt kérni, tájékozódni egyes városok, tájegységek, nevezetességek között. Nem lehet elhanyagolni az érzelmi (család, barát/barátnő stb.), a gazdasági okokat (áthallgatás magyarországi egyetemre, letelepedés, munkavállalás stb.) és egyéb indokokat.

Pelcz Katalin és Szita Szilvia: *Mit hallok? A MagyarOK 1. tananyag hallásértés-fejlesztési koncepciójának bemutatását vállalták.* A hallásértés mint a hiteles kommunikáció előfeltétele, a beszédértés komplex folyamatának komponensei, hallásértési feladatok mint a megértés folyamatának fejlesztése, a megértés szintjeinek spirális egymásra épülése, sokszínű szövegfajták fejlesztő hatása – olvashatjuk a tanulmány kulcsszavaiban. A szóbeli kommunikációhoz, a beszédhez elengedhetetlen a hallottak megértése, de az olvasás és az írás készségeinek fejlesztésénél is elengedhetetlen a hallás. E készség fejlesztése nagyon sok oktatási céllal összekapcsolható. A *MagyarOK* hallásértési feladatainak módszertani sarokköve, hogy a feladatok fejlesszék, ne pedig teszteljék a készségeket. Például a Schumann-féle tipológia alapján kidolgozott könyv *Kiejtés* oldala illusztrálja azt

a munkamenetet, amelynek során a fonémáktól a dialógusalkotásig, vagyis a kiejtés gyakorlásán át az értelmes nyelvi interakciók megteremtéséhez vezet az út.

Fordítástudomány, fordító- és tolmácsképzés

Ajtay-Horváth Magda: *Két város regénye – két fordításban* címmel Charles Dickens *Két város regénye* című művének 1913-ban és 2009-ben készült fordítását azzal a céllal vetette egybe, hogy a 21. század eleji olvasóközönség normarendszeréhez melyik változat áll közelebb, és hogy a második fordítás művészileg magasabb színvonalú az elsőnél, szemantikai és stíluselemek szintjén.

Nagy Sándor István: *A fordítás a „szövegek szövetsége”* című tanulmányában Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella és Kemény Katalin műfordítói tevékenységét elemzi néhány gondolat erejéig.

Papp Andrea: *A jó munkához (fordításhoz) idő kell?* kérdésére válaszolva, azt vizsgálta, hogy mit fordítanak magyarra. Például a Nobel-díjas regényeket, a sikeres színdarabokat, a műfordítónak tetsző műveket, más népszerű regényeket.

Robin Edina: *Nyelvi babona a fordításban* címmel a normák, szokások, babonák, valamint az igeneves állítmányi és a határozói igeneves szerkezeteket vizsgálta, és azt mutatta ki, hogy a fordítók általában kerülnek a határozói igeneves állítmányi szerkezetek használatát, annak ellenére, hogy a nyelvhelyességi irodalom egyértelműen e szerkezet mellett foglal állást.

Klaudy Kinga: *A fordítástudomány interdiszciplináris kapcsolatairól: terminológia* című tanulmányában Brassai Sámuel említve e két tudomány néhány aktuális problémáját tárgyalja. 1. A fordítástudomány izolálódása, 2. fragmentálódása, 3. a technológiai eszközök fejlődése. Ez utóbbi kérdés azért fontos, mert gyakran megváltoztak a fordítói munka körülményei, a szótárt forgató magányos fordító helyett terminológiai adatbázisokat használó csapatmunka a kutatás alanya, akinek egy kattintással feltárul a szavak mögötti világ.

Lesznyák Márta és Bakti Mária: *Fordítók és tolmácsok interkulturális kompetenciája* címmel azt vizsgálták, hogy az interkulturális kompetencia (ICC competence) milyen szerepet tölt be a fordító- és tolmácsképzésben. Az EMT (European Master's in Translation) szakértői csoport kompetenciavizsgálata alapján készült kérdőíves felmérést 17 fordító- és tolmácsképző intézménynek küldték el, 10 kérdőívet kaptak vissza, és azt az eredményt kapták, hogy az intézmények nem mindig tudnak teljes figyelmet fordítani az interkulturális kompetencia fejlesztésére, és a mesterképzésekből hiányoznak az országismereti kurzusok.

Imre Attila: *A fordító újabb kihívásai* közé sorolja a nyelvi kompetenciát, a kulturális, a technikai kompetenciát és az együttműködésre való hajlamot is. Nehézségek adódhatnak a forrás miatt (a mű aktualitása, a szöveg sajátossága stb.) cél(közönség) miatt (politikai tartalom, fordítások stb.), és melléjük társulhatnak a technikai nehézségek és a gazdasági szempontok is.

Sárosi-Márdirosz Krisztina: *Az erdélyi fordítóképzés néhány aspektusáról* értekezik. A romániai fordítóképzés főleg az EU-csatlakozás után kapott fontos szerepet. A fordítókat és tolmácsokat is képző intézmények felsorolása, bemutatása után elmondja, hogy a leíró jellegű tantárgyak és az elmélet még mindig túlsúlyban van, nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a szakfordítóképzésre, és fontos szempont: tudatosítani, hogy a fordítás egy nyelvnek és kultúrák közötti közvetítő aktus, amely rendelkezik a kommunikáció társadalmi és pszichológiai minden tényezőjével.

Szociolingvisztika és nyelvpolitika

Szoták Szilvia tanulmánya a *Nyelvi tájképek az Őrvidéken* azokat a hivatalos útjelző táblákat, reklámtáblákat, utcanéveket, helynéveket, kereskedelmi egységek feliratait, stb. sorolja fel, amelyek Őrvidéken információs és szimbolikus funkciót töltenek be. Rövid képet kapunk Burgenland történetéről, az ausztriai nyelvi és kisebbségi jogokról, Burgenland nyelvi tájképeiről, Alsóőr nemzetközi feliratairól, állami feliratokról, kereskedelmi feliratokról, egyházi és civil szervezetek feliratairól – képekkel is, mindezek alapján: a burgenlandi magyarság nem a gyors vagy lassú el-

tűnésben gondolkodik, a kultúra folyamatában az emberek újraélik mindennapi létük diskurzusait, a szomszédsági viszonyokat, barátságokat, rokonsági kapcsolatokat.

Uhrin Erzsébet *A magyarországi szlovákok kommunikációjának néhány összefüggésről* számol be, a kapott adatok a közösségi szféra szlovák nyelvhasználatnak a növekedését mutatják, mindez nem szorult ki a magánszférából sem, a vizsgálat szerint a nők őrizték meg jobban a nyelvéket. Többen vesznek részt szlovák miséken és istentiszteleten. A szlovák nyelvjárások kihalóban vannak. A magyar nyelv meghatározó, a szlovákra a másodnyelv szerep jellemző.

Erdély Judit: *Nyelvválasztás és kapcsolattartási nyelvi szokások a kétnyelvűségben* címmel azt vizsgálta, hogy a nyelv kapcsolati vagy fatikus funkcióját ellátó, minden jellegű – verbális és írott, közvetlen vagy közvetett – személyközi kommunikációt bevezető emberi érintkezést a köszönések, megszólítások hogyan szolgálják. Vizsgálta az úgynevezett situációs, az organizációs, foglalkozás szerinti szerepeket, a kapcsolathálózati rendszert – 2010-ben és 2014-ben Sepsiszentgyörgyön, 40–45 adatközlő segítségével, és az elemzést a szociolingvisztikai változók figyelembevételével végezte: a mindennapi életben, hogyan köszön, ha belép egy boltba, milyen nyelven köszön, minek az alapján dönt a választott nyelvről, a társalgásban áttér-e más nyelvre, és mit tesz akkor, ha magyar kérdésére románul válaszol valaki, és kioktatja, hogy miért nem beszél románul.

Fazekas Noémi: *A területi és társadalmi nyelvváltozatok a romániai magyar audiovizuális műsorok nyelvhasználatának követéssel vizsgálatában* címmel a 2010-ben elindult, a Nemzeti Audiovizuális Tanács által kidolgozott módszertani mintavétel szempontjai alapján 9 városban működő médiumok vizsgálati eredményét dolgozta fel. A diftongizálás, a nyelvjárásiasság a mássalhangzók ejtésében, a szlengbeli szavak megjelenése, alkalmi, de divatosná vált rövidítések, becézések használata volt a megfigyelés korpusza.

Benő Attila: *Többrányú lexikai átvételek a mai magyar nyelvváltozatokban* című tanulmányában fölhióta a figyelmet, hogy a kölcsönzéssel kialakult szócsalád elemeinek eredetét vizsgálva tekintettel kell lennünk arra, hogy a különböző szófajú szavak akár eltérő nyelvekből is származhatnak. Sőt ugyanannak a szónak a közvetítő nyelve nyelvváltozatoként eltérő lehet. Változatos példákkal igazolja, hogy egyetlen nyelvből egy adott korszakhoz köthető átvétel a lexikai kölcsönzés leegyszerűsített sémájának bizonyul, és az értelmezéskor gyakran több nyelvre kell utalnunk. Egy adott jövővényszó származását a közvetítő (átadó) nyelvhez kötik-e vagy pedig az indító nyelvhez, és leginkább az látszik célszerűnek, hogy a közvetlen átadó nyelvhez kapcsoljuk az szó eredetét, és nem az indító nyelvhez.

Tódor Erika-Mária kérdése: *Kié az iskola?* Dolgozatában romániai magyar tannyelvű iskolák vizuális nyelvhasználatát és a nyelvhasználati szokások, ideológiák összefüggéseit elemzi. Az iskolai nyelvi tájkép az oktatás színterének nyelvi és tartalmi elrendeződését tükrözi, kommunikatív (informatív) és szimbolikus töltetű, valamint dekoratív szerepű: táblák, jelzések, kiírások stb. Mindez az erdélyi iskoláinkban, a kisebbségi kétnyelvűségben „jellegzetesen aszimmetrikus, kisebb vagy nagyobb mértékben mindig érvényesül a kényszer és a tiltás motívuma” (Péntek János). Négy kiválasztott iskolában a belső kommunikációra vonatkozó – kétnyelvű, román egynyelvű – szintek vizsgálata során a nyelvi ideológiák kérdése is felmerült, ennek keretén belül leggyakrabban a nyelvapolói pedagógusi magatartás (modellértékű nyelvtanítási szemlélet), a megengedő-közömbös pedagógusi és határtalanító attitűd jelenlétét figyelhette meg a szerző.

Szilvási Zsuzsánna: *A norvégiai számi nyelvi jogai és nyelvhasználati gyakorlata* című előadásából képet kaphatunk a számi nyelvről, népcsoportról, a számipolitika (nyelvpolitika) kezdeteiről, a számi nyelvre vonatkozó dokumentumokról, a számi nyelvhasználatának főbb jellemzőiről.

Ortutay Katalin: *A francia forradalom nyelvi ideológiája és a kisebbségi nyelvek* című tanulmányának főbb témái a forradalom nyelvpolitikájának történelmi háttere, az 1789–1792, az 1792–1794 és az 1795–1806 közötti nyelvpolitika. Ennek során a nyelv a modern nemzet integráns részévé vált, bár a helyi nyelvek továbbra is a hétköznapi élet nyelvei maradtak. A sztenderdizált francia nyelv megtanulása alapvető követelmény lett az ország össze iskolájában, ennek a nyelvi változatnak az egész országban el kell terjednie, és a nemzetközi kapcsolatokban, a kultúra és a tudomány különböző területein is érvényesülnie kell. A francia forradalom egy olyan állami nyelvpolitikai modellként működött, amely később több európai ország számára mintául szolgált.

Szilágyi-Kósa Anikó: *A magyarországi (német) nemzetiségi oktatás aktuális kérdéseit* vizsgálta. A nemzetiségi oktatás fogalmának jellemzői után a magyarországi nemzetiségi politika rövid történelmi áttekintését kapjuk, majd az oktatáspolitikai jogi szabályozását mutatja be, a nemzetiségi oktatás kereteit és tartalmát, a német nemzeti közösségek demográfiai és nyelvi helyzetét vázolja, továbbá tanári és tanulói kérdőívek alapján a szerző úgy véli, hogy a nemzetiségi oktatásnak továbbra is van (és lesz) létjogosultsága a nemzetiségű hátrterü (múltú) településeken, ám az oktatás tartalmának meg kell újulnia, népmesmereti, országismereti, irodalmi stb. ismeretek egyensúlyát kell megteremtenie.

Lexikográfia, terminológia, kontextus és nyelvhasználat

Bérces Edit: *Határon túli magyar sportszótárszükségletek* címmel arról ír, hogy e sportszótár lexikográfiája gyermekcipőben jár mind az egy nyelvű, mind a magyar és államnyelv párosítású, valamint a világnyelv–államnyelv–magyar nyelvösszetételű lexikográfiai művek tekintetében. Elengedhetetlen a sportszakemberek és a lexikográfusok összefogása és a nagy nyelvek példaadó sportlexikográfiai forrásainak felhasználása.

Sturcz Zoltán: *Brassai Sámuel szerepe gazdasági szaknyelvtörténetünkben* címmel „a legnagyobb erdélyi polihisztor” legjelentősebb gazdasági tárgyú írását a *Bankismeret* (1842) mutatja be, Fogarasi János, Farkas Ferenc, Dessewffy Emil, Trefort Ágoston, Kovách László munkáival veti össze. Brassainak a nyelvalkotáshoz és a népnyelvhez való viszonyát érzékeltetve, a Bank, Perselybank (Sparbank), Pénzszaporítás szavak magyarázatával, szemléletes példákkal egészíti ki. A szerző nyelvpedagógiai hozzáállása alapján vallja, hogy a polihisztor összegezett, minden szakterületi tevékenységét átfogó lexymonográfia két fejezettel egészíthető ki: Brassai a magyar tudományos nyelv, a szaknyelvek lexikájának egyik fejlesztője; Brassai a magyar tudományos próza egyik jeles megteremtője, művelője.

Both Csata Attila: *A román és magyar nyelvészeti terminológia néhány aspektusának vizsgálata. Egy nyelvtankönyv születésének tanulságait tárgyalja*, a készülő *Gramatica practică a limbii maghiare* című tankönyv alapján. Főleg terminológiai jelenségekkel szembesültek a fonetika, illetve a morfológia kapcsán a könyv készítésekor.

Hardiné Magyar Tamara: *Egyházfői üdvözlések több szinten folyó elemzése. Ferenc Pápa olasz nyelvű beszédeinek bemutatása* című és témájú dolgozatában lexikoszemantikai, pragmatikai és stilisztikai megfigyeléseinek eredményét közli. Eltérően a poilitikai kommunikáció céljától, az egyházfői beszédek alapvető célja a másik meggyőzése, az ellentétek felszámolása, a pozitív értékek megerősítése a köszöntőkben, a homíliáékban, az imákban.

Wirt Patrícia: *A köznyelvben váltakozó e-ző és ö-ző morfémák szerepéről* szól a *Magyar dialektológia* (Kiss 2001) tankönyv alapján. A szerző feltételezése az volt, hogy az e ~ ö váltakozás nem tekinthető szabad váltakozásnak. A tizenhét e ~ ö váltakozást mutató szópár közül a *felhoz ~ fölhoz*, a *felesleges ~ fölösleges*, a *seprű ~ söprű* és a *zsemle ~ zsömle* használatása érkezett válaszokat mutatja be – diagramokon is.

Fölvári István: *A hálózatok tudománya mint analógiás lehetőség a színönimitás és általában a nyelv(használat) logikájának magyarázatára* kérdésköréről értekezett. A relativizmus nyelvészeti hagyományának érintése után azt tárgyalja, hogy van-e bizonyíték az emberi agy kvantumos működésére. Nincs, mert az agyat nem tekinthetjük egyszerűen felhuzalozott neuronokból összerakott, állandó gyűjteménynek. A hálózatok analógiájának megvilágításával Barabási Albert László kutatócsoportjának javaslata alapján vizuálisan egy légiforgalmi rendszert képzelhetünk el, amelyben sok kicsi repülőteret néhány fő középponton át lehet összekötni, vagy például az internet mint skálafüggetlen, kisvilág karakterű hálózatát. Ennek alapján a nyelv mint skálafüggetlen hálózat, az agy szerkezetéről gyűjtött eddigi ismereteink a hálózatelmélet nyújtotta lehetőségek közötti analógiás kapcsolatokat feltételeznek. A hálózatok tudománya a nyelvészet számára lehetséges ugrópont, a jelek szerint képes rendszerbe foglaltan magyarázni az egyén szintjén a nyelvről és a nyelvhasználatról szóló elméleteket.

Arató Mátyás: *Beás nyelvjáráskutatás a Kárpát-medencében* című dolgozata a román anyanyelvű beás cigányok hagyományainak eddig legelhanyagoltabb területét világítja meg. A beás

nyelvjáráskutatás időszerű feladatait a magyar dialektológiával összekapcsolva több célt is megfogalmaz a szerző, aztán az előzetes eredmények nyelvföldrajzi, fonetikai, szókölcsonzási és a szintaxisához kapcsolódó kérdésekről olvashatunk.

Stilisztika, szövegtan, mentalitás, gendernyelvészet és korpusznyelvészet

Boda István Károly és Porkoláb Judit: *A hipertextuális szövegértelmezés lehetőségeit vizsgálta Füst Milán: „Ha csontjaimat meg kellett adni” (Arany) versének és szövegváltozatainak alapján.* Szövegtan, hipertextuális szövegértelmezés, jéghegymodell, Füst Milán kulcsszavak alapján elfogadhatjuk, hogy Füst Milán versbeszéde szervesen illeszkedik egész művészi gondolkodásának folyamatába. Amikor a „jéghegy csúcsának” megformáljuk az alapzatát, sok szempontból hasonló az alkotómunkához – a kialakított hiperszöveg mintegy új létet ad a műalkotásnak.

Tóth Eszter: *Nyelvészek az igazságszolgáltatásban* címmel névtelen levelek nyelvi profilját hasonlította össze, mondatszerkesztésüket, a toldalékolást, a helyesírást, szóhasználatát.

Mózes Dorottya: *„A nyelvem határai a vilkágom határai”: a női ellenállás nyelvi aktusai Dangaremba Tsitsi Nervous conditons című reglyne alapján.* A regényben a patriarchális genderrenddel és -elnyomással szemben a nők a következő eszközök felhasználásával próbálnak fellépni: a tradicionális diszkurzív szabályok megsértése, például a beszélőváltás (turn-taking) alapvető fontosságú a cross-gender interakciókban, a női „szituációs-specifikus” hallgatás, a „kulturális-specifikus” (genderspecifikus) hallgatás megtörése, a genderperformancia/crossing, amelynek alapja a tradicionális kultúra különböző aspektusainak stilizálása, a férfias beszéd jellemzőinek felvétele, illetve stilizálása.

Kegyes Erika: *A genderszerepek nyelvi megformálásának és tudatosításának eszközei a népszerű tanácsadó irodalomban.* A népszerű tanácsadó irodalom, minden jó szándék és a változtatás ellenére, explicitte teszi mindazokat a tényezőket a nőkről és a férfiakról, amelyek alapján a hétköznapi beszélők a női és férfikommunikációról az előítéleteiket meghozzák. A gendernyelvészetnek ezzel fel kell vennie a harcot. Ennek egyik első állomása, hogy nyelvhasználati és gender szempontjából együttesen elemezzük a populáris műfajok retorikáját.

Kilppel Rita: *Magyarok magyarokról – A tápos szó jelentése.* A szerző a tápos kifejezés szóárakban, illetve a Magyar nemzeti szövegtárban fellelhető jelentéseit ismerteti, hozzájuk csatolja a bőrtönszengben használt jelentést, illetve az internetes szótárban található jelentést, amely szerint az erdélyi magyarok használják előszeretettel a szót anyaországi magyarokra.

Horna Ildikó: *A lelki egészség értelmezése a HIT kognitív metaforáinak és biblikus hasonlatoknak kontextusában.* A hit olyan cselekvés, amelynek nincs szüksége tárgyra. A magyar Hiszek kijelentésünk igazolja, hogy nincs szükségünk hittartalomra – főnevekre – ahhoz, hogy hihessünk. A hit esetében jelentős az, hogy *kiben* hiszünk, a *mit* kérdésnek nincs olyan nagy relevanciája. A szerző azt emeli ki, hogy az Ószövetség számára nem a hit fogalma volt fontos, hanem az a cselekvés, amellyel Istenhez viszonyultak. A Károli-féle biliafordításban például a hit mint főnév csak az Újszövetségben jelenik meg, az Ószövetségből hiányzik. A hit tartalma nehezen változtatható meg, de a hit, a bizás egészségtámogató aktusának elősegítésére mindig van lehetőség, mert ez az ember legősibb cselekvése.

Tamás Csilla: *A deverbális igeeképzők használati köre a 16–18. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatai alapján.* A szerző alapos kutatással, sokrétű példaanyag közlésével bizonyítja, hogy a 15–16. században különösen a kommunikáció egyik sajátos formájában, a hivatali nyelvben észlelhetünk nagyobb változásokat. A beszélt nyelvi adatokban, a magánlevelekben megfigyelhető képzők használatában történt változásról, eltérésről táblázat számol be.

Ligeti-Nagy Noémi: *Szövegkorpuszok pontosabb annotációja gépi elemzéshez.* A tanulmány a PPKE-MTA Magyar Nyelvtudományi Kutatócsoport projektjének kereteibe illeszkedik. A magyar főnévi csoport (NP) kutatói egy annekált korpuszból akarnak lejárdekezeni, számos akadályba ütköznek, mert egy névelő (DET) után egy főnévi csoport következik, amelyet egy főnévi csoport, azt pedig egy esetragos főnév (pl. FNSUP) zár le, és ha felbukkan egy finitum ige (IGE), akkor véget ér a névelővel indított főnévi csoport.

Ezért a tanulmány számos javaslatot tartalmaz, hogy milyen címkék bevezetésével lehetne egyértelműbbé tenni a korpuszt a gépi elemzők számára.

A tanulmányok elolvasása után a szöveget bevezető kulcsszavak és a szöveget záró következtetések alapján kíséreltem meg e sokarcú, interdiszciplináris megközelítést igénylő kérdéseknek alkalmazott nyelvészeti keretben történő továbbgondolását szolgálni kívánó kötetet melegen ajánlani tanár kollégáimnak és a nyelvészeti-irodalmi kérdéseket kedvelő olvasóknak...

Málnási Ferenc

ny. magyartanár